

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

3. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM
2015

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi docens (Szeged), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), PAP NORBERT tanszékvezető egyetemi docens (Pécs), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Címkép: Török kori kút Zsámbékon

Technikai szerkesztő:

TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nyf.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa támogatja

A folyóirat az Interneten is elérhető:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek3.pdf

Nyíregyháza, 2015

Nyomdai munkák: Tóth Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft

Felelős vezető: **Tóth Csaba** ügyvezető igazgató

A KÁRPÁT-MEDENCE TÁJHASZNÁLATA A 16-17. SZÁZADBAN

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ

Landscape Use in the Carpathian Basin in the 16-17th centuries

The use of landscape had been based on its agro-ecological potential for 1000 years after the Hungarian conquest. The spatial structure of farming had developed by the turn of the 14th century as a result of the long process of the full occupation and peopling of the Carpathian Basin. By the end of the Middle Ages, cultural landscapes had reached their optimum borders between wet lands and forests. In the 16-17th centuries, the process of cultural landscape development on territories occupied by the Turks took a different turn as part of the population fled to other parts of land from Ottoman authority. A significant percentage moved into the market towns of the region. Consequently, the earlier state of cultural landscape and its main components had either come to nothing or went through significant changes. In this study, we are summing up the changes in landscape use during the Ottoman rule as well as the time and spatial dimensions of human activities by demonstrating landscape use characteristic of the 16-17th centuries on maps.

Bevezetés

A Kárpát-medence tájhasználata a honfoglalás korától ezer éven át alapvetően az *agroökológiai potenciálra* épült. A tájak (természeti erőforrások) használata a népesség növekedésével és a termelési eszközök fejlődésével egyre intenzívebbé vált. A természeti erőforrások fokozott igénybevétele összekapcsolódott az antropogén táj- és gazdasági térszerkezet-formálással. Az östermelés (agrárgazdálkodás) térszerkezete hosszú fejlődésfolyamat eredményeként – a Kárpát-medence teljes benépesítésével és gazdasági birtokbavételével – a 13-14. század fordulójára alakult ki. A kultúrtáj térfoglalása a későbbi évszázadokban is az Árpád-kori alapstruktúra nyomán haladt tovább. *A középkor végére a kultúrtájak a vizes földek és az erdőségek között elérték optimális határaikat.* 1541-ben Budavár elfoglalásával és azt követő szerződésekkel az ország gyakorlatilag három államterre szakadt, de *a királyi Magyarország, Erdély és a hódoltsági terület gazdaságföldrajzi egysége fennmaradt*, és az interregionális gazdasági kapcsolatok is tovább folytatódtak (Szakály 1994, Urbán 2006).

A 16-17. században a török fennhatóság alá került területeken, az ország egyharmad részén a kultúrtáj-fejlődés folyamata új irányt vett. A népesség egyrésze más területekre menekült az oszmán hatalom elől, jelentős része pedig a térség mezővárosaiba költözött. Így a korábbi kultúrtáj állapot és annak főbb alkotó elemei egyrészt megsemmisültek, másrészt jelentősen átalakultak (CSÜLLÖG 2007). Tanulmányunkban a hódoltság-kori tájhasználat-változásokat,

az emberi tevékenységek idő- és térdimenzióit foglaljuk össze, a 16-17. század fordulójára jellemző tájhasználat térképi megjelenítésével.

A hódoltság korának általános jellemzői

A történeti tájtypusokhoz kapcsolódó tájhasználati formák hosszú idő alatt, szerves fejlődés eredményeként alakultak ki. A természeti és humán erőforrások összessége, a *táj-* (vagy *környezeti*) *potenciál* területileg különböző, ennek megfelelően a környezetgazdálkodás még egy tájegységen belül is változó. A gazdasági élet belső fejlődését pozitívan befolyásolták a kívülről érkező kulturális hatások (életformaminták és innovációk). A gazdasági innovációk (a termelőeszközök és termelési módszerek) terjedése-alkalmazása a beérkezési pontoktól távolodva csökkenő mértékű, amely a későbbi korokban egy nyugatkelet irányú *kulturális lejtőben* nyilvánul meg (FRISNYÁK 1990).

A tatárjárástól (1241) Budavár elfoglalásáig (1541) terjedő háromszáz éves, a természeti erőforrások racionális hasznosításán alapuló, és egyfajta mintakövető fejlődési korszak a törökök támadásával és területfoglalásával megtört. A régiók közötti különbségek megnövekedtek. A királyi Magyarország és Erdély területén – a török és tatár betörések ellenére – a gazdaság szerkezete és működése folyamatosnak mondható. A hódoltsági terület a Kárpát-medence belső térségére terjedt ki. Az Alföld jelentős részén, Kelet- és Dél-Dunántúl síksági és dombosági tájain és kisebb mértékben az érintkező középhegységek peremterületein a történeti tájtypusokat a 16-17. században már más módon hasznosították, mint a hódoltságot megelőző időkben, ezért itt *a tájhasználati struktúra alapvetően átalakult*. A birodalmak közötti változó helyzetű ütköző zóna mentén, az ún. puffer-övezetben pedig a részleges és időszakos pusztítások lassították a fejlődést.

A 16-17. században, a hadszíntérré vált Magyarország kiesett abból az európai övezettől, amelyben ez idő tájt a lélekszám a korábbi másfél-, kétszeresére növekedett (SZAKÁLY 1994). A Kárpát-medence népessége a török uralom idején stagnált: az 1720-as években 4 millió körüli népességgel számolhatunk, nagyjából annyival, mint a 15. század végén lehetett (DÖVÉNYI 2012). A Kárpát-medence népességének kb. 90-95%-a 500 méternél alacsonyabb térszíneken telepedett meg, de a gazdasági tevékenységük (tájhasználatuk) az alföldi lápok és mocsarak világától a mezőhavasokig terjedt.

A síkságok és domboságok tájhasználatára

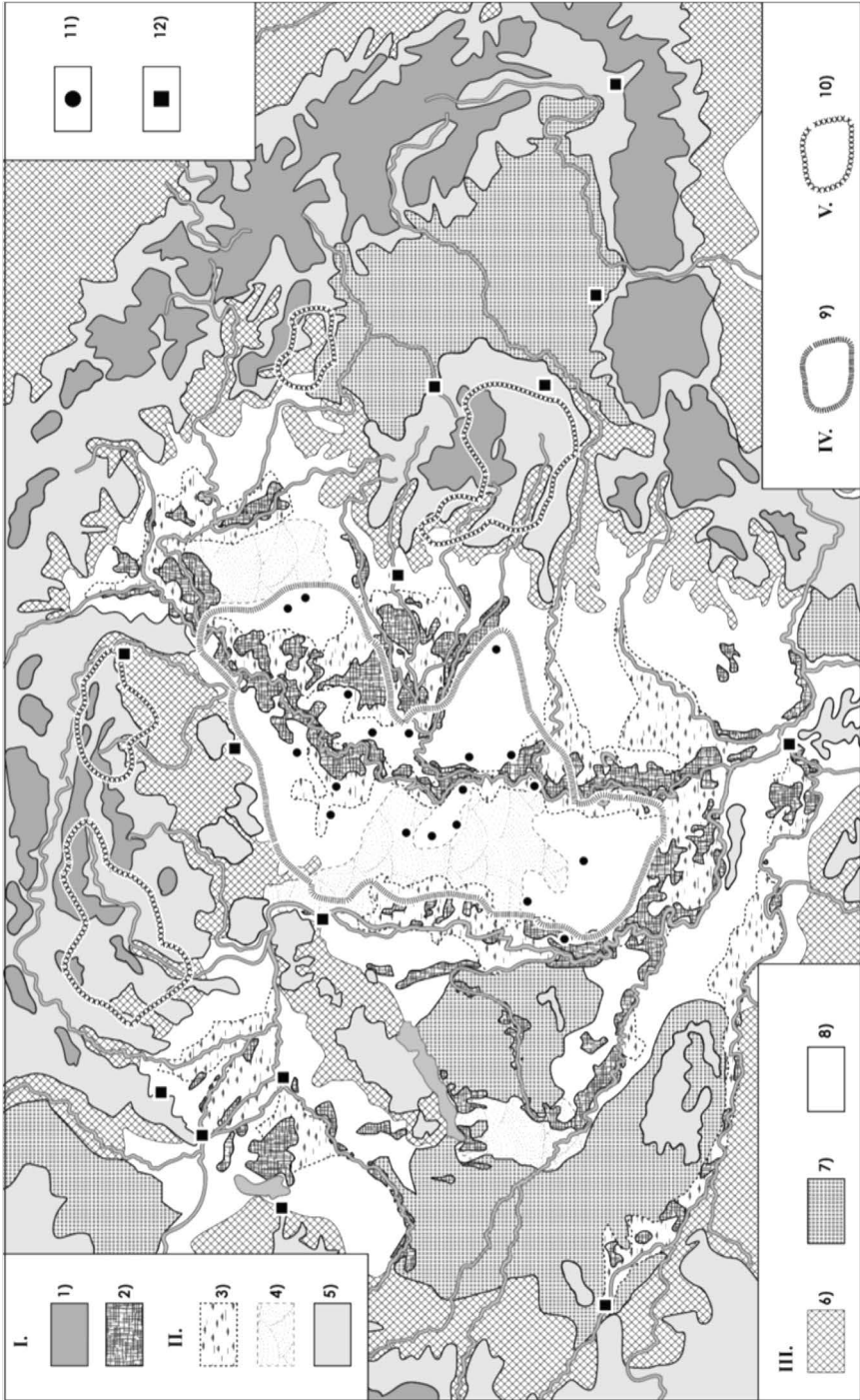
Az Alföld két alapvető domborzat-típusát: az ártereket és az ármentes (lőszös és futóhomokos) hordalékkúpokat eltérő mértékben érintették a háborús pusztítások.

A Duna, Tisza és a nagyobb mellékfolyók *ártérövezetét* – a holtágak, a kiterjedt lápok, mocsarak miatt – elkerülték az ősi, a hadak mozgatására is alkalmas útvonalak, így a másfél évszázados pusztítások kevésbé érintették. Az

alacsony és magas ártéri szinteken tovább folytatódott a differenciált ártéri gazdálkodás, mely kezdetektől fogva a *természeti erőforrások racionális hasznosítását* jelentette (Andrásfalvy 1975). A folyóvízi, réti és rekesztő halászat, az ártéri gyümölcs-, szőlőtermesztés, és a *jellegadó állattenyésztés* mellett az árvízmentes mikrofszíneken (folyóhátakon) földműveléssel is foglalkoztak. Az átlagosan 60-70 km széles ártérövezet gyeplegelőit és legelő erdőségeit a Duna, Tisza és a mellékfolyók rendszeresen ismétlődő árvizei öntözték és megtermékenyítették. A legeltetés – az árvízi elöntésektől függően – az alacsony és magas ártéri szinteken váltakozva, lényegében a folyóra merőlegesen történt.

A tájhasználati mód változatlansága ellenére az ártéri gazdálkodás hatékonysága csökkent, mert az érintkező tájak elnéptelenedtek és a gazdasági kapcsolatok megszűntek. Az ártéri falvak monokultúrás vagy monokultúra-jellegű állattenyésztéssel a 16-17. században is aktívan beépültek a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába. Az ártérövezet népessége – az előző korokban is alacsony eltartó képessége és az említett piacvesztés miatt – a hódoltság ideje alatt stagnált, a térséget átszelő útvonalak mentén pedig számottevően csökkent.

Az *ármentes területek* (a Duna-Tisza közti homokhát, a Nyírség, a Dunántúli-dombságba tagolódó belső-somogyi és a dél-mezőföldi futóhomokos hordalékkúp-síkság, továbbá a löszös vagy löszös üledékkel fedett Bácska, Hajdúság, Nagykunság, Körös-Maros köze, Mezőföld stb.) török által megszállt vagy részben elfoglalt kultúrtájai jelentősen átalakultak, amely egyes területeken felhagyást, más területeken pedig erős tájhasználati homogenizációt eredményezett. A falvak elnéptelenedése, az ún *pusztásodás* már a török hódoltság előtt, a 15. században elkezdődött, majd a 16. század közepétől intenzíven folytatódott. A lösz- és homokpusztákon kialakított és évszázadokon keresztül művelt szántóföldeket a klíma-adottságoknak megfelelő gyeptakaró váltotta fel. A pusztává vált területeket a nagyállattartásra specializálódó mezővárosi parasztgazdaságok hasznosították. Az árvízmentes hordalékkúp-síkságok egy összefüggő, a Kárpát-medence középső területeit és déli peremét magába foglaló *nagy legelővé* alakultak át. A középkor energikus mezővárosai (pl. Debrecen, Jászberény, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Mezőtúr, Nagykörös, Szeged stb.) a hódoltság idején is megmaradtak, pontosabban mint a török fennhatósága alá tartozó hász városok – autonómiát, a „szabadság kis köreit” is élvezve – a *nagyállattenyésztés* meghatározó jelentősége mellett a *földműves kultúra* izolált szigetei (magterületei) is voltak (BELUSZKY 1999, 2001). A hatalmas pusztákon *extenzív pásztorkodást* folytattak: elsősorban *szarvasmarhát* és kisebb mértékben *juhót*, a láp- és mocsárterületekhez közeli gazdaságokban *sertést* tenyésztettek. A 16-17. században – kihasználva a nyugat-európai felvevőpiacok növekvő keresletét – évente átlagosan 120-150 ezer, nem ritkán 200 ezer szarvasmarhát exportáltak. A külhoni értékesítés

1. ábra. A történeti tájhasználat területi típusai a 16-17. században (Szerkesztette: Csüllög Gábor – Frisnyák Sándor – Tamás László)

Jelmagyarázat: I. Döntően természetközeli állapot – kis kiterjedésű, gyenge hatású tájhasználat 1= Ritka megtelepedés, erdőgazdálkodás, hegyi pásztorkodás, a völgyekben takarmánytermesztés, helyenként bányászat és montánipar - a középhegységek 1000 méteres tengerszint feletti magasság és az erdőhatár közötti területein. Felette a havasi réteken időszakos megtelepedés (a völgyi gazdaságok nyári szállásai) és transzhumán pásztorkodás. 2= Gyenge ártérperemi megtelepedés és a környezet természetes változásaival egyensúlyban lévő ártéri tájhasználat az alacsony árterek, lápok, mocsarak területén. *II. Részleges kultúrtáj állapot – erősödő tájhasználat.* 3= Differenciált ártéri gazdálkodás a magas ártereken: ártéri erdőhasznosítás, az időszakos vízborítású réteken, szikeseken, egyben a lápok és mocsarak területére is kiterjedő állattenyésztés. Tartós megtelepedés a földművelésre alkalmas ármentes folyóhátakon és a kisebb kiterjedésű homokszigeteken. 4= Külterjes legeltetés és alárendelten földművelés, kertgazdálkodás ritka megtelepedéssel a futóhomokos hordalékkúp-síkságokon, homok pusztákon. 5= Erdőgazdálkodás, szórványos montániparral, kiegészítő hegyi pásztorkodással az alacsony, tagolt középhegységek területén, a völgyeiben sűrűsödő megtelepedéssel. A hegységek közötti, zárt, kiemelt helyzetű medencékben növekvő hozamú vegyes gazdálkodás és folyamatos kultúrtáj formálás. *III. Közepes kultúrtáj állapot – erőteljes tájhasználat.* 6= Koncentrált megtelepedés, vegyes gazdálkodás a hegységperemi és hegységek közötti dombságokon és a hegységközi teraszos folyóvölgyekben, völgykapukban. Több helyen jelentős szőlő- és borgazdálkodás. A központok környezetében a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységekkel társuló tartós kultúrtájformálás. 7= Sűrűsödő-ritkuló megtelepedés – mozaikos kultúrtájformálás, földművelés, szőlőművelés, állattenyésztés, alárendelten erdőgazdálkodás az önálló helyzetű dombságok területén. 8= Meghatározó szántógazdálkodás gabonatermeléssel és állattenyésztéssel. Jelentős és sűrű megtelepedés, központokkal az alföldperemi síkságok és a löszös hordalékkúp-síkságok területén *IV. Erősen átformált kultúrtáj – pusztásított alföldi tájak* 9= A 16 század közepén kialakuló jellegzetes mezővárosi tájhasználat az alföldi lösz-, homokhátakon és a magas árterek egy részén. Ritka településhálózat, a nagyhatárú városok közvetlen környékén kert-, szőlő-, és szántóföldi gazdálkodás, a pusztáikon pedig nagymérvű külterjes és a távolsági kereskedelemre épülő szarvasmarhatartás. *V. Tartós hatású tájatalakítás - A bányavidékek koncentrált bányászati tájhasználat* 10= A bányavárosok érc és sóbányászata 11= Fontosabb mezővárosok 12= Jelentősebb központok

Fig. 1. Types of land in historical landscape use in the 16-17th centuries (Edited by: Csüllög Gábor – Frisnyák Sándor – Tamás László)

Legend: I. Close-to-the-natural state for the most part -- small-scale, weak landscape use 1= Scarce settlements, forestry, mountain shepherding, sporadic mining and mountain industry in areas between 1000 meter high mountain ranges and woodland. 2= Scarce settlements on the periphery of food areas; landscape use in harmony with the natural changes of environment on low flood areas, marshes, and swamps. *II. Partial cultural landscape state -- growing landscape use* 3= Differentiated flood-area farming on high flood areas: forestry, animal husbandry on fields and salt deserts. Permanent settlements on natural levees suitable for farming. 4= Extensive grazing and secondary cultivation of land; horticulture in scarce settlements on sand-drifted plains with alluvial cones and sand plains. 5= Forestry with mountain industry, mountain shepherding in low articulated ranges of mountains with dense settlements in the valleys. Mixed farming with continuous landscape shaping in closed elevated basins between mountains. *III. Medium state cultural landscape -- strong landscape use.* 6= Mixed farming on hills between mountain peripheries and mountains as well as in terraced river valleys. Concentrated settlements in valley entrances with significant viniculture. 7= Dense and scarce settlements -- mosaic-like cultural landscape shaping, cultivation of land, viniculture, animal husbandry, secondary forestry on individual hills. 8= Tilling of arable land with cultivation of corn and animal husbandry with dense zone centers on plain peripheries and loess steppes with alluvial cones. *IV. Highly transformed cultural landscape -- the Hungarian plain turned into bare steppes* 9= Characteristic market town landscape use developing in the middle of the 16th century on loess and sand ridges and on some of the high flood areas. Scarce settlements, horticulture, viniculture and tilling of arable land; large-scale extensive cattle-breeding relying on long-distance trading on the steppes. *V. Shaping of cultural landscape with a long-lasting effect -- concentrated mining landscape use in mining areas* 10= Ore and salt mining in mining towns 11= Important market towns 12= Important centers

mellett igen sok szarvasmarhát adtak el a felvidéki bányavárosokban és az empóriumokban is (PALÁDI-KOVÁCS 1993, 2011).

Az alföldi *állattenyésztő-régióban* az egymástól nagy távolságban fekvő, pontszerűen elhelyezkedő mező-(hász-) városok önálló szerkezeti egységet (tájhasználati rendszert) alkottak. A mezővárosok – modellszerűen értelmezve – egy lakó és több munkaföldrajzi területre tagolódtak. A település központjában a parasztgazdák lakóházai helyezkedtek el, a gazdasági objektumok területileg elkülönülve, a szérús- (ólas-) kertekben létesültek. A két szerkezeti egység képezte a mezőváros belsőségét, amelyet – általában gyűrűs övezetek formájában – a belső legelő, a szántóövezet és a külső legelő vette körül. A határhasználat egyes övezetei változó szélességűek voltak és a 16. században új elemekkel gazdagodtak. A belsőség szélén egy kertövezet formálódott, korábban a szérúskert egy részét elfoglaló veteményes-, gyümölcsös- és szőlőskertek többé-kevésbé összekapcsolódva, lényegesen nagyobb kiterjedésben új térszerkezeti egységként jelentek meg (pl. Kecskemét, Nagykőrös). A külső legelő területén, először csak a településhez közelebb eső részeken, majd távolabb is mezei (vagy szállás-) kertek létesültek. A *mezei kertek* az állattartó parasztgazdaságok külső telephelyei voltak, ahol kezdetben az állatokat teleltették és a szénát tárolták. Később az állatok által telkesített (trágyázott) földeken szántógazdálkodással is foglalkoztak, lakóépületeket, ólakat és terménytárolókat létesítettek. A gazdasági szerkezetváltás és az emberek alkalmazkodó képessége a 16. században elindította az *alföldi tanyarendszer kialakulását*, mely a hódoltságot követő évtizedekben teljesedett ki (BELUSZKY 1999, 2001).

A térképvázlatunkon megjelenített különböző *dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodást folytattak*. Az egyes gazdasági ágak (a földművelés, állattenyésztés és erdőgazdálkodás) területi kiterjedése és értéktermelése a természeti adottságok és a társadalmi-gazdasági tényezők hatására különbözőek voltak, nemcsak lokálisan, tájegységenként is. A 16-17. században a dombsági tájak – leszámítva a hűvösebb klímájú hegységközi dombságokat – a Kárpát-medence legfőbb *gabonatermelő* területei voltak. A medenceperemi dombságok és hegyláb felszínének általában 250-300 méteres, ritkábban ennél magasabbra terjedő, 15-30°-os déli lejtőövezetében a középkorban létesült szőlőkultúra a 16-17. században élte virágkorát. A polikultúrás dombságok és az alacsony középhegységek peremhelyzetű területein *szőlő- és bortermelő mikrorégiók* szerveződtek (pl. Somló-hegy, Sopron-Fertő-vidék, Pozsony környéke, Balaton-felvidék, Pécs környéke és a Tolnai-dombság, Budai-hegység, Mátra- és Bükkalja, Tokaj-Hegyalja, Erdélyben a Kis- és Nagy-Küküllő mente stb.). A szerémségi Fruska Gora szőlő- és borkultúrája, amely a középkorban a leghíresebb volt és a borexportban az első helyen állott, a török háborúk során nagyrészt elpusztult. A minőségi bortermelés súlypontja áthelyeződött az Északi-középhegység

(Mátraerdő) déli peremzónájára, elsősorban Tokaj-Hegyaljára. A történészek és etnográfusok Tokaj-Hegyalját és más borvidéket is *monokultúras* vagy monokultúra felé haladó mikrorégióként értékelik. A borvidékeink a tárgyalt időszakban igen jelentős mennyiségű bort exportáltak. Pl. Tokaj-Hegyaljáról évente 15-30 000 hektolitert szállítottak Lengyelországba és Oroszországba. A történelmi borvidékek mellett ún. bortermelő helyek is kialakultak, ahol az alacsonyabb minőségű borok a helyi szükségleteket elégítették ki (ÉGETŐ 1993). A szőlő- és bortermelő kistrégiókban folytatódott – a középkor vége felé megkezdett – antropogén tájformálás, az agroteraszok, kőgátak, vízelvezető csatornák, talajülepítő kismencedékek, hegyi utak stb. létesítése.

A hegyvidékek tájhasználat

A medencerendszert övező hegységkeret és a medenceválasztó hegységek együttesen az ország területéből 25%-kal részesednek. A síksági és dombsági területekhez hasonlóan a hegyvidékek gazdasági térszerkezetét is az *őstermelés formálta*. A 16-17. században az erdőgazdálkodást, a bányászatot és a kohászatot is az őstermelés fogalomkörébe sorolták. A hegyvidéki települések agrárgazdaságát, éppúgy mint az alföldeken és a dombsági tájakon, a *vizesföldek* és az *erdőségek* strukturálták.

A hegységkeretet tagoló teraszos folyó- és patak völgyek alluviális síkjait a vizesföldek (állandóan vagy időszakosan előtört árterek) alkották, összesen több mint 10 000 km² kiterjedésben. Az ország ártéri területeinek 26%-át elfoglaló folyóvölgyi vizesföldek nem képeztek ún. haszonvehetetlen területet, mint azt később, a 19. századi statisztikai adatfelvételezés idején gondolták. Az alluviális völgytalp fölé emelkedő, árvízmentes teraszfelszíneket és a kapcsolódó hegylábi lejtőket a szántó, rét és legelőföldek hasznosították. A teraszlépcsőkön, igen gyakran két művelésági terület határán létesültek a települések és a völgyi településsort összekötő utak. A folyóvölgyek ártérövezete halászóhely- és időszakos legelőterületként szervesen beépült a hegyvidéki parasztgazdaságok termelési rendszerébe. Az ártér fölé emelkedő párkánysíkon legelők és kaszáló rétek, a magasabb térrészekben szántóföldek, a medenceperemi hegységekben, ahol a mezo- és mikroklimatikus tényezők lehetővé tették, a szőlőskertek képezték az egyes munkaföldrajzi övezeteket. A 16. század közepén a klímaromlás, az ún. kis jégkorszak hűvösebb és csapadékosabb éghajlata miatt a hegységkeret szőlőkultúrája lehanyatlott, helyenként teljesen megsemmisült (RÁCZ 2008). A mezőgazdasági terület orografikus határa a nagy kiterjedésű hegységkeret területén eltérő, általában 1000-1100 méter, a gabonatermelésé ettől jóval alacsonyabb, délen 900 m, északon pedig 600 méter. A 16-17. században a királyi Magyarország és Erdély népességnövekedése szükségessé tette a Kárpáti-hegységkeret kultúrtájainak kiterjesztését, nemcsak horizontálisan, a magasabb lejtőkre és a plató-helyzetű területekre is. A Gyergyói-medencében a 16. században 800-820 m, a 17.

században már 950-1000 m magasságig terjedt a mezőgazdasági terület orografikus határa (TARISZNYÁS 1982). A hegységkeret számos pontján történtek kísérletek a kultúrtáj magassági határainak növelésére, többnyire sikertelenül. Az irtásföldeken kialakított szántóföldek művelését néhány év múlva felhagyták, s a terület nagyrészt visszatermesztettedett. A magasabb térszíneken erdő- és vadgazdálkodást, a völgyerdő-övezetben erdei legeltetést is folytattak.

A vázolt tájhasználat a folyó- és patak völgyekben sávos rendszert formált. A sűrűbben benépesült középhegységekben az egymáshoz közeli települések homogén kultúrtáj elemei összekapcsolódtak. A ritkábban, egymástól távolabb települt völgyi falvak közötti területeket a természetes vagy természetközi állapotú vegetáció alkotta. Az intramontán kismedencékben is hasonló tájhasználat (települési határszerkezet) alakult ki a tájat átszelő vízfolyás (vagy vízfolyások) mentén (Székelyföldi kismedencék). A völgyi és a hegységközi kismedencék gazdálkodását a földrajzi szakirodalom *átmeneti jellegűnek* határozta meg, nagy aránybeli különbségeket feltételezve a gazdálkodás egyes összetevői között. Az alacsony, 500 métertől 1000 méterig terjedő középhegységek egyes tájrészein a dombságokra jellemző vegyes (polikultúras) gazdálkodást folytattak, területének túlnyomó részén azonban az erdőgazdálkodás, az állattartás és alárendelten (kis területeken) a takarmánytermesztés dominált. Az 1000 méternél magasabb hegységekben (a Kárpát-medence teljes területének 5%-án) a völgyi falvak lakói erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, az *erdőhatár fölötti havasokon* (a Liptói-havasok, a két Tátra, a Máramarosi-, Radnai-, Kelemen-, Görgényi-havasok, Hargita, Dél-Erdélyben a Brassói- és a Fogarasi-havasok, Retyezát) a kívülről érkező vlachok *transzhumán pásztorkodással* foglalkoztak (PALÁDI-KOVÁCS 1993,2001). Az agrárium 16-17. századi térfoglalása jelentős környezetátalakító munkával történt, az erdőségek rovására.

A Kárpáti-hegységkeret és a medenceválasztó hegységek történeti tájtípusai és tájhasználati – a regionális (nagyszerkezeti) egységeket illetően – a 16-17. században alig különböznek a középkor végi struktúrájuktól. Az alrégiók vagy egyes településcsoportok *belső szerkezete* azonban változott, különösképpen a bányakörzetekben (Selmeci-hegység, Gömör-Szepesi-érchegység, Gutin, Erdélyi-érchegység), a végvárok térségében és a prosperáló empóriumok környezetében.

A *montánipari telephelyek*, a bányák, massák, hámorok és egyéb ipari objektumok létesítése és működtetése *lokális környezetátalakító* tevékenységgel kapcsolódtak össze (terep- és vízrendezés, külszíni fejtések, meddőhányók, erdőirtás, fahordó utak létesítése stb.). Az arany-, ezüst- és rézbányászat 16-17. századra is jellemző hanyatlása nem a török háborúk következménye, hanem a készletek kimerülésével függ össze. A rézbányászat és -export a 16. század közepéig még európai jelentőségű, azonban később az említett ok miatt ez is leépült. A bányászati tevékenység (a montanisztikum) a 16. század végén és a 17. században – a termelés csökkenése ellenére – is jelentős, a királyi

Magyarország bevételeinek 30-35%-át, Erdélyben pedig 50%-át szolgáltatta (FALLER et al. 1997). A pontszerűen, egymástól nagy távolságban elhelyezkedő bányavárosok és -falvak, feldolgozó műhelyek és a különböző fabrikák igen sok fát igényeltek (bányafa, épület-, tüzi- és szerszámfa). Pl. a 17. század vége felé egy üveghuta általában évi 5000-10000 m³ fát használt fel. A montánipari telephelyek környezetében az erdők tehát megfogyatkoztak vagy teljesen eltűntek, az alacsonyabb térszínrészek irtványföldjeit rét- és legelőként, ritkábban szántóként hasznosították.

A török kori háborúk környezeti hatásai

A 16-17. századi török háborúknak a népességre és a gazdasági tevékenységre gyakorolt hatásait, s az egyes tájtypusok tájhasználat-változásait az előzőekben összefoglaltuk. A másfél évszázados hadműveletek, különösen a tizenötéves háború (1591-1606) az emberveszteségek mellett súlyosan károsították a földrajzi környezetet is. A védelmi rendszer kiépítése, majd a hódoltság-kori fejlesztése és működtetése *a természeti környezet lokális átalakításával, kultúrtáj-elemek létesítésével, a hadművelleti események pedig a kultúrtáj-elemek pusztításával kapcsolódtak össze* (FRISNYÁK 1990, 2011).

Magyarország védelmi rendszerének kiépítése és folyamatos korszerűsítése a mindenkori *katonapolitikai elvek* és az *ökológiai tényezők* figyelembe vételével történt. A középkorban a várak és egyéb védelmi objektumok a határok mentén és a Kárpát-medence centrum-térségéből kivezető – a teraszos folyó- és patak völgyekben haladó – kereskedelmi és hadi utak mentén létesültek. A 16-17. században a középkorban kiépült, az ártéri síkságoktól a havasokig terjedő védelmi rendszer átalakult, súlypontjai a megváltozott geopolitikai helyzetnek megfelelően, áthelyeződtek.

A hódoltság kori végvár-övezet a Dunántúli- és az Északi-középhegységben, a szomszédos tájakra is kiterjedően létesült, eltérő természeti és gazdaság-jellegű tájak kontakt-zónájában. A belső középhegységekre terjedő *katonaföldrajzi húr* az ország mindenkori védelmi rendszerének geográfiai tengelyét alkotta (NAGY 2008, 2014). Az energikus pontokon épült várak kiegészítő elemei, pontosabban a végvár-rendszer szerves részei voltak az erődített települések, palánkvárak, őrtornyok és a templomerődök is. A török háborúk idején a végvár-övezet legfontosabb része a Dunántúli-középhegység volt, mert a török-Habsburg fegyveres hadműveletek fő vonala itt húzódott (NAGY 2008).

A végvárak és a kapcsolódó váruradalmak a természeti ökoszisztéma olyan sziget- vagy kultúrtáj csoportját alkották, amelyekben az *antropogén tájformálás* és a *társadalmi aktivitás* felgyorsult. A *végvár-övezet* már a középkorban is energikusabb térségnek számító *vásárhely-övezetben* alakult ki. A végvárak és az ellátó- (szolgáltató-) településcsoport tájhasználatára többé-kevésbé megegyező lehetett a térség egészére jellemző környezet-gazdálkodásával.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY BERTALAN 1975: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 476 p.
- BELUSZKY PÁL 1999: *Magyarország településföldrajza*. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 584 p.
- BELUSZKY PÁL 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 274 p.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2004: A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: *Frisnyák Sándor – Csihák György szerk.: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, Nyíregyháza-Zürich, pp. 47-54.
- CSÜLLÖG GÁBOR 2007: *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában*. . Studia Geographica 18. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, Debrecen 147 p.
- CSÜLLÖG GÁBOR – FRISNYÁK SÁNDOR – TAMÁS László 2014: Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: *Történeti Földrajzi Közlemények* 2. évf. 1-2. pp.1-10.
- DÖVÉNYI ZOLTÁN SZERK. 2012: *A Kárpát-medence földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1349 p.
- ÉGETŐ MELINDA 1993: *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 265 p.
- FALLER GUSZTÁV – KUN BÉLA – ZSÁMBOKI LÁSZLÓ SZERK. 1997: *A magyar bányászat évezredes története I*. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest, 695 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1990: *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 212 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR 2011: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In: *Geccsényi Lajos – Izsák Lajos szerk.: Magyar történettudomány az ezredfordulón – Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 819-827.
- HEGYI KLÁRA 2007: *A török hódoltság várai és várkatonasága I. kötet. Oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 403 p.
- IHRIG DÉNES (szerk.) 1973: *A magyar vízszabályozás története*. Országos Vízügyi Hivatal, Budapest, 398 p.
- KOCSIS KÁROLY 1996: Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920). In: *Frisnyák Sándor szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 49-58.
- KOCSIS KÁROLY – TÁTRAI PATRIK 2013: *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata*. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet. 2., átdolgozott kiadás.
- MAROSI SÁNDOR 2000: Síkságok és dombságok. In: *Karátson Dávid szerk. Pannon Enciklopédia. Magyarország földje*. Budapest, pp. 285-287.

- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2008: A török hódoltság mint földrajzi régió. *Közép-Európai Közlemények* 1. évf. 1. pp. 80-85.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2014: *Magyarország hadtörténeti földrajza (A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai)*. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, 292 p.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1993: *A magyar állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 452 p.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA FŐSZERK. 2011 *Magyar Néprajz I.1. Táj, nép, történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1078 p.
- RÁCZ LAJOS 2008: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 261 p.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – CSÜLLÖG GÁBOR 2003: A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar István szerk.: A terület- és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 15-44.
- SZAKÁLY FERENC 1994: *A török uralom mérlege*. História, XVI. évf. 4. pp. 8-9.
- TARISZNYÁS MÁRTON 1982: *Gyergyó történeti néprajza*. Kriterion, Bukarest, 284 p.
- TUBA ZOLTÁN 2008: *Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája)*. A Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadása, Gödöllő-Sárospatak, 1179 p.
- URBÁN LÁSZLÓ 2006: A XVI-XVII. század folytonos háborúinak környezeti hatásai Magyarországon. In: *Ligetvári Ferenc szerk.: A magyar környezetgazdálkodás története*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, pp. 49-58.

AZ EURÓPAI ÉS A MAGYAR POLITIKAI TÉR ÁTRENDZŐDŐSÉNEK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI ÖSSZEFÜGGÉSEI, 1950-1935¹ (HALÁSZ ALBERT (1890-1945) ÚTTÖRŐ TEVÉKENYSÉGE)

HAJDÚ ZOLTÁN

The historical geographical context of the transformation of the European
and Hungarian political space (1950-1935)
(Albert Halász's pioneering role)

The study presents how the chemical engineer and economic statistician Albert Halász mapped the historical geographical processes. Due to his connections, extensive knowledge of foreign languages and travels, Albert Halász acquired almost all historical atlases (scientific and educational) published in Europe. (His efforts to create a comprehensive overview were reflected in the fact that he used and referred to soviet atlases as well.)

Halász regarded the area of continental Europe as a starting point (he did not investigate and map the British Isles and Scandinavia), but he was primarily interested in the processes of Central Europe. He mapped historical political divisions on tracing paper and there was always the base map of the physical geography of Europe underneath. Halász clearly saw that totally different political divisions followed each other in the same physical geographical environment, thus he could not be a follower of geographical determinism.

He soon realized that different spatial and border configurations emerged in the same year. He had to decide (he made compromises) which atlas was 'correct' for the mapping of a particular area.

1. Bevezetés

Az Interneten szinte mindenki válogathat az európai határoknak az elmúlt ezer, ötszáz, kétszáz stb. év alatti változásait bemutató – eltérő pontosságú és hitelességű – animációkban. Ezek azt a látszatot keltik (5-10-15 perc alatt), hogy mindent megmutatnak az öreg kontinens és annak, részei területi és annak következtében létrejövő határváltozásait illetően.

A kérdéskör (a folyamatelmzés, s nem csak egy-egy időszak területi és határállapotának történelmi atlaszokban megjelenő ábrázolásai) szinte minden európai országban korábban is izgatta a „hagyományos kartográfia” képviselőinek a fantáziáját. Különösen az I. világháború után erősödött meg az érdeklődés a folyamatokat illetően. Magyarországon Teleki Pál, Halász Albert, majd Rónai András mélyült el leginkább a kérdéskör tanulmányozásában Magyarországot, illetve az egész európai kontinenst illetően.

¹ Az elemzés az EUBORDERSCAPES FP7-es projekt keretében készült.

E rövid elemzésben azt mutatjuk be, hogy a vegyész-mérnök végzettségű, majd gazdaságstatisztikus Halász Albert², hogyan birkózott meg a történeti folyamatok ábrázolásával. Halász Albert kapcsolatai, széles körű nyelvtudása, utazásai révén megszerezte az Európában kiadott történelmi atlaszok (tudományos és iskolai) csaknem teljességét. (A teljes körű kitekintés igénye jelent meg abban, hogy a korabeli szovjet kiadású atlaszok is megjelentek forrásai között, használta azokat is.)

Halász a kontinens törzsterületét (nem kutatta és ábrázolta a Brit-szigeteket és Skandináviát) tekintette kiinduló pontnak, de elsősorban Közép-Európa folyamatai izgatták. A történeti felosztásokat átlátszó pauszt papíron jelenítette meg, s alattuk a kontinens természeti földrajzi alaptérképe volt jelen mindig. Halász világosan látta, hogy ugyanazon természeti földrajzi környezetben rövid idő alatt teljesen más politikai felosztás következik, így objektíve nem lehetett a földrajzi determinizmus híve.

Rövid idő alatt rájött arra, hogy ugyanarra az évre vonatkozóan elérő területi és határkonfigurációk jelentek meg. Döntenie kellett arról (kompromisszumos döntéseket hozott), hogy mely területen, mely atlaszt, atlaszokat fogadja el korrektnek.

Az ilyen jellegű ellentmondások és kompromisszumok miatt Halász Albert térképei nem mindenki számára jelentenek teljesen elfogadható információkat, de döntésének következményeit, vitathatóságát vállalta. Még Magyarország esetében is megjelentek problémák, hiszen nem volt egyáltalán mindegy, hogy az országot, avagy a királyság hatalmi-politikai terét tekintse „evidens” kiinduló pontnak.

A probléma valójában végig vonul a magyar politikai térszemléleten. A leginkább világosan Fényes Elek fogalmazta meg az utolsó rendi országgyűlés időszakában, hogy nem mindegy, hogy milyen értelemben használjuk Magyarország fogalmát. Ő négy különböző nagyságú (legszűkebb, szűkebb, tágabb, legtágabb) ország-fogalmat különített el. Hunfalvy János maga is kereste a Magyar Birodalom valódi határait. Lóczy Lajos 1918-ban kellett, hogy állást foglaljon a közjogi-területi kategóriák értelmezését illetően.

2. Az európai politikai tér átalakulása permanens folyamat

Az európai kontinens politikai-uralmi, majd államterületi szakaszainak alakulását a permanens átrendeződéssel jellemezhetjük. Ez vonatkozik nem csak a „barbár”, de a keresztény Európa időszakára nézve is. A nemzeti és

² Halász Albert 1890-ben született, vegyész-mérnöki tanulmányai befejezése után leginkább gazdasági statisztikával foglalkozott. A Békeelőkészítő Iroda keretei között Edvi Illés Aladárral közösen elkészítette a modern magyar gazdaságstatisztikai atlaszt. Később a figyelme Közép-Európa felé fordult, s a tértörténeti folyamatok megismerése állt a munkássága középpontjában. Halász Albert kiemelkedő értékű és jelentőségű munkát végzett a magyar nemzet számára, mégis, üldözöttként, a fasizmus áldozataként halt meg 1945-ben.

áttekintő európai történelmi atlaszok – különösen a korai időszakokra vonatkozóan – nem minden esetben azonos módon ábrázolják a területi viszonyokat. Ebben – az adathiányok mellett – az is szerepet játszik, hogy vannak országok, melyekben a „mindenkori” állapotok feltárása volt az elsődleges szempont, s voltak és vannak országok, melyek az éppen aktuális területük „visszavetített” jellegét tartották a legfontosabbnak.

A honfoglalás időszakától kezdve a magyar hatalmi tér, majd Magyarország részese az európai meghatározó tendenciáknak. Nem véletlen, hogy a honfoglalás ezer éves megünnepléséhez kapcsolódva jelent meg Márki Sándor hatalmas, egyben bizonytalanságokat is kifejező monográfiája.³ A történész (de rendkívül alapos földrajzi ismeretekkel rendelkező, valódi történelmi földrajzos) Márki számára is gondot okozott a honfoglalás-korabeli Európa területi, „államföldrajzi” bemutatása. A rendelkezésére álló források és széles nemzetközi szakirodalom nem minden területen tette lehetővé az állapotok pontos rekonstrukcióját.

Vannak az európai politikai térfejlődésnek olyan korszakai, amikor az államterületek viszonylag stabilak, s mint Halász ábrái alapján egyértelműen megfogalmazhatjuk, vannak olyan töréspontok esetleg konkrét évhez, háborúk utáni területi újrendezéshez kapcsolódóan, amikor Európa területi rendje alapvetően átalakul.

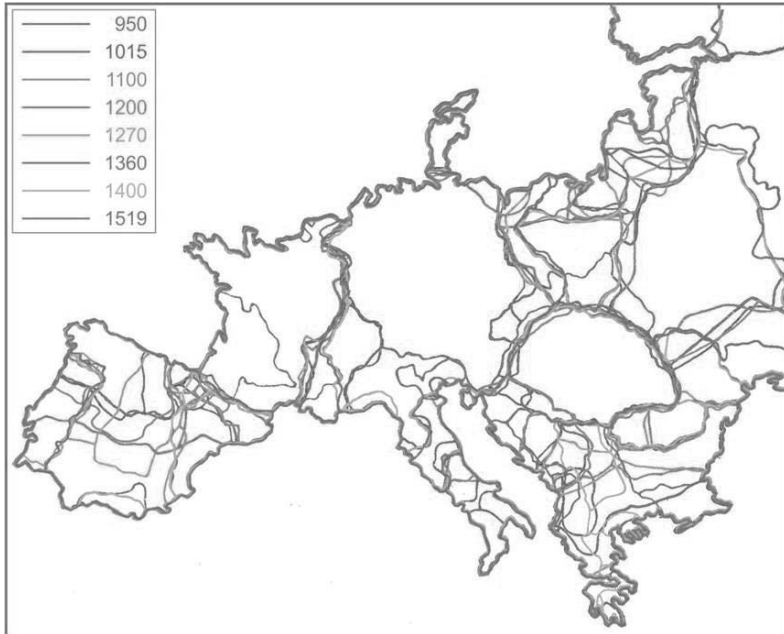
Ha a 950-1519 közötti időszak területi átrendeződéseit nézzük (*1. ábra*), akkor azt kell megállapítanunk, hogy az egész kontinensen jelentős változásokkal jár a „berendezkedés”. Sok tekintetben ez a legizgalmasabb időszak, szinte minden része (különösen Közép- és Kelet-Európa) a „mozog” a kontinensnek.

Magyarország környezet meglehetősen mozgalmas, különösen a déli határok mentén játszódnak le gyakori és jelentős területi átrendeződések. A Balkán esetében a birodalmiság, a birodalomváltás és a kisállami folyamatok és törekvések egyaránt jelen vannak.

A wesztfáliai békétől (1648) a Napóleon utáni átrendeződések már „csomósodnak”, nagy kiterjedésű területeken megszilárdultak az államhatárok, ugyanakkor egyes érintkezési zónákban a változások folyamatosak (*2. ábra*).

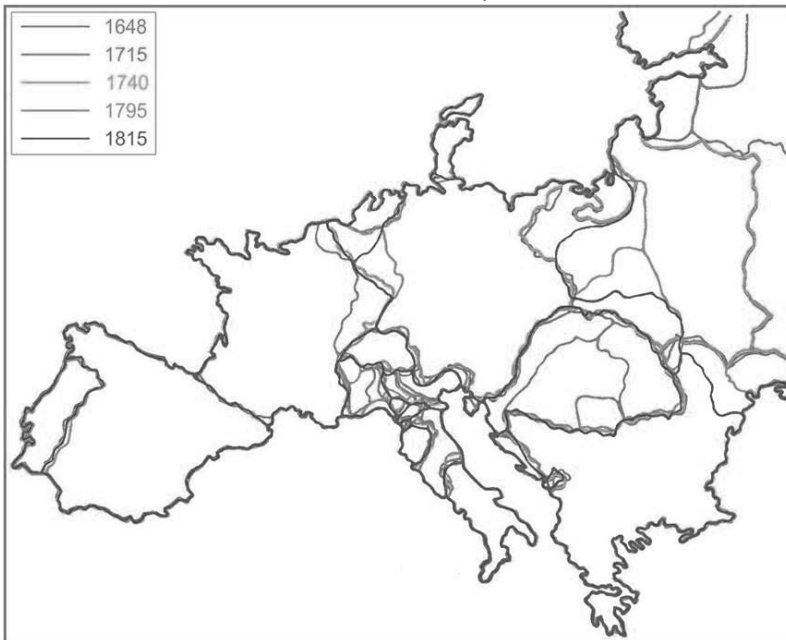
Az 1878 és 1935 közötti időszakot bemutató térképeinek összevont ábrája (*3. ábra*) a nagy balkáni, és az I. világháború utáni átrendezések alapvető vonásait mutatják be. Nem részletezheti a változások minden elemét, de a folyamatokat jól érzékelteti.

³ Márki Sándor: Európa a magyarok honfoglalása idejében. Földrajzi Közlemények, 1897, Külön kötet, pp. 1-120

1. ábra. Az európai és a magyar határok változása, (950-1519)

Forrás: Halász Albert, 1936

2. ábra. Az európai és a magyar politikai tér átalakulása, (1648-1816)

Forrás: Halász Albert, 1936

3. ábra. Az európai és a magyar politikai tér átalakulása, (1878-1935)

Forrás: Halász Albert, 1936

3. Összegzés

Halász Albert államföldrajzi, állam-és államhatár történeti ábráinak bemutatása nem csak tudománytörténeti szempontból, hanem az érintett módszertani kérdések nagy tömege miatt is fontos. A tértörténeti folyamatok nagy részét – korántsem teljes pontosságban, egyes területeken vitathatóan – mutatta be. Ennek ellenére javasolni tudom mindenkinek, hogy mélyebben tanulmányozza a Halász által érintett kérdéseket (az elméletieket és a módszertaniakat egyaránt) mert a YouTube vagy más „szépen mozgó” Európa folyamatábrái ugyanezeket a problémákat vetik fel. Szerencsés Európában az a nemzet – kevés van ilyen – mely tagjainak egyértelmű, világos, stabil tudásuk van az államterület hosszú távú alakulását illetően, amelyek egyértelműen láthatják, hogy milyen kevés a változás az „akkor” és a „most” között.

Irodalom

- BARÁTH TIBOR 1943: Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia.
- BÁTKY ZSIGMOND–KOGUTOWICZ KÁROLY (SZERK.) 1921: Kogutowicz zsebtálasza az 1922. évre. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.

- BÁTKY ZSIGMOND–KOGUTOWICZ KÁROLY (SZERK.) 1925: *Kogutowicz zsebatlasza az 1926. évre.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya.
- CHOLNOKY JENŐ 1911: *A tartós államalakulásokról.*– Magyar Figyelő, Vol. I. pp. 71-76.
- CHOLNOKY JENŐ (SZERK.) 1920: *A magyar béketárgyalások, I-III.* Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium.
- CZIRBUSZ GÉZA 1902: *Magyarország a XX. évszáz elején.* Temesvár, Polatsek.
- CZIRBUSZ GÉZA 1919: *Antropo-geographia, III. Geopolitika.* Budapest, Franklin-társulat.
- EDELÉNYI-SZABÓ DÉNES 1928: *Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai.* – Magyar Statisztikai Szemle, 6. sz. pp. 648-714.
- EDVI ILLÉS ALADÁR–HALÁSZ ALBERT 1921: *Magyarország gazdasági térképekben.* VI. kiadás. Budapest, Pallasz Nyomda.
- FÉNYES ELEK 1847: *Magyarország leírása.* Pest, Beimel.
- FODOR FERENC 1937: *Magyar föld, magyar élet.* Budapest, Szent István-társulat kiadása.
- HAJDÚ ZOLTÁN 1995/a: *A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig.* – Tér és Társadalom, No. 3-4, pp. 111-132.
- HAJDÚ ZOLTÁN 1996: *Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig.* – Földrajzi Közlemények, Vol. CXX. (XLIV) pp. 137 – 150.
- HALÁSZ ALBERT 1928: *New Central Europe in economic maps.* Budapest, Gergely Bookseller.
- HALÁSZ ALBERT 1936: *Középeurópai államok. Europe – Európa, I.* Budapest, A szerző kiadása.
- HERCZEGH GÉZA 1987: *Magyarország külpolitikája (896-1919).* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- HUNFALVY JÁNOS 1863: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. I. köt.* Pest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KALMÁR GUSZTÁV (é. n.): *Magyar geopolitika.* Budapest, Stádium.
- KOLLÁNYI KÁROLY 1991: *A Kárpát-medence Európában.* Budapest, HungAvia, Kráter.
- KRING MIKLÓS 1934: *A magyar államhatár kialakulásáról.* In: *A bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IV.* Budapest, pp. 3-26.
- LÓCZI LÓCZY LAJOS (SZERK.) 1918: *A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása.* Budapest, Magyar Földrajzi Társaság kiadása. Kilián Frigyes utóda.
- MARCZALI HENRIK 1920: *A béke könyve.* Budapest, Athenaeum.
- MÁRKI SÁNDOR 1897: *Európa a magyarok honfoglalása idejében.* – Földrajzi Közlemények, Külön kötet.
- MISKOLCZY GYULA 1923: *Magyarország az Anjouk korában.* Budapest, Szent István Társulat.
- NAGY LÁSZLÓ 1993: *Magyarország Európában. (A honfoglalástól a közelmúltig).* Budapest, Honffy Kiadó.
- OLAY FERENC 1930: *Csonka-Magyarország hatáiról.* Budapest, Franklin-társulat.

- OLÁH MIKLÓS 1530/1985: Hungaria. Budapest, Magvető Kiadó.
- PALOTÁS ZOLTÁN 1990: A trianoni határok. Budapest, Interedition.
- PRINZ GYULA 1914: Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság Rt.
- PRINZ GYULA 1942: Magyarország földrajza. Budapest, Renaissance Könyvkiadó.
- RADISICS ELEMÉR (SZERK.) 1946: A Dunatáj I-III. Budapest, Gergely Rt.
- RÓNAI ANDRÁS (SZERK.) 1945: Közép-Európa atlasza. Budapest – Balatonfüred, Államtudományi Intézet.
- RÓNAI ANDRÁS 1947: Területi problémák Közép-Európában. In: Magyar Földrajzi Zsebkönyv.
- SZALLER GYÖRGY 1796: Magyarország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó ujonnan rajzolt mappával egygyütt. Pozsony, Schauff János.
- SZÁSZKY TOMKA JÁNOS 1777: Introductio orbis antiqui et geographiam. Pozsony, Kassa, Landerer.
- SZEKFÜ GYULA 1917: A magyar állam életrajza. Budapest.
- TELEKI PÁL 1923: The evolution of Hungary and its place in European history. New York, The McMillan Company.
- TELEKI PÁL (é. n.) 1934: Európáról és Magyarországról. Budapest,

TELEPÜLÉSRENDSZER A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

The Hungarian settlement system in its military history

A dominant feature of the spatial settlement of a given society is the network of communities it creates, in other words the settlement system itself. The location of cities, villages and farms as well as the geographical energies and functions they represent are all-important elements of the history of the society inhabiting them. Settlement pattern as a spatial phenomenon is a creation of society, one which is also defined by its geographical environment. This interaction is especially prominent in Hungarian military history. Hungarian military history is that of the Carpathian Basin inasmuch as most of the significant wars that defined the fate of the nation were fought within this geographical area. Consequently, Hungarian military policy has always been one of the main anthropogenic factors that shaped the landscape in the Carpathian Basin. As such, it has influenced the development of the Hungarian settlement structure significantly and has been responsible for its development into its current state. However, the settlement structure of the Carpathian Basin has, in turn, influenced Hungarian military history as well. Considering general tendencies, it is clear that Hungarian military history has distorted the organic developmental process of the Hungarian settlement system to some degree. During the Ottoman occupation, which is the most important period of Hungarian military history in terms of impacting the landscape, in certain regions constant warlike circumstances resulted in the development of the settlement structure in new directions.

Bevezetés

A magyar történelem színterének, a Kárpát-medencének históriája nemcsak a magyar honfoglalás előtt itt élt népek és nemzetünk történelmi eseményeivel, hanem térbeli folyamataival is leírható. A térszerkezet mindenkori állapota, fejlődése, az abban fellelhető tendenciák és törések korról-korra változó jellemzőikkel egyszerre viselik magukon mind a szerves fejlődés jegyeit, mind pedig a politikai, hatalmi beavatkozások és az azokból eredő torzulások nyomait. Ez érvényes a térszerkezet fontos elemére, településrendszerünkre is, amely összetett történelmi folyamatok eredményeként nyerte el mai képét. A Kárpát-medence településhálózata, annak térbeli szerveződése azonban nemcsak alanya volt a magyar történelem eseményeinek, hanem elemi geográfiai tényezőként – egyes alkalmakkor – irányítója is. A magyar történelem olyan fontos települései bizonyítják ezt, mint például *Buda* és *Pest*, *Esztergom* és *Székesfehérvár*, *Pozsony* és *Nándorfehérvár*, vagy éppen *Gyulafehérvár* és *Érsekújvár*. A magyar történelmi geográfia és településföldrajz, valamint a hazai köztörténet és helytörténet kutatási eredményeinek

köszönhetően a településhálózat geográfiai tényezőiről, valamint a magyar nemzet történelmében betöltött szerepéről nagy mennyiségű adat áll rendelkezésünkre, sőt egyes tendenciákat is ismerünk, ám eddig kevés szó esett arról, hogy a magyar hadtörténelemben milyen kapcsolat írható le az események és a településhálózat között. Miként közzismert, a magyar történelem háborús viharokkal, függetlenségi és honvédő háborúkkal teli történelem, ami már eleve felvetheti a fenti kérdéskör kutatásának fontosságát, ám ennek feltárására – összefüggésrendszerében – eddig sem földrajztudományunk, sem történet- és hadtörténetírásunk nem vállalkozott. Így tanulmányunkat e probléma vizsgálatának szenteljük. Szándékunk annak bemutatása, hogy miközben a településhálózat szerves fejlődési folyamatai hatottak hadtörténelmünkre, aközben ez utóbbi torzította a településhálózat térszerveződését. Vagyis közöttük olyan kölcsönhatások léptek fel, amelyek feltárása nélkül hiányos hadtörténelmünk és településhálózatunk értelmezése.

Településhálózat és hadtörténelem

A magyar hadtörténelem Kárpát-medencei jellegű (NAGY M. M. 2001), ami alatt azt értjük, hogy a legfontosabb, a magyar nemzet történelmét leginkább meghatározó háborús események a medencét övező hegykoszorún belül zajlottak.¹ Ebből ered, hogy erős kölcsönhatásban áll a Kárpát-medence földrajzi viszonyaival, térszerkezetével, és történelmünk legjelentősebb tájformáló antropogén tényezői közé tartozik, aminek jegyeivel lépten-nyomon találkozunk természeti és épített környezetünkben. A magyar történelem általános földrajzi jellemzőihez igazodva hadtörténelmünknek is vannak nevezetes helyei, helyszínei, települései, amelyek – nagy általánosságban – megegyeznek köztörténetünk nevezetes földrajzi objektumaival (*Buda, Esztergom, Debrecen, Komárom, Győr* stb.), ám egyes, a magyar történelemben fontos szerepet játszó hadtörténelmi eseményeink – a katonai szakma mindenkor érvényes jellemzőiből adódóan – egyébként kevésbé jelentős, s a magyar történelemben alig ismert helyszíneken játszódtak le (*Muhi,*

¹ A magyar hadtörténelem legfontosabb eseményeinek színtere ugyan a Kárpát-medence volt, ám ez nem zárja ki, hogy viharos történelmünk során ne harcoltak volna magyar seregek a történelmi Magyarország határain túl, olykor meglepően nagy távolságban. Világjáró katonáink nagyszámban tűntek fel a Föld minden kontinensén (NAGY M. M. 2009), s érdemes felhívni az olvasó figyelmét történelmünk négy legnagyobb távolságra vezetett hadjáratára is. Egyrészt az Európa igen távoli szegletébe, az Ebro völgyébe eljutott kalandozó hadjáratra (942), másrészt II. András király szentföldi vállalkozására (1217-1218), harmadrészt a Habsburg Miksa főherceget – Ferenc József öccsét – Mexikóba kísért önkéntes hadtest magyar résztvevőire, (1863-1867), negyedrészt pedig a Don partján tragikus vereséget szenvedett 2. magyar hadseregére (1942-1943) (KRISTÓ GY. 1986, MARKÓ Á. 1943, GOSZTONYI P. 1992). E vállalkozások főleg világpolitikai célokat követtek, míg olyan egyéb hadjáratok, mint például Hunyadi János balkáni, törökellenes fellépései a magyar határok védelmét szolgálták (NAGY M. M. 2004, 2006).

Mohács, Pudmeric, Zsibó, Világos, Branyiszko, Piski stb.). Általános jellemzőként szintén elmondható, hogy hadtörténelmünk térbelisége a Kárpát-medence településhálózatának egyes elemeivel, térbeli szerveződésével szoros kapcsolatot mutat, s ennek az összefüggésnek mélysége történelmi koronként változóan hol nagyobb, hol csekélyebb, attól függően, hogy az adott időszak hadügye miként viszonyul földrajzi környezetéhez. A Kárpát-medence történeti földrajzi fejlődési tendenciáiból eredően a településhálózat elemei közül a városok játszottak fontosabb szerepet, s ez érvényes hadtörténelmünkre is. A Kárpát-medencében szerveződő magyar államok – Magyar Királyság, Erdélyi Fejedelemség – fővárosai (*Székesfehérvár, Esztergom, Pozsony, Gyulafehérvár*) oltalmazására, birtoklására – olykor megszerzésére – irányuló törekvések arra utalnak, hogy városhálózatunknak egyes elemei tartósan kiemelt szerepet játszottak hadtörténelmünkben, míg más települések csak a történelem egy-egy rövidebb pillanatára kerültek a katonai események középpontjába (*Kőszeg, Nagyszombat, Szigetvár, Drégely, Világos, Nagymajtény*).

A Kárpát-medencei településeknek a magyar történelemben betöltött és a fentiekben vázolt szerepe a geográfia által a települések kialakulásával és fejlődésével kapcsolatban leírt törvényszerűségekkel áll összefüggésben, s ezen belül az úgynevezett „*geográfiai energiával*”² (CHOLNOKY J. 1922). Ez utóbbinak a modern földrajztudomány két fajtáját – a *helyi* és a *helyzeti energiát* – ismeri (MENDÖL T. 1963). Ennek alapjait már FRIEDRICH RATZEL antropogeográfiájában is megtaláljuk (RATZEL F. 1887), ám a fogalmat a magyar földrajztudományban – MENDÖL TIBOR szerint – CHOLNOKY JENŐ honosította meg (MENDÖL T. 1963).³ A modern magyar geográfiában történő korszerű értelmezés MENDÖL TIBOR érdeme, aki településföldrajzi monográfiájában a két fogalmat az alábbiak szerint adta meg: „...*A topográfiai fekvés előnyeit nevezük összefoglaló néven helyi energiának, a forgalmi fekvés előnyeit pedig helyzeti energiának...*” (MENDÖL T. 1963, 440. p.). Jóllehet a századforduló magyar antropogeográfiája – igazodva a nyugati tudományosság

² „...*A földrajzi tényezőknek azt a csoportját, amely valamely telepet várossá vagy általában nagyvá vá fejleszt, geográfiai energiának nevezük...*” (CHOLNOKY J. 1922, 30. p.)

³ MENDÖL TIBOR településföldrajzában egyértelműen CHOLNOKY-nak tulajdonította a két fogalom bevezetését a magyar földrajztudományba: „...*A helyi és a helyzeti energia elnevezés CHOLNOKY JENŐTŐL származik...*” (MENDÖL T. 1963, 440. p.). Majd hozzáfűzte, hogy – főleg magyar vonatkozásban – TELEKI PÁL és FODOR FERENC is foglalkozott a témakörrel. MENDÖL idézett megállapításához azonban érdemes hozzáfűznünk, hogy a fogalom meghonosításakor – főleg az első világháború éveiben, majd az azt következő évtizedekben – a magyar geográfiában többen is foglalkoztak a helyi és a helyzeti energia földrajzi jelenségével, sőt a kérdéskör bizonyos fokig a múlt század első felében és a 19-20. század fordulóján divatos kutatási téma lehetett. Az első világháború éveiben a földrajzi energiák alapján folytatott településföldrajzi vizsgálati szemléletmód egyre általánosabbá vált. Erre utalnak KERÉKES J. ZOLTÁNNAK a London település- és történeti földrajzáról írott tanulmányában található alábbi sorok: „...*A világvárosok keletkezését és kifejlődését nem lehet pusztán a véletlennek tulajdonítani; mindinkább földrajzi tényezők függvényeként fogjuk fel az emberi településeket...*” (KERÉKES J. Z. 1914, 195. p.)

szellemiségéhez – hajlott arra, hogy minden emberi és társadalmi tevékenységnek földrajzi okot tulajdonítson, s így olykor túlhangsúlyozta a földrajzi helyi és helyzeti energia jelentőségét, ám mégis azon az állásponton volt, amit a már idézett KERÉKES J. Z. egyértelműen megfogalmazott: „...*De mindig az jusson eszünkbe, hogy a földrajzi tényezők csak földrajzi potenciális energiát nyújtanak a kifejlődésre: lehetőséget, de nem kényszert. Ha az ember öntudatosan vagy ösztönszerűleg felhasználja a természetadta előnyöket, a potenciális energia eleven energiává alakul, jelen esetben valamely településsé. Az ember tehát kiváltója a földrajzi potenciális energiának, de nem szolgálja, amely annak lenyűgözhetetlen hatása alatt áll. Ezt tehát nem fatalizmusnak, hanem a körülmények befolyásának nevezhetjük...*” (KERÉKES J. Z. 1914, 195. p.)

A magyar településhálózat e fenti két tényező – a földrajzi viszonyok nyújtotta lehetőségek és az emberi akarat – eredőjeként alakult ki, és a történelmi eseményekből fakadó minden torzító hatás ellenére, a térbeli régiók részeként és kezdeti állapotában, szerves történelmi fejlődést mutat (CSÜLLÖG G. 2004). A kérdéskört a közelmúltban exponáló TÓTH JÓZSEF (2004) mutatott rá arra, hogy ugyan hazánk mai térszerveződési állapotát tekintve „...*ma egyetlen olyan régió sincs, amely szerves kialakulásra támaszkodna...*” (TÓTH J. 2004, 211. p.), ám régióink mégis léteznek, sőt már korábban is léteztek. TÓTH JÓZSEF megállapításához érdemesnek véljük hozzáfűzni, hogy a társadalmi térfejlődés szerves folyamata mindaddig működik, ameddig az ember politikai akarata nem avatkozik bele, s nem lép fel torzító, olykor tudatosan romboló tényezőként. A magyar tér- és településfejlődés középkori folyamatai ezt példázzák (FRISNYÁK S. 1990, BORCSICZKY B. 1914a, 1914b, BELUSZKY P. 1999). A magyar település- és városfejlődés térbeli csomópontjai a török betöréséig a Kárpát-medence magas energiájú pontjain, a különböző térszínek találkozásánál alakultak ki, s egyben kijelölték a *vásárvonalak* rendszerét is (FRISNYÁK S. 1990). A Kisalföldön és a Dunántúl nyugati peremvidékén jött létre egy vásárvonal (*Pozsony, Kismarton, Sopron, Szombathely*), a második zömében a Kárpát-medence belső középhegységeinek belső lábainál – *Temesvár, Arad, Nagyvárada, Szatmárnémeti, Nagyszőlős, Munkács, Ungvár, Sátoraljaiújhely, Miskolc, Eger, Gyöngyös, Vác, Pest és Buda, Székesfehérvár, Nagykanizsa, Zágráb* – alakult ki, míg Erdélyben önmagában zárt vásárvonal – *Brassó, Kézdivásárhely, Marosvásárhely, Dés, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Nagyszeben* – figyelhető meg (FRISNYÁK S. 1990, 51. p.). A fenti vásárvonalak elsősorban a gazdasági alapú tér- és településfejlődés folyamatának megjelenési formái, és első pillantásra nem sok kapcsolatot mutatnak hadtörténelmünkkel. Ám a késő középkor és a korai újkor fordulóján az előbb említett, a Temesvár és Zágráb között húzódó, hatalmas félkört alkotó vásárvonal hirtelen katonai tartalmat kapott.

Az 1514. évi magyarországi parasztháború történetében e vásárvonal egyben kijelölte a felkelő seregek mozgási irányát is, ami szorosan összefüggött a társadalmi elégedetlenség gazdasági okával és az érintett társadalmi csoportokkal.

A múlt század utolsó évtizedeinek magyar történetírása – részben szakítva a korábbi időszak merev, pusztán osztyáyharcban gondolkodó marxizmusával – már egyértelműen azon az állásponton volt, hogy a parasztháború kiváltó oka a korábbi évtizedekben megindult paraszti vagyonosodásának megtorpanása és az ebből eredő életszínvonal-csökkenés volt (BARTA G. - FEKETE NAGY A. 1973, KULCSÁR P. 1981, SZAKÁLY F. 1990). A felkelés társadalmi bázisát a termelői tevékenységében hirtelen korlátozott, főleg szőlőművelő és szarvasmarha-tenyésztő parasztság adta; a felkelő seregek útvonala ezért esett egybe az Alföld szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkozó mezővárosaival, valamint a hevesi, szerémségi és hegyaljai – bortermelő – településekkel⁴ (GLATZ F. s. d.), vagyis a vásárvonal fent említett pontjaival.

A parasztháborút követően, mintegy bő évtizeddel később megkezdődött a török hódítás betörése a Kárpát-medence belső területeire, s fokozatosan nőtt a török uralom fennhatósága alá tartozó területek földrajzi kiterjedése. Ma még nincs egyértelműen tiszta képünk a török hódoltság földrajzi viszonyrendszeréről (NAGY M. M. 2007), de az már látható, hogy ennek határai – ha nem is mindenhol, de – túlnyomórészt egybeestek a Kárpát-medence legjelentősebb vásárvonalával. A látszólag pusztán topográfiai egybeesés két mélyebb geográfiai okra vezethető vissza. Elsőként a 16-17. századi török fegyveres erők úgynevezett akciórádiuszára, másodikként pedig a magas földrajzi helyzeti értékű pontok katonaföldrajzi energiáira. A török hadsereg akciórádiuszát a magyar hadtörténetírásban PERJÉS GÉZA fogalmazta meg (1971-1972), s ennek lényege, hogy a birodalom akkori fővárosából – Isztambulból – induló török erők a katonai utánszállítási és társadalmi-gazdasági okok miatt csak korlátozott távolságot tudtak megtenni oly módon, hogy az adott hadjárati évből elég idejük maradjon a hadműveletek folytatására is. E távolság PERJÉS szerint – a Duna völgyében – nagyjából a török hódoltság határainak felelt meg, amelyeket a török hadsereg csak hatalmas áldozatok árán tudott átlépni, és ha ez sikerült is neki, általában már nem maradt ideje arra, hogy fő hadműveleti célját, Bécs bevételét valóra tudja váltani.

A fent említett második ok a vásárvonal magas földrajzi energiájú pontjainak katonai értéke volt. Mint köztudott, a települések kialakulásának fontos tényezője kedvező fekvésük, ami általában a különböző – alföldi, dombsági, hegyvidéki – térszínek találkozási vonalára, illetve a természetes közlekedési utak egymással való kereszteződésére és a térszínek találkozási vonalának metszéspontjára esik. A Kárpát-medence fent említett nagy vásárvonalának jelentős települései ilyen pontokon ülnek (MENDÖL T. 1963). Ám a török betörése, majd a hódoltsági

⁴ „...a parasztseregek útvonala rendre az Alföld legjelentősebb szarvasmarha-tenyésztő mezővárosain keresztül vezetett, a felkelés határa pedig egybeesik a szőlőművelésből gyarapodó szerémségi, Duna melléki, hevesi és hegyaljai mezővárosok vonalával. Ezek vezetői és lakosai közül választódtak ki a parasztseregek vezérei, a belőlük elszármazott koldulórendi szerzetesek – főleg obszerváns ferencesek – közül pedig a felkelés »ideológusai«...” (GLATZ F. s. d. 48. p.)

területek fokozatos növelése során az Oszmán Birodalom határa lassan elérte a vásárvonal nevezetes pontjait, és az addigi kereskedelmi, szállítási, gazdasági központok jól megerősített végvárakká is váltak (SZÁNTÓ I. 1980, 1985). Mindez azt bizonyítja, hogy a magas földrajzi energiájú településeknek lehet katonai értékük is, amely azonban függ az adott kor hadviselési eljárásaitól. A török kor európai hadügyében uralkodó, úgynevezett *methodista hadviselés* számára különösen fontosak voltak a hadszíntér geográfiai tényezői, ezek sorában pedig a jó védelmet és szilárd ellátási alapot nyújtó várak és városok (DELBRÜCK, H. 2000, PERJÉS G. 1963, NAGY M. M. 2007).

Am a török elleni védelem szükséglete nemcsak az addigi szerves térfejlődés folyamata során kiemelkedő településeket ruházta fel új, katonai típusú helyzeti energiával, hanem addig valójában jelentéktelen lakott helyeket is, kiemelve őket a térfejlődés természetes menetéből. A török ellen végvári rendszer⁵ számtalan apró vára bizonyítja ezt. Véleményünk szerint e megerősített, korábban jelentéktelen települések abba a kategóriába tartoznak, amelyet a már többször említett MENDÖL TIBOR (1963) a „*helyzeti energiák természeti földrajzi alap nélkül*” jelenségeként értelmezett s azon belül az *államhatáron felnőtt város*, terminus technicusával illetett (MENDÖL T. 1963)⁶. Az ő várostipológiája szerint pedig e települések jelentős része úgynevezett *erődváros* volt, amelyről megjegyezte: „...csak a kisebb városok között találunk olyanokat, amelyeket elsősorban erődjellegük és ezzel összefüggően nagyobb létszámú helyőrségük jellemez. Ilyen pl. Belfort, Verdun, vagy az első világháború előtt Przemysl, és ugyanez a jelleg kíséri a hadikikötőket is...” (MENDÖL T. 1963, 388. p.).

Mindennek eredményeként a török elleni végvári rendszer – amelynek tagjai kereskedelmi, közigazgatási és katonai funkciójú településekből álltak – két elemből tevődött össze, egyrészt a már korábban is jelentős funkciójú, másrészt pedig a védelmi funkciójuk alapján felértékelődött településekből. Az előbbi példája Buda és Pest, az utóbbié pedig Érsekújvár.

⁵ Megjegyzendő, hogy ebben az esetben a magyar hadtörténelem második, a török ellen emelt végvári rendszeréről van szó. Az elsőt még a 15. század elején LUXEMBURGI ZSIGMOND király építtette ki a Száva és a Duna mentén, illetve a két határfolyótól délre elterülő, úgynevezett déli bánások övezetében (MÁLYUSZ E. 1984, SZÁNTÓ I. 1980).

⁶ A már többször idézett MENDÖL TIBOR településföldrajzi alapművében e kategória lényegét az alábbiakban foglalta össze; „...*Megemlékezhetünk az államhatáron felnőtt város típusáról. Államhatáron a legtöbb esetben nem találunk várost még akkor sem, ha azt forgalmas útvonal keresztezi. Mégis az érintkező államok egymással való viszonya esetleg adott korban kedvező arra, hogy város keletkezzék, és a város fennmarad akkor is, amikor a viszonyok már megváltoztak. Erősen eltérő termelési vagy politikai viszonyok az átmenő forgalmat éppen úgy az áruk lerakodására és a raktározással, áruk cseréjével foglalkozó népesség megtelepedésére kényszeríthetik, mint valamely átkelőhely. Példa a politikai határon vagy annak közelében felnőtt városra a török időkben Debrecen, amely a királyi Magyarország, Erdély és a török hódoltsági terület meglehetősen ingadozó politikai határainak közelében tudott felnőni igen jelentékeny vásárvárossá...*” (MENDÖL T. 1963, 473. p.)

Buda és Érsekújvár példája

Köztudott történelmi tény, hogy Buda a magyar hadtörténelemben jelentős szerepet töltött be, s ebből eredően viharos históriája van (SUGÁR I. 1979). A történelmi Magyarország központi településeként, fővárosaként állandó – hol védendő, hol elfoglalandó – katonai célpontként tűnt fel, egyben olyan közigazgatási, gazdasági és katonai központként, amelynek települési funkciói elválaszthatatlanok egymástól, jóllehet történelmünk egyes időszakaiban ezek nem ugyanolyan erősen érvényesültek. Települési funkciói, fővárossá emelkedése, valamint a magyar hadtörténelemben betöltött szerepe mögött ugyanazok a geográfiai tényezők húzódnak meg, de leginkább a település magas földrajzi helyzeti értéke, amelyről elmondhatjuk: ez a Kárpát-medence legmagasabb földrajzi energiájú pontjainak egyike (CHOLNOKY J. 1915, MENDÖL T. 1963, PRINZ GY. 1914).

Egyebek mellett CHOLNOKY JENŐ alaptanulmányából (1915) tudjuk, hogy Buda fővárossá emelkedésében és emelésében a tatárjárás utáni politikai döntésen túl geográfiai tényezők sora is szerepet játszott. Ezek közül a természetes közlekedési utak kereszteződésén túl az úgynevezett „*Dunanyílás*” földrajzi kiterjedését tartotta fontosnak. Ennek területén több, a magyar történelemben híressé vált település található: Esztergom, Visegrád, Vác, Aquincum, Buda, Pest, amelyek sorából Buda lett tartósan főváros. Ebben fontos szerepet játszott, hogy – CHOLNOKY szavaival élve – „...*Budának azonban van még egy lokális, nagy előnye, amely minden más fölé kerülve, végleg eldöntötte fővárosunk helyét a Duna nyílásában. Ez a középkori vár építésére különösen alkalmas Várhegy jelenléte...*” (CHOLNOKY J. 1915, 208. p.). A katonai védelem fokozott lehetőségei – a helyben található természetes építőanyagok, a Várhegy viszonylag nagy területű platója, valamint szigetszerű kiemelkedése a környező táj domborzatából, közvetlen szomszédsága a Dunával s nem utolsósorban viszonylagos centrális fekvése a Kárpát-medencében – tették Budát a szerves térfejlődés kiemelt pontjává. Ám e tényezők mellett Buda viharos hadtörténelmének van egy katonaföldrajzi oka is, amelyet PRINZ GYULA fogalmazott meg a történelmi Magyarország államföldrajzi jellemzésekor (PRINZ GY. s. d.). E műnek az ország védelme földrajzi alapjairól szóló fejezetében hívta fel PRINZ GYULA arra a figyelmet, hogy a Kárpát-medencének létezik egy belső védelmi tengelye, amely az Észak-magyarországi és a Dunántúli-középhegységet öleli fel.⁷ E hatalmas védelmi

⁷ A filológiai hűség kedvéért idézzük itt PRINZ GYULA sorait: „...*Végül az ország legbelső védelmi tengelyére kell felhívunk a figyelmet. Ez a Nyugati-középhegység és a Felföld déli peremhegységei alkotta egyenes vonal a Bakonytól a Sátorhegységig, a maga előtávaival és mocsaraival. Ezt a két oldalra néző arcvonalat, amely már országközépi helyzeténél fogva sem lehet más, mint kétarcú, szintén a Duna vágja ketté. Erősen hangsúlyoznunk kell azt aényt, hogy ennek a belső fővédelmi vonalnak harántgátján és hídján ül Budapest, éppen úgy, mint Esztergom*

tengely közepén helyezkedik el a már említett „*Dunanyílás*”, s ennek magas energiájú pontján ül Buda. A török hódoltság határa e védelmi tengely belső lábánál húzódott, és a 16-17. századi hadművészet jellemzőiből fakadóan hol benyomult a védelmi tengely területére, hol át is lépte azt. E védelmi húr átjárói alkotta magas energiájú pontjain a magyar hadtörténelem neves településeit találjuk; *Szerencs, Miskolc, Eger, Hatvan, Vác, Esztergom, Tata, Székesfehérvár, Győr, Veszprém, Pápa* s mint legfontosabb elem, *Buda vára* is. Miután a magyar hadtörténelem jelentős eseményei e védelmi tengely mentén, vagy a rajta történő áthaladás hadművelati céljáért is folytak, így katonaföldrajzi szempontból nagymértékben felértékelődött a „*Dunanyílás*” s emiatt kapott ennek központi települése, Buda oly nagy katonaföldrajzi értéket. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy a térfejlődés szerves folyamatában magas földrajzi energiájú ponton létrejött település a hadtörténelmi folyamatok eredményeként új típusú geográfiai energiát nyert, ami kedvezően hatott fejlődésére.

Másik példánk, *Érsekújvár* egyenes ellentéte Buda esetének, s annak bizonyítéka, hogy egy mesterségesen, a térfejlődés szerves folyamatától szinte teljesen függetlenül létrehozott, egykori határmenti erődváros is szervesülhet a földrajzi térben,⁸ ha eredetileg kellően magas földrajzi energiájú pontra telepítették. *Érsekújvár* a török hódoltság korát jellemző Kárpát-medence hatalmi- és katonai viszonyainak szülötte, mesterségesen létrehozott város, amelynek alapítási éve 1545 (BALÁS GY. 1888, MATUNÁK M. 1896, 1897, HAICZL K. 1932). Létrejötté Esztergom elestével (CSORBA CS. 1978) függött össze; az erősség megszerzésével a török kijutott a Kisalföldre, és így e nagytájunk – katonaföldrajzi értelemben – Bécs előtere lett. Az itt elhelyezkedő, részben már említett magas földrajzi energiájú pontokon ülő fő erősségek – *Komárom, Tata, Győr, Pápa, Sopron, Pozsony* – ugyan védték a császárvárost, ám Esztergom kiesésével védhetetlenné vált a Vág és a Nyitra völgyének déli szakasza, s a török számára új hadművelati irány nyílt – *Komárom* és *Győr* kikerülésével, a Kis-Duna mentén – *Pozsony* és *Bécs* felé. Ezeknek, a kor hadművészetében oly fontos, úgynevezett járható irányoknak lezárására döntött úgy a bécsi katonai vezetés, hogy *Nyitrától* délre – mintegy fokozva annak védelmét – *Nyitra* és *Komárom* között éppen félúton új erősséget emel, amelyet ma *Érsekújvár* néven ismerünk. E kezdetben főleg katonai létesítmény később

is. A fővédelmi vonal kevés, de annál szélesebb, tágasabb kapuiban nagy történelmi pontok foglalnak helyet, többnyire kívül is, belül is, ha az Alföld, az ország törzse felől nézzük. De a nagyobbak mégis belül vannak, Veszprém, Székesfehérvár, Eger, a Mohi-mező mögötti Miskolc a maga Diósgyőrével és várkastély-rajával. Több nagy nyugati özőnár elgátolását segítette elő ez a védelmi fővonal, amire a Vértés legendás neve él emlékül. De a leghatalmasabb balkáni özőnár, a török hatalomé is voltaképpen ezen az arcvonalon törött meg, annak apró és többnyire hitványul összetákoltt végvár-kastélyain...” (PRINZ Gy. s. d. 433-434. p.)

⁸ *Érsekújvár* a mai Szlovákia egyik villamos gépipari központja, lakóinak száma mintegy 40 ezer fő (HAJDÚ-MOHAROS J. - PROBÁLD F. 2007, GLATZ F. 1998).

szervesült a Kárpát-medence térszerkezetében: a török korban betöltött fontos szerepe mellett fokozatosan a térség egyik kereskedelmi, gazdasági központja is lett, s e funkcióját a későbbi századokban is megőrizte. Ez lett megmaradásának záloga (HAICZL K. 1932). Mindezzel arra szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét, hogy az eredetileg nem a térszerveződés szerves folyamatoként létrejött települések is beépülhetnek abba, és esetünkben – Érsekújvár példája alapján – elmondhatjuk, hogy a hadtörténelmi folyamatoknak lehet ilyen térformáló hatásuk is.

A térfejlődés torzulásai

A Kárpát-medence történelmi térszerveződésére a társadalmi események és jelenségek, továbbá legtöbbször a nemzeti kataklizmáinkat kísérő háborús folyamatok torzítóan hatottak. A térbeli folyamatoknak, a településhálózat fejlődésének szerves folyamatába – történelmünk során – a hadügy néhány alkalommal olyan nagymértékben beavatkozott, hogy irreverzibilis folyamatokat indított el, amelyek következményeivel napjaink emberének is együtt kell élnie. Ebben a tekintetben – ezt fontosnak véljük hangsúlyozni – a magyar hadtörténelem térfejlődésre gyakorolt hatása egyáltalán nem tér el az eurázsiai kontinens tájain tapasztalhatóaktól (NAGY M. M. 2002).

Jóllehet e fenti hatásmechanizmus feltárásával, korszakolásával még adós mind a mai magyar geográfia, mind pedig hadtörténetírásunk, ám két jelentős időszak már így is megfogalmazható. Az első a tanulmányunk fentebbi részeiben már többször is említett török hódoltság kora, amelynek tájformáló hatása, különösen a Nagyalföld esetében közismert jelenség (BULLA B. - MENDÖL T. 1947, FRISNYÁK S. 1990, BELUSZKY P. 2001, NAGY M. M. 2008). Ám társadalmunkban kevésbé tudatosult, hogy a térbeli folyamatok átstrukturálódása – a településhálózat átrendeződése, a népesedési és migrációs folyamatok a táj bizonyos fokú visszafejlődése eredeti, nyers állapotába – vagy közvetlenül, vagy közvetett módon a török elleni állandó háborús állapotok következményének tekinthető. Itt még egy tényezőre szeretnénk felhívni a figyelmet, nevezetesen az ember mint biológiai lény védelem iránti alapszükségletére, amelynek a 19. és 20. század fordulójának antropogeográfiája oly nagy jelentőséget tulajdonított (MENDÖL T. 1932). A magyar táj törökkori változásában e teljesen természetes szükséglet kielégítésének folyamatát figyelhetjük meg, ettől válik e kor a magyar hadügy legfontosabb tájformáló hatású időszakává.

A másik ilyen időszak a trianoni békekötéshez kapcsolódik. Az első világháborút lezáró béke tragikus hatása a magyar társadalomra és annak térbeli folyamataira szintén közismert (BELUSZKY P. 2008, TÓTH J. 2004). A területi veszteségeken túl a magyar társadalmat ért legnagyobb kár a Kárpát-medence térszerkezetének olyan mesterséges szétdarabolása volt, amely a török világ

utáni mintegy két évszázad természetes térfejlődését semmisítette meg. E katasztrofális hatás az első világháborút jellemző politikai hangulat következménye volt, s látszatra pusztán indirekt kapcsolatban áll a viláégés katonai, hadművelési eseményeivel (GALÁNTAI J. 1980). Ám ha figyelembe vesszük azt a szintén közismert hadtörténelmi tényt, hogy a világháború a társadalmak potenciáljainak küzdelme volt, és azt katonailag csak az Osztrák-Magyar Monarchia szétverésével lehetett megnyerni, akkor látjuk azt, hogy a békediktátum következményei a kor hadügyi kérdéseire vezethetők vissza. Vagyis a térszerkezet ekkor fellépő torzulásai szintén a hadügy tájformáló hatásának következményei.

Mindezzel azt szeretnénk volna hangsúlyozni, hogy a magyar hadtörténelem – mint általában a hadügyi jelenségek – a legnagyobb erejű táj- és térformáló antropogén hatások közé tartozik. Amint láttuk, ez markánsan megjelenik a Kárpát-medence tér- és településhálózatában is, amely jelenlegi – történelmünk forgandóságából eredő – torzulásaival példák sorát nyújtja. Ugyanakkor a tanulmányunkban leírt folyamatok bizonyítják azt is, hogy a hadügy és földrajzi környezete között a jól ismert szoros kapcsolaton túl jelentős kölcsönhatások is működnek, amelyek feltárása, leírása és értelmezése geográfiánk és hadtudományunk jövőbeli feladata lehet, amelynek megvalósítása nélkül nem értelmezhetőek napjaink Kárpát-medencei térbeli folyamatai sem.

Irodalom

- BALÁS Gy. 1888: Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és katonai szerepe I-II. – Hadtörténelmi Közlemények. 1. pp. 199-223., pp. 431-473.
- BARTA G. - FEKETE NAGY A. 1973: Parasztháború 1514-ben. Gondolat, Budapest. 360 p. + 32 t.
- BELUSZKY P. 1999: Magyarország településföldrajza, Általános rész. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 584 p.
- BELUSZKY P. 2001: A Nagyalföld történelmi földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 274 p.
- BELUSZKY P. (szerk.) 2008: Magyarország történelmi földrajza II. kötet. - Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 436 p.
- BORCSICZKY B. 1914a: Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi utvonalai a XIV. és XV. században. – Földrajzi Közlemények. 42. 5. pp. 301-307.
- BORCSICZKY B. 1914b: A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV-XV. században. – Fritz Ármin Könyvnyomdája, Budapest. 32 p. + 1 térk.
- BULLA B. - MENDÖL T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. – Országos Köznevelési Tanács, Budapest. IX + 611 p + 24 t.
- CHOLNOKY J. 1915: Budapest földrajzi helyzete. – 43. 5. pp. 193-225.
- CHOLNOKY J. 1922: Az emberföldrajz alapjai. – Hornyánszky Viktor magyar királyi udvari könyvnyomdája, Budapest. 42 p.
- CSORBA CS. 1978: Esztergom hadi krónikája. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 240 p + 48 t.

- CSÜLLÖG G. 2004: A Kárpát-medence vízrajzának szerepe Magyarország középkori településhálózatának kialakulásában. – In: FÜLEKY GY. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. A Körös-Maros Nemzeti Park Körösvölgyi Látogató Központjában Szarvason 2004. július 1-3. között tartott tudományos konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő. pp. 56-58.
- DELBRÜCK, H. 2000: Geschichte der Kriegskunst, Band IV, Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon [Az 1920. évi első kiadás 1962. évi utánnomlásának új kiadása]. – Nikol Verlag, Hamburg. 640 p.
- FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. – Tankönyvkiadó. Budapest. 213 p.
- GALÁNTAI J. 1980: Az első világháború. – Gondolat, Budapest. 547 p.
- GLATZ F. (szerk.) 1998: Magyar nagylexikon, Hatodik kötet. – Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest. 930 + XVII p.
- GLATZ F. (szerk.) s. d.: Magyarország története térképeken elbeszélve 1-4. Virágkor és pusztulás, A kezdetektől 1606-ig. – MTA Történettudományi Intézete – História, Budapest. 68 p.
- GOSZTONYI P. 1992: A Magyar Honvédség a második világháborúban. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 423 p.
- GYÖRFFY Gy. 1997: Pest-Buda kialakulása, Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 242 p. + 20 t.
- HAICZL K. 1932: Érsekújvár múltjából. – Winter Zsigmond Fia könyvnyomdája, Érsekújvár. 325 p. + 1 t.
- HAJDÚ-MOHAROS J. - PROBÁLD F. 2007: Szlovákia. – In.: PROBÁLD F. - SZABÓ P. (szerk.): Európa regionális földrajza, Társadalomföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 385-400.
- KEREKES J. Z. 1914: Földrajzi tényezők befolyása London keletkezésében és kifejlődésében. – Földrajzi Közlemények. 42. 4. pp. 195-203.
- KRISTÓ Gy. 1986: Az Árpád-kor háborúi. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 328 p. + 26 t. + 1 térk.
- KULCSÁR P. 1981: A Jagelló-kor. – Gondolat, Budapest. 243 p.
- MÁLYUSZ E. 1984: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437. – Gondolat, Budapest. 338 p. + 16 t.
- MARKÓ Á. 1943: Magyarország hadtörténete. – Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 288 p. + 3 térk.
- MATUNÁK M. 1896: Érsek-Újvár alapítási éve. – Századok. 30. pp. 338-341.
- MATUNÁK M. 1897: Érsekújvár második alapítása. – Hadtörténelmi Közlemények. 10. 1. pp. 102-109.
- MENDŐL T. 1932: Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 80 p.
- MENDŐL T. 1963: Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 567 p.
- NAGY M. M. 2001: Földhöz kötött honvédelem. – Kapu. 11. 11-12. pp. 31-36.
- NAGY M. M. 2002: Geográfia és hadelmélet. – Földrajzi Értesítő. 51. 1-2. pp. 237-247.
- NAGY M. M. 2004: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In. FRISNYÁK S. - CSIHÁK GY. (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében, A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Zürich. pp. 3-15.

- NAGY M. M. 2006: A Délvidék mint geopolitikai puffer. – In: KÓKAI S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 161-177.
- NAGY M. M. 2007: Akciórádiusz és magyar táj. – Aetas. 21. 4. pp. 97-115.
- NAGY M. M. 2008: A török hódoltság mint földrajzi régió. – Közép-Európai Közlemények. 1. 1. pp. 80-85.
- NAGY M. M. 2009: A magyar hadiutazás története. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 280 p.
- PERJÉS G. 1963: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715). – Akadémiai Kiadó, Budapest. 189 p.
- PERJÉS G. 1971-1972: Az országút szélére vetett ország (A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben) I-III. – Kortárs. 15. 11. pp. 1793-1803., 15. 12. pp. 1952-1959., 16. 1. pp. 118-131.
- PRINZ Gy. 1914: Magyarország földrajza, A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. – Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság, Budapest. 223 p. + 1 mell.
- PRINZ Gy. s. d.: Magyar földrajz, Az államföldrajzi kép. – In: U. Ö.–CHOLNOKY J.–TELEKI P.–BARTUCZ L.: Magyar föld, magyar faj III. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 494 p. + 15 t. + 1 mell.
- RATZEL F. 1887: A Föld és az ember, Anthro-geographia, vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 623 p.
- SUGÁR I. 1979: A budai vár és ostromai. – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 360 p.
- SZAKÁLY F. 1990: Magyarok Európában II. Virágkor és hanyatlás 1440-1711. – Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest. 368 p.
- SZÁNTÓ I. 1980: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541-1593. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 161 p. + 1 mell.
- SZÁNTÓ I. 1985: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon, az 1551-52. évi várháborúk. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 275 p. + 16 t.
- TÓTH J. 2004: Kell e nekünk régió? – In: HITSEKER M. - SZILÁGYI ZS. (szerk.): Mindentudás egyeteme, Harmadik kötet. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 193-211.

ADALÉKOK A BÁCSKA TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

(A TÁJHASZNÁLAT TÖRTÉNELMI SZAKASZAI A HONFOGLALÁS KORÁTÓL 1920-IG)

FRISNYÁK SÁNDOR

Contributions to the historical geography of the Bačka (Historical stages of land use from the Hungarian conquest until 1920)

The Bačka, made up of several smaller natural landscapes, is a geographical and historical region located in the Carpathian Basin in the southern part of the Danube-Tisza Interfluve. Due to the cultural landscape building and economic development processes, which started in the Árpád age (895-1301) and continued in the 14-15th century, the Bačka became one of the most developed and prosperous agricultural regions of historical Hungary by the end of the Middle Ages.

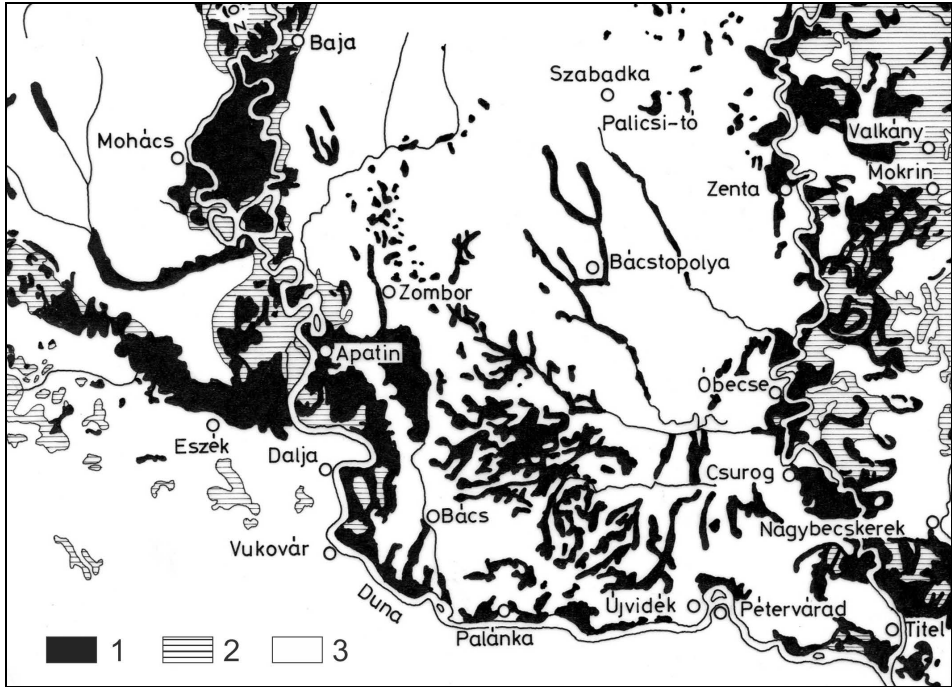
During the Ottoman rule (16-17th century) its development was broken, the Hungarian population perished, its settlements and cultural landscapes were destroyed. The region became a periphery: peoples coming from the Balkans started extensive livestock farming on abandoned lands.

The economic reorganization and the reconstruction of cultural landscapes during the 18th century can be regarded as a common achievement of the Hungarians and other immigrated peoples. Due to the integrated landscape forming, infrastructural and economic development processes, the Bačka became one of the most developed agricultural regions of Hungary again in the 19th century (77% of its area was intensively cultivated).

As a result of the 1920 Treaty of Trianon 73.6% of the area of the Bačka (11000 km²) became part of the former state of Yugoslavia.

Bevezető

A Bácska az alföldi makrorégió egyik topográfiailag jól körülhatárolható természeti és gazdaságföldrajzi egysége. A Duna-Tisza köze déli részét, az egykori Bács-Bodrog vármegye földjét foglalja magába. Területe 11 000 km², a Kárpát-medence 3,38%-a. Felszíne – az Alföld egészéhez hasonlóan – alapvetően két részre: *ártérre* és *hordalékkúpra* tagolható (Marosi 2000). A Duna és a Tisza 15-20 km széles alluviális lapályából meredek, 30-40 m-es partokkal emelkedik ki a hordalékkúp homok- és löszhátasága: az Észak-bácskai löszsíkság, a Szabadkai-homokpuszta és a Telecskai-löszplató. Délen, az ártéri síkság 80 m tszf-i magasságú övezetéből egy 90 km hosszú és 40 km átlagszélességű, alig 6-7 m relatív magasságú *teraszvidék* és a Titeli-löszfennsík emelkedik ki. *A Bácska tehát több természetföldrajzi kistájból felépülő történeti földrajzi régió.*

1. ábra. A Bácska és környéke a vízrendezések előtt (Lászlóffy 1939 nyomán).
Jelmagyarázat: 1= alacsony ártér, 2= magas ártér, 3= ármentes térszín

Tanulmányomban a Bácska tájváltozásait: a tájhasználat és az antropogén tájformálás (egymással összefüggő) folyamatát vázolom fel, mellőzve a történeti földrajz egyéb összetevőit. A táj- (természeti erőforrás-) használat kezdetét az ember megjelenésétől, a tájatalakítást a neolitikumtól, a földművelés kialakulásától (Kr.e. 6000 - 4400) számítjuk. A honfoglalást megelőző régészeti és történelmi korokban a Bácska tájhasználat *részleges* és *időszakos* jellegű volt, összességében nem vagy csak alig gyakorolt hatást a természeti folyamatokra. A honfoglalás kori bácskai tájkép a geográfusok szerint alig különbözik a nyerstajtól, talán az erdők kis mértékű csökkenése és az agrogén felszínnek eróziója jelentheti a változást (Dövényi 2012).

A kultúrtáj kialakulása

A Bácska természeti erőforrás-kínálata megfelelt a honfoglaló magyarság környezetigényének, a nagyállattartó-pásztorokodó és alárendelten földművelő tevékenységének. A természeti ökoszisztéma az Alföld legnagyobb részén nem tette lehetővé a keleti típusú félnomád állattenyésztés folytatását, így a magyarság életforma-(kultúra-) váltásra kényszerült. A halban gazdag vizetek, a Duna és a Tisza ártéri gyepföldjei és erdőségei, a könnyen művelhető

lőszhátságok természetes módon strukturálták a Bácskában megtelepülők gazdasági tevékenységét. A *települések* és a művelt földek a magasabb térszíneken, az *ártérövezet peremén* és a szigetszerűen kiemelkedő *folyóhátakon* létesültek. Az állatcsordákat a folyóágakkal, tavakkal és nádasokkal tagolt amfibikus árterek gyepterületein legeltették. Az életföldrajzi viszonyokhoz alkalmazkodva, a Bácskában az állatok mozgatása nem a folyóval párhuzamosan, hanem arra merőlegesen történt, a település közeli (10-15 km-es) ártérszakaszon.

A nagy árvizek öntözték, megtermékenyítették az ártéri legelőket, a szőlősgyümölcsös ligeteket és az erdőket. Ilyenkor az állatállományt a hordalékkúpok erdős-sztyepeire terelték. Az állatok telettése egyrészt az ártérövezetben, másrészt a települések körül, a szántóföldként használt területeken történt. Az állatok által megtaposott és -trágyázott földeket, a terra fimátákat tavasszal felszántották és többnyire árpával és kölessel bevetették. A szántóként művelt földek az Árpád-korban kis területű, a termőtalaj kimerülése után helyüket változtató izolátumok voltak. A talaj- (szántó-legelő-) váltó földművelési rendszer elterjedése, majd a 14. században a földesúri prédiумok felbomlása és a jobbágy-gazdaságok kialakulása az európai mintakövetést jelenti, másfél évszázad késéssel (Orosz 1994). Az Árpád-korban a különböző tájelemek fokozatos – az agroökológiai adottságoknak megfelelő – használatba vételével kialakult a Bácska gazdasági térszerkezete (alapstruktúrája), amely a későbbi korok fejlődési irányát is determinálta. A szerkezetformálás lokális környezetátalakító munkálatokat igényelt (pl. az erdő és gyepertranszformációja, az árvizek szét- és visszavezetését szolgáló fokok és árkok létesítése). Az antropogén tájformálás a helyi közösségek gazdálkodási terének kiterjesztését, az eltartóképesség növelését szolgálták (Frisnyák 1990).

A kultúrtáj terjeszkedése és a tájhasználati módszerek változása (14. század-1526)

A 14-15. században a Bácska és az egész Alföld agrárfejlődése az Árpád-korban kialakult alapszerkezetre épült. Az ártérperemi települések kultúrtájai – a népesség-növekedéssel összefüggésben – tovább terjeszkedtek a magasabb lösz-, kisebb mértékben a homokpuszták térszínein. A lösz- és homokhátak életkamrái a földművelés, az ezeket övező alluviális síkságok a differenciált ártéri gazdálkodás szinterei voltak. A tájhatáron létesült falvak és mezővárosok mindkét tájtípus természeti erőforrásait hasznosították, ebben a fejlődési szakaszban is racionálisan, környezetkímélő módon. Az eltérő ökológiai adottságú határrészekeken tehát egymást kiegészítő agrártevékenységet folytattak, sokáig önellátó, majd az Árpád-kor végétől ártermelő-jelleggel.

Az autochton fejlődést a kívülről érkező impulzusok (kulturális hatások) felgyorsították. A 12. századi európai agrárforradalom eredményeinek (pl. a

nyomásos gazdálkodás, a fordítóeke és egyéb agrárinnovációk) részleges elterjedésével *a 14-15. században a Bácska hazánk egyik legfejlettebb és legsűrűbben lakott területe volt* (Wallner 2003). A szántó-legelőváltó földművelési rendszert az állandó helyhez kötődő *nyomásos (szántó-) gazdálkodás* váltotta fel, mely stabilizálta a településhatár egyéb munkaföldrajzi egységeinek térbeli rendjét is. A korszerűbb termelési módszerek és eszközök használatával a termelés hatékonyabbá vált: a 15/16. század fordulójára a hozamok ötszörösére növekedtek. A kultúrtáj-építés és fejlesztés folyamatában – érték-(minta-) közvetítéssel – jelentős szerepe volt a szerzetesrendek monostorainak. A szerzetesi gazdaságok már a 13/14. század fordulóján nyomásos gazdálkodást folytattak, halastavakat, malomárkokat létesítettek és meghonosították a kertkultúrát, mindezekkel hatást gyakoroltak környezetükre. A Bácska a török inváziót megelőző évtizedekben *európai kultúrtáj* volt, melynek gazdasága – az előző fejlődési szakaszban még fennálló időbeli késéstávolságot ledolgozva – ekkor állt a legközelebb a nyugat-európaiakhoz.

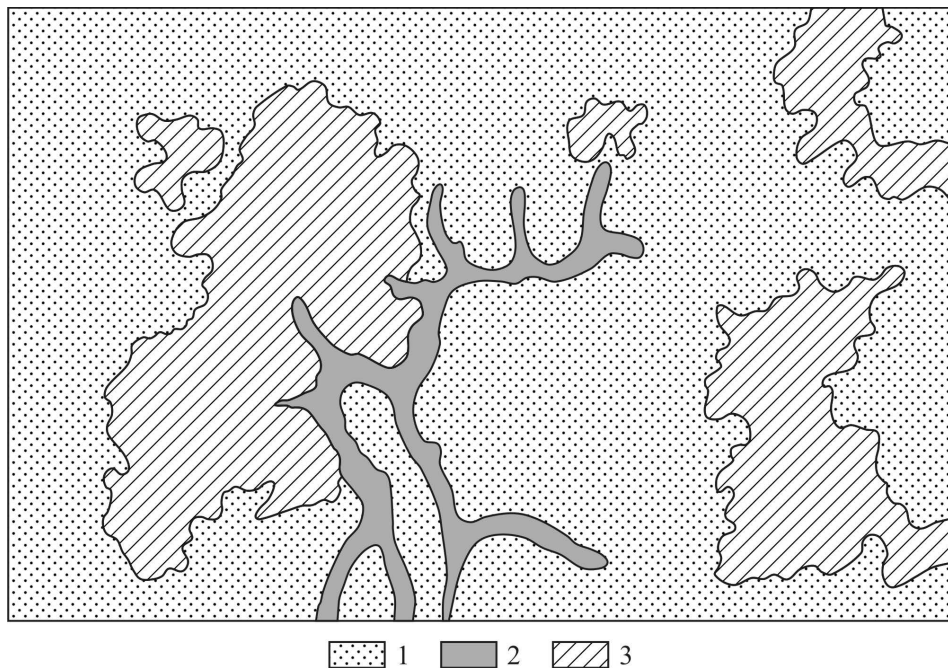
A kultúrtáj pusztulása (16-17. század)

Az évszázadokon át formálódó *kultúrtáj* (és annak részeként a *településhálózat*) 1526-ban, majd *a hódoltság másfél évszázada alatt teljesen elpusztult*. A Bácska 400 000 főnyi, döntő többségében magyar lakossága és az 500-nál több település mintegy 92 %-a megsemmisült. Wallner E. szerint (2003) az *intenzív földművelést az extenzív állattenyésztés váltotta fel*. A külterjes pusztai állattenyésztést a lakatlan földekre fokozatosan betelepülő délszláv népek és a megmaradt néhány település (hász város) lakói folytatták. A hódoltsági országgrészben három pusztulás-övezetet ismerünk, a délvidéki volt a legerősebb, ahol a törökök a megelőző korok kultúrmunkáját mindenestül elsöpörték. A bácskai kultúrtájak helyét a füves-bozótos pusztaságok foglalták el, az ártérövezetben a vizes földek, a lápok és a mocsarak terjeszkedtek. A folytatódó erdőirtások – hatalmas párologtató-felületük elvesztése – miatt megemelkedett a talajvízszint. Az állatok legeltetése az ártérövezetből nagyrészt áthelyeződött a lösz- és homokpuszták területére, ahol szálláshelyek (tanyák) is létesültek. A szálláskertes mezővárosokban elterjedt a szőlő- és borkultúra, a betelepült balkáni népek a kadarkát honosították meg. A homokpuszták egyes helyein a túllegeltetés következményeként megindult a homokmozgás, a lejtősebb löszfelszíneken (Telecska-perem, Orompart) pedig a talajerózió.

A kultúrtáj rekonstrukciója (18. század – 19. század közepe)

A 18. század elején a török megszállás alól felszabadult területeken, így a Bácskában is megindult a benépesítés, a település- és területfejlesztés, a kultúrtáj rekonstrukciója. A visszatért magyarság és az idegen telepések

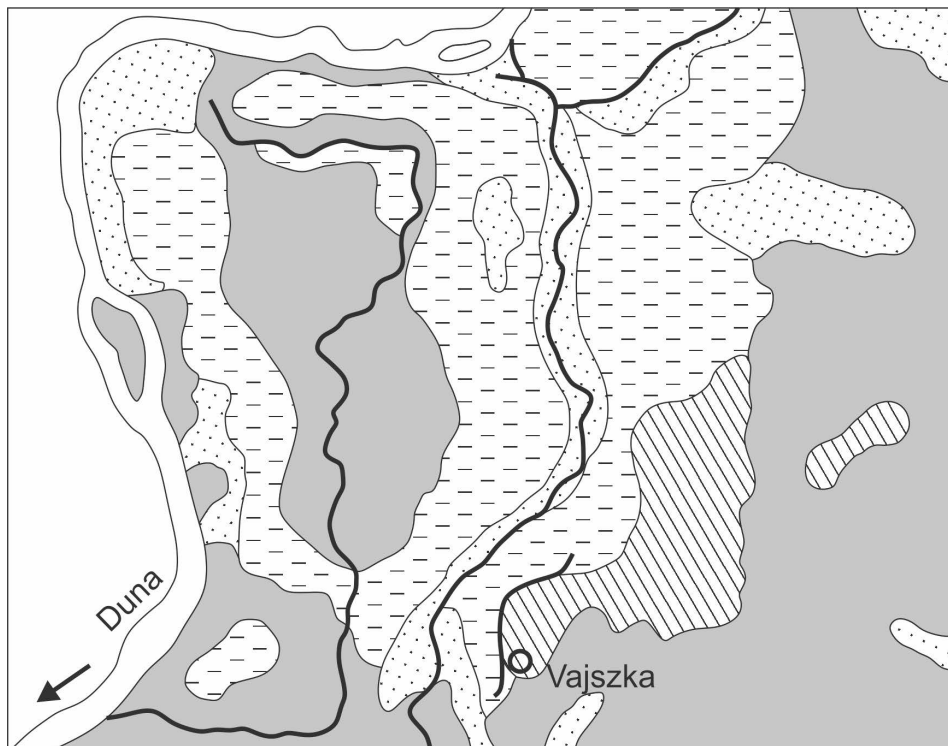
(németek, szerbek, bunyevácok, szlovákok, rutének stb.) elsősorban az alluviális lapály és a magasabb löszpartok határán építették fel falvaikat és városaikat. Az ártérperemi ősi telepítővonalon jelentős részben nem a középkori települések rekultivációja történt, hanem új, szabályos (négyzetrácsos-) alaprajzú településeket hoztak létre (Dövényi 2012). A telepítővonalon kívüli területek, a lösz- és homokpuszták, a Duna és a Tisza menti teraszfelszínek is újra benépesültek.

2 ábra. Löszfelszínen létesített szántóföldek a 18. század vége felé, Pacsér környékén. Jelmagyarázat: 1= gyep, 2= lápos, mocsaras völgybevágódás (bara), időszakos vízfolyással, 3= szántóföld

A kultúrtáj-építés az egykor művelt területeken kezdődött, majd kiterjedt a hódoltság előtt rét- és legelőként használt földekre is. Liechtenstern és Link adatai szerint 1790-ben a szántóterület a Bácska mezőgazdasági földalapjának kb. 1/3-át foglalták el (Benda 1973). A szántóföldek %-os aránya a régió központi részét alkotó, mintegy 2 800 km²-es Telecskai-löszplaton és a Dél-Bácskai teraszvidéken volt a legmagasabb. A löszfennsíkokat a gyér hozamú patakok és időszakos vízfolyások (a barák) völgybevágódásai tagolják. A 18. század végi katonai térképfelvételen a szántóföldek kisebb-nagyobb területfoltokat alkotnak a többnyire még rét- és legelőként használt löszpuszta-

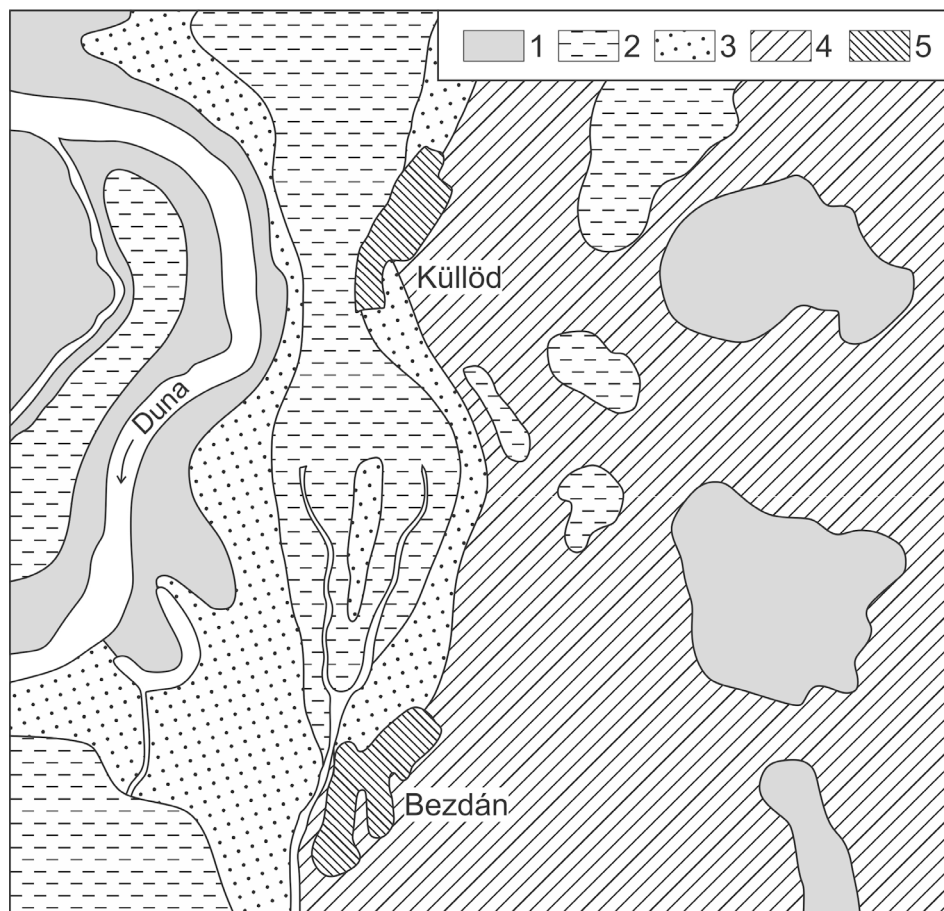
mezőkön. A szántóföldeken – a piaci konjunktúra hatására – a búza- és egyéb gabonafélék termelése vált jellegadóvá. A homokpuszták tanyás települései az intenzív szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermeléssel, a homokvidék löszszigetein a belterjesebb szántógazdálkodással a *homoki kultúra* fejlődésének alapjait rakták le. A Bácska a 18. században a *Kárpát-Pannon-térség éléskamrájaként* épült be a földrajzi munkamegosztásba. Természetesen továbbra is jelentős volt régió a nagyállattartása, elsősorban az exportképes szarvasmarha tenyésztése.

3. ábra. Szántóföldek a Duna ártérövezetében az 1780-as években.
Jelmagyarázat: 1= ártéri erdő, 2= gyepek, 3= láp és mocsár, 4= szántóföld

A gazdasági élet reorganizációja, település- és területfejlesztése már nemcsak a lokális, hanem a *regionális környezetátalakító* munkálatokat is szükségessé tette (pl. lápok és mocsarak lecsapolása, az ártéri gazdálkodás alapját jelentő fokrendszer helyreállítása, a kisfolyók és patakok rendezése, a futóhomok megkötése stb.). A vízepítő munkák közül a Dunát és a Tiszát összekötő 118 km-es Ferenc-csatorna a legjelentősebb. Az 1793-tól 1802-ig

épült hajózó-csatorna Verbász és Bácsföldvár közötti szakasza a Cserna-bara medrének felhasználásával történt. A csatorna építése és később a két folyóhoz kapcsolódó szakaszának áthelyezése hatalmas mennyiségű földmunkát igényelt. A vízrendezés eredményeként a csatorna mentén 120 000 kat. hold vált művelhetővé (Somogyi 2000).

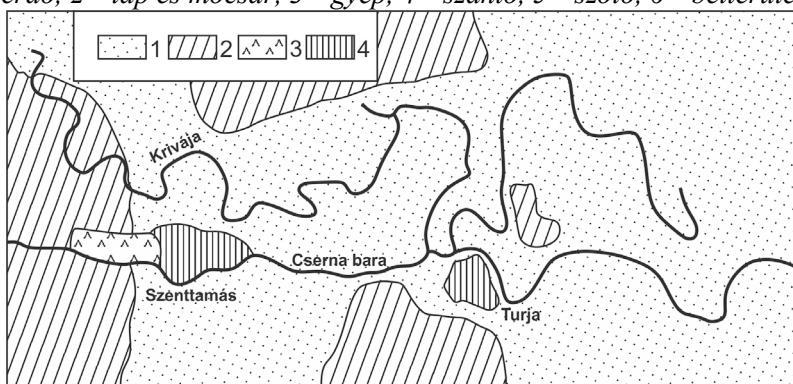
4 ábra. Ártérperemi települések területhasználata a 18. században.
 Jelmagyarázat: 1=erdő, 2= láp és mocsár, 3= rét- és legelőföld, 4= szántó,
 5= belterület

A kultúrtáj-építés és gazdaságfejlesztés a 18. század elejétől a 19. század közepéig a Bácska tájtörténetének egységes és dinamikus korszakaként értékelhető.

1 2 3 4 5 6

5. ábra. Baja környezetgazdálkodása a 18. században. Jelmagyarázat: 1= ártéri erdő, 2= láp és mocsár, 3= gyepek, 4= szántók, 5= szőlők, 6= belterület

1 2 3 4

6. ábra. A Cserna-bara térségében látható szakaszt felhasználták a Ferencsatorna építésénél. Jelmagyarázat: 1= gyepek, 2= szántók, 3= szőlők, 4= belterület

Integrált környezetátalakítás és területfejlesztés (19. század közepe – 1920)

A 18. század második felében, majd a 19. században a Bácskában is tapasztalható a Duna és a Tisza árvízszintjének emelkedése és a korábrinál nagyobb pusztítása. A változást az idézte elő, hogy száz év alatt mintegy 4 millió kat. hold (= 23 000 km²) hegyvidéki erdőt irtottak ki, melynek hatásaként a folyók vízgyűjtő területén megnövekedett a lefolyási koefficiens mértéke, az erózióbázist képező medencesíkságon pedig jelentősen megemelkedett a folyók árvízszintje. Az alföldi makrorégióban több mint 850, köztük sok bácskai település került vészhelyzetbe (Somogyi 2000).

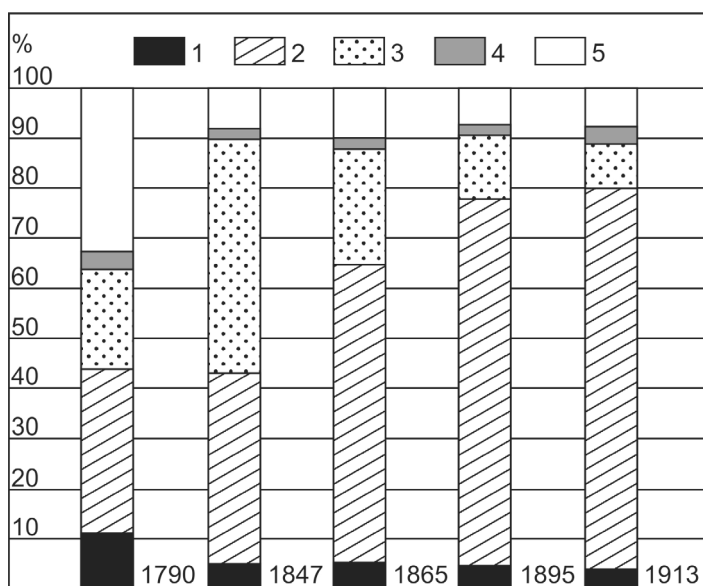
1. táblázat. A tájhasználat változásai Bács-Bodrog vármegyében, 1790-1913 (%)

	1790	1847	1865	1895	1913
szántó	32,3	37,8	60,1	73,6	77,2
rét	20,2	26,6	4,6	4	2,4
legelő		20,4	18,8	9,4	6,7
kert	3,5	0,3		0,8	0,8
szőlő		1,2	1,4	1,3	2,5
erdő	11,2	5,1	5,3	4,7	3,7
egyéb	32,8	8,6	9,8	6,2	6,7
	100	100	100	100	100

Forrás: Saját szerkesztés

Az antropogén ökológiai változások szükségessé tették az Alföld egészére kiterjedő, 1846-tól 1920-ig tartó integrált környezetátalakító, folyószabályozó, ármentesítő, láp- és mocsárlecsapoló és egyéb tájrendező munkálatokat (Somogyi 2000). A Duna és a Tisza ártérövezetében folytatódtak a 18. században megindult láp- és mocsár lecsapolások, majd az 1860-as években megkezdődtek a folyószabályozások és az árvédelmi gátak építései. A vízrendezés megszüntette a hagyományos ártéri gazdálkodást, a helyét más tájművelési formák váltották fel. Az 1863. évi katasztrófális aszály hatására felgyorsult a csatorna- és öntözőrendszerek építése. 1872-1875 között elkészült a Ferenc-csatornából kiágazó, Kiszstapár és Újvidék közötti (68 km-es) Ferenc József-öntözőcsatorna, továbbá Újverbász közelében, a péklapusztai öntözőes (rizstermelő) gazdaság. Az 1870-1873-as években 100-120 000 kat. hold termőföldet öntött el a belvív, s ezek megszüntetésére a régió több pontján jelentős belvízlevezető-csatorna építési munkálatai kezdődtek el és szabályozták a kisvízfolyásokat is (Kígyós-ér, Mosztonga-bara, Krivája-bara stb.). A Duna és

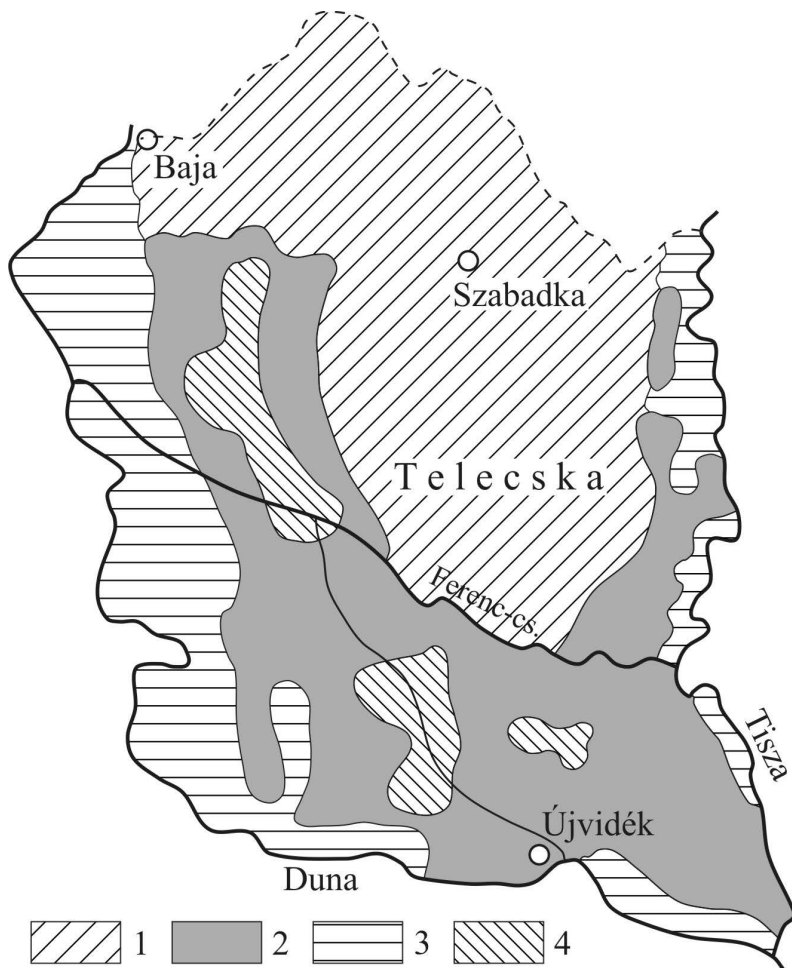
a Tisza mentén megépült 644 km-es árvízvédelmi gátrendszer biztonságossá tette az alluviális síkságon is terjeszkedő szántógazdálkodást.

7. A Bácska tájhasználat-változásai (1790-1913). Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= szántó és kert, 3= rét és legelő, 4= szőlő, 5= egyéb

A Bácska agrárgazdaságának lendületes fejlődését két tényező-csoport: (1) a vízrendezés, a melioráció, a futóhomok megkötése-fásítása és (2) az egész országra kiterjedő, a kiegyezés (1867) után felgyorsuló infrastruktúra- és gazdaságfejlesztés indukálta. S ezek hatására a régió gazdasági térszerkezete átalakult: a szántóföldi gazdálkodás vált uralkodóvá. 1847-ben a szántó 37,8%-kal, 1865-ben 60,1%-kal, 1895-ben 73,6%-kal, 1913-ban 77,2%-kal részesedett a Bácska mezőgazdasági földalapjából. A szántó térhódításával a rét- és legelőterület 47%-ról 9,1%-ra csökkent, a külterjes állattartást a takarmánytermelésen alapuló istállózó állattenyésztés váltotta fel. A 19/20. század fordulóján a monokultúrás gabonatermelés a szántóföld kb. $\frac{3}{4}$ részét foglalta el. 1913-ban az egy katasztrális holdra jutó tiszta jövedelem (= 1300 fillér) kétszerese volt az országos átlagnak. Az agrárium tiszta jövedelmének 91,6%-a a szántóföldi termelésből származott. A szántóföldi gazdálkodás a mentesített ártereken, a Dél-bácskai teraszvidéken és a löszhátak felszínén, a szőlő- és gyümölcsstermesztés a homokpusztákon koncentrált (1895-re a szőlőterület 44 230 kat.holdra, a gyümölcsfák száma több mint 1,9 millióra növekedett). Az agrárfejlődés eredményei a 20. század elejére Bács-Bodrog vármegyét az ország gazdag régiójává emelte, jelentős élelmiszer- és mezőgazdasági termékeket

feldolgozó iparral, infrastruktúra- és településhálózattal. A török hódítástól tartó migrációs folyamat következményeként a Bácska *multikulturális régió*vá alakult: 1910-ben a lakosság (= 810 000 fő) 45%-a volt magyar, 23%-a német, 17,9%-a szerb, a többi bunyevác, szlovák, sokác, rutén és horvát.

8. A Bácska mezőgazdasága a 19/20. század fordulóján. Jelmagyarázat: 1= gabonatermelés, 2= intenzív mezőgazdaság, 3= mezőgazdálkodás ármentesített területeken és lecsapolt mocsarakon, 4= mezőgazdálkodás szikeseken (az ábrákat szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Tóth Z.).

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a bácskai kultúrtájak a természeti tényezők és az emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakultak ki és a Kárpát-medencében élő népek közös kulturális örökségét képezik.

Összegzés

A bácskai tájak antropogén átformálása több szakaszban, térben és időben eltérő intenzitással történt. Az Árpád-korban megindult és a 14-15. században folytatódó kultúrtáj-építés és gazdaságfejlesztés eredményeként a középkor végére a Bácska a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb-leggazdagabb (mezo-) régiójává fejlődött. A török hódoltság alatt fejlődésvonala megtört, magyar lakossága elpusztult, települései és kultúrtájai megsemmisültek. A régió periférikus helyzetbe süllyedt: a Balkánról beszivárgó népek a pusztává vált földeket a 16-17. században extenzív állattenyésztéssel hasznosították. A 18. században a gazdasági reorganizáció, és annak részeként a kultúrtáj-rekonstrukció a magyarság és a betelepített etnikumok közös alkotásaként értékelhető. Az integrált környezetátalakító munkák időben összekapcsolódtak a kiegyezést követő makrogazdasági folyamatokkal, az infrastruktúra-, gazdaság- és területfejlesztéssel. S ezek eredményeként a Bácska 19/20. század fordulóján ismét az ország legfejlettebb agrárregiója volt.

1920-ban a trianoni békediktátum a Bácska területének 73,6%-át (=8 155 km²) Jugoszláviához csatolta.

Irodalom

ANDRÁSFALVY B. 2010: A víz és társadalom a magyar történelemben. In *Bartha E., Keményfi R., Lajos V.* (szerk.): A víz kultúrája. Debrecen, pp. 13-38. * BENDA Gy. 1973: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. KSH, Budapest *BOROVSKY S. (szerk.) 1909: Bács-Bodrog vármegye I-II. Budapest *BOTTLIK Zs. 2003: Adatok Bács-Bodrog vármegye vallási-etnikai képéhez (1715-1851). In *Udvari I.* (szerk.): A Mária Terézia-féle úrbérendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén II. Nyíregyháza, pp. 117-143.*DÓKA K. 1987: A vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918). Budapest *DÖVÉNYI Z. (szerk.) 2012: A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest * FODOR F., TELEKI P., CHOLNOKY J. 1921: Magyarország gazdaság-földrajzi térképe, Budapest *FRISNYÁK S. 1990: Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest *GYÖRFFY Gy. 1987: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Akadémiai Kiadó, Budapest * HAJDÚ Z. 2000: A természetátalakítás történelmi szakaszai az Alföldön. In *Frisnyák S.* (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 35-42.*IHRIG D. (szerk.) 1973: A magyar vízszabályozás története. Budapest * KOCSIS K. 2012: Etnikai és vallásföldrajz. In *Dövényi Z.* (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 474-499. *KÓKAI S.(szerk.) 2006: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza * LÁSZLÓFY W. 1938: Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok előtt (térkép). Budapest *MAROSI S. 2000: Síkságok és dombságok. In *Karátson D.* (szerk.) Pannon Enciklopédia. Magyarország földje. Budapest, pp. 285-287. * OROSZ I. 1994: Az alföldi agrárfejlődés történeti útja. In *Timár E.* (szerk.): Az „alföldi út” kérdőjelei. Békéscsaba, pp. 18-33. * PALÁDI-

KOVÁCS A. 1993: A magyar állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest * RÁCZ L. 2013: Bevezetés Magyarország környezettörténetébe. In *Frisnyák S. – Gál A.* (szerk.): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 151-164. * SOMOGYI S. 1994: Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Nyíregyháza, pp. 61-74.* SOMOGYI S. (szerk.) 2000: A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest * WALLNER E. 2003: A Bácska. In *Tatai Z.* (szerk.): Emlékezés Wallner Ernőre – Élete és munkássága. Veszprém, pp. 190-200.¹

¹ Rövidített változata megjelent Füleky György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében – A vízgazdálkodás története a Kárpát-medencében c. konferenciakötetben. Szent István Egyetem, Gödöllő, 2015.

AZ ÖRMÉNYEK SZEREPE A BÁNSÁGBAN (1718-1918)

KÓKAI SÁNDOR

The role of the Armenians in the Banat (1718-1918)

In the 18th and early 19th century the Armanians in the Banat played a prominent role in the organization of agricultural production, however from the second half of the 19th century the significant economic social and political changes ocured in the life of Armanian families in the Banat as well. The turn to public occupations was accompanied by intensive assimilation and embourgeoisement. The administration of the counties of the Banat played a prominent role, wherein based on their talents the Armanians could get more up the hierarchy, from vice-counts to lord lieutenants. Some of them made it to the parliament and even became a secretary of state. The Armanians who settled down in the Banat (for a relatively long time, almost until the end of the 19th century) kept their values lifestyle, but their way of life they almost immediately adapted to their environment. In the Banat the Armanians were present in cultural life: they organized various cultural events and patronized artists.

I. Bevezetés

A Kárpát-medencei kisebbségek közül az örmények több szempontból is kuriózumnak számítanak. E népcsoport anyaoszruga is több ezer kilométerre fekszik hazánktól, mégis évszázadok óta jelentős csoportjai éltek a régióban. Az erdélyi örmény közösségek történetéről, asszimilálódásáról és közéleti-politikai tevékenységükről sokrétű ismeretekkel rendelkezünk, a gazdaságában betöltött szerepükről is bőséges információink vannak (PL. GAZDOVITS M. 2006, ROZSOS T. 2012, GUDENUS J. 2010 STB.). Kereskedők és iparosok mellett már a 18. században számos katonatiszt, orvos, pap került ki az örmények közül, annak ellenére, hogy honosításuk, teljes polgári egyenlőségük elnyerése hosszabb időbe telt. Az örmények gazdasági-politikai szerepe a 18-19. században messze meghaladta számbeli súlyukat. Fenti megállapítás hatványozottan igaz a bánági örményekre, akiknek gazdasági szerepe és sikere túlmisztifikált, nem kevés korabeli politikai-katonai szerepvállalás által is vezérelve. Mindezek ellenére tény, hogy az erdélyi örmény közösségek kereskedő és iparos családjaiból már a 18. század utolsó évtizedeiben többen kirajzottak a Bánásrba és az itteni hatalmas birtokok megvásárlásával mintaszerűen működő gazdaságokat és nagy vagyonokat hoztak létre, ezzel együtt társadalmi és politikai elismertséget és megbecsülést szereztek családjaiknak és az örményeknek (ISSEKUTZ S. 2010). A bánági örmények – nem egyedülálló módon – először a gazdasági életben voltak igen sikeresek, míg a következő lépésben a politikai és társadalmi közéletbe kerülve töltöttek be jelentős pozíciókat. mindez együtt járt a nyelvi

asszimilációval, amely szinte kizárólag magyarosodást mutatott (FÉNYES E. 1847, 1867). Az örmény társadalom minden rétege integrálódott a magyar társadalomba. Az örmények gazdasági-társadalmi szerepvállalása igazodott a korabeli gazdasági formációváltásokhoz, miként politikai-kulturális felemelkedésüket is alapvetően a földbirtokban rejlő lehetőségek, ill. ezek hiánya indította el. A bánági örményekre a végső csapást azonban Trianon jelentette, egyrészt a román és a jugoszláv államhatalom megfosztotta e családokat gazdasági létalapjuktól, másrészt a dualizmus kori magyar társadalmi és politikai közéletben vállalt szerepük miatt váltak nem kívánatos személyiséggé.

II. A bánági örmények származása és identitása

Történeti forrásokból ismert, hogy Temesváron a pozsareváci béke után helyben maradt lakosság többségében római katolikus vallású dalmatákból és örményekből, ortodox szerbekből és macedón görögökből, románokból és zsidó családokból állt (BOROVSKY S. 1911). E vegyes összetételű városi lakosság örmény tagjainak további életéről kevés információval rendelkezünk, annál inkább a Bánágba a 18. század során Erdélyből betelepült örmény családokról. Számukra a meggazdagodás legjobb útjának a kereskedelembe való részvétel bizonyult. Néhány erzsébetvárosi család (pl. Kiss, Vertán, Issekutz, Kövér, Lukács stb.) a nemzetközi szarvasmarha kereskedelemben is sikeresen kapcsolódott be.

Az örmény családok bánági megjelenése az 1760-as évekre tehető, amikor az általuk bérelt dél-alföldi pusztákra telepedtek, s a leggazdagabb kereskedő családok megvásárolhatták a korábban bérelt földeket, illetve nemességet is szerezhettek. Az erdélyi örmények egy csoportja (Karátsony Deodatus és Jakabffy Kristóf vezetésével) a bécsi udvartól kérelmezte 1769-ben, hogy Arad közelében létre hozhasson egy Erzsébetváros mintájára működő örmény várost, ezt azonban a magyar hatóságok sem támogatták. Mindezek ellenére az örmények a Dél-Alföldre is egyre jelentősebb számban érkeztek, gyorsan felismerték a török kiűzése után az alföldi puszták gazdasági jelentőségét. Több erdélyi örmény család is áttelepedett a Bánágba, mint pl. a Gyergyánffy, Kiss (Ákoncz) és Issekutz, Lázár és Dániel, Bogdanovits és Bogdánffy, Jakabffy és Mártonffy, valamint a Karátsonyi, Verzár, Gorove, Pap stb. Az ide települt örmény famíliák zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (KALAPIS Z. 2008, JAKABFFY I. 2009). Ezek a családok magyar neveket vettek fel, főleg a -ffy végződés volt népszerű. Mindez akkor vált aktuálissá, amikor Mária Terézia uralkodása idején már nemesi címet is tudtak vásárolni. E tekintetben igen tanulságos áttanulmányozni az örmények nemesi címeinek megszerzési időpontját és a nemesi előnevek listáját (*1. táblázat*), amely jelzi a földbirtokok települési és regionális elhelyezkedését is.

*1. táblázat. A történelmi Magyarország örmény családjainak nemesítései
(kronológiai sorrendben)*

1. 1668. Terdik cnl. (Apati Mihálytól)	42. 1785. X. 24. Bécs, Kapri osztrák nemesség
2. 1680. XII. 13. Pattantyús-Abrahám cnl. (Apati-tól)	43. 1791. VII. 24. Kapri galiciai bárói rang
3. 1712. XI. 20. Lászlóffy cnl.	44. 1795. VI. 25. Bécs, Gyertyánffy cnl.
4. 1725. VII. 3. Bécs, Dániel (szamosújvárnémeti) cnl.	45. 1797. VI. 23. Bécs, Pászákász cnl.
5. 1739. VIII. 23. Bécs, Placsintár cnl.	46. 1802. VII. 23. Bécs, Capdebo cnl.
6. 1743. IX. 24. Bécs, Markovits cnl.	47. 1803. V. 20. Bécs, Capdebo "baraczházi" előnév
7. 1746. X. 3. Lázár cnl.	48. 1804. VIII. 17. Bécs, Kövér (rétháti) cnl.
8. 1749. VI. 15. Bécs, Karátsonyi cnl.	49. 1804. X. 26. Kövér (rétháti) nemesség átírás
9. 1750. V. 19. Bécs, Zakariás cnl.	50. 1805. I. 18. Kövér "rétháti" előnév
10. 1753. VII. 30. Bécs, Novák cnl.	51. 1806. VIII. 1. Bécs, Gyertyánffy "bobdai" előnév
11. 1756. V. 24. Laxenburg, Török cnl.	52. 1807. VII. 10. Bécs, Kiss "eleméri" előnév
12. 1758. XII. 12. Bécs, Issekutz cnl.	53. 1807. VII. 10. Bécs, Kiss "ittebei" előnév
13. 1758. XII. 12. Bécs, Lászlóffy cnl.	54. 1824. XII. 23. Bécs, Gorove "gáttajai" előnév
14. 1758. XII. 12. Bécs, Pátrubán cnl.	55. 1830. Vertán (Sármezey) cnl.
15. 1760. V. 8. Laxenburg, Kristóf cnl.	56. 1830. X. 1. Pozsony, Czárán cnl. és előnév
16. 1760. V. 26. Bécs, Simay cnl.	57. 1831. VIII. 19. Bécs, Petraskó cnl.
17. 1760. VI. 24. Laxenburg, Issekutz cnl.	58. 1832. V. 3. Bécs, Hollósy nemesség, előnév, névváltoztatás <i>Korbulyról</i>
18. 1760. VI. 24. Laxenburg, Szarukán cnl.	59. 1838. XI. 8. Bécs, Kabdebo m. nemesség
19. 1760. VI. 28. Bécs, Balta cnl.	60. 1838. XI. 8. Bécs, Kabdebo "talpasi" előnév
20. 1760. VII. 28. Bécs, Balta cnl.	61. 1839. X. 3. Bécs, Markovits "kisterpesti" előnév
21. 1760. VII. 28. Bécs, Gorove cnl.	62. 1846. I. 16. (V. Ferdinándtól) Pattantyús nemesség megerősítés
22. 1760. VII. 28. Bécs, Govrik cnl.	63. 1858. XII. 25. Bécs, Karátsonyi birodalmi grófi rang
23. 1760. X. 7. Bécs, Csiky (csiksomlyói) cnl.	64. 1859. II. 7. Bécs, Karátsonyi grófi diploma
24. 1760. X. 7. Bécs, Jakabffy cnl.	65. 1874. III. 14. Budapest, Karátsonyi m. grófi rang
25. 1760. X. 7. Bécs, Kiss cnl.	66. 1876. I. 11. Budapest, Issekutz (marosvásárhelyi) m. nemesség
26. 1760. X. 7. Bécs, Lukács cnl.	67. 1879. III. 31. Bécs, Korbuly m. nemesség, címer, "lompérti" előnév
27. 1760. X. 7. Bécs, Simay cnl.	68. 1879. VIII. 5. Ischl, Gajzágó m. nemesség, címer, "apanagyfalusi" előnév
28. 1760. X. 7. Bécs, Szentpétery cnl.	69. 1881. X. 13. Dániel Lázár családneve és nemessége: <i>Uray</i> Lajosra ruházva.
29. 1760. X. 7. Bécs, Verzár cnl.	70. 1886. VII. 3. Bécs, "gáttajai" előnév és a <i>Gorovej</i> családnév <i>Gorove-re</i>
30. 1760. X. 7. Bécs, Vikol cnl.	71. 1886. XI. 28. Gödöllő, Novák Sándornak "vásárhelyi" előnév.
31. 1761. X. 25. Gáspár cnl.	72. 1887. X. 15. Ischl, Novák Kamillnak "szentmiklósi" előnév.
32. 1762. VII. 26. Bécs, Bocsánczky cnl.	73. 1896. XI. 5. Bécs, Dániel (szamosújvárnémeti) m. bárói rang, für.tagság
33. 1762. VII. 26. Bécs, Bogdánffy cnl.	74. 1898. V. 24. Gödöllő, Buzáth m. nemesség, "szigethi" előnév
34. 1762. VII. 26. Bécs, Csomák cnl.	75. 1910. VIII. 26. Bad-Ischl, Simay Gyula nemessége, címere: <i>Molnár</i> Gyulára
35. 1762. VII. 26. Bécs, Hankovics cnl.	76. 1911. III. 31. Bécs, Mály m. nemesség, címer, "kissármási" előnév.
36. 1762. VII. 26. Bécs, Lukács cnl.	77. 1911. VII. 14. Bad Ischl, Kiss m. bárói rang
37. 1762. VII. 26. Bécs, Mártonffy cnl.	78. 1912. XII. 17. Bécs, Lukács m. bárói rang, "perényi" előnév, címeregyesítés
38. 1762. VII. 26. Bécs, Rázt cnl.	79. 1912. XII. 26. Bécs, Pap m. bárói rang
39. 1780. V. 24. Bécs, Csiky (erzsébetvárosi) cnl.	80. 1914. III. 28. Bécs, Issekutz nemesség megerősítés, "erzsébetvárosi" előnév
40. 1780. V. 24. Bécs, Kövér (gyergyószentmiklósi) cnl.	81. 1914. IV. 20. Bécs, Mártonffy "kraszárnarcesei" előnév
41. 1780. V. 24. Bécs, Lengyel (ebesfalvi) cnl.	82. 1918. I. 8. Bécs, Hollósy Gyula nemessége <i>Kuthy</i> Lajosra és Lászlóra átírva

cnl. = címeres nemeslevél

Forrás: *Gudenus János (2010) adatai alapján saját szerkesztés*

A súlypontok tekintetében nem elhanyagolható, hogy 1740–80 között összesen 36 örmény család vásárolt nemességet. A bánági örmény családok zöme az 1760-as években kapott illetve vásárolt nemességet, akik a 19. század közepére gyakorlatilag integrálódtak a magyar nemességbe (ISSEKUTZ S. 2010).

Az örmények számának emelkedését a kortárs Francesco Grisellini 1780-ban megjelent művében is megerősíti: 363 főre tette a Bánágban élő örmények számát, akik a Bánág összlakosságának 0,1%-át jelentették (KÓKAI S. 2010.). Gazdasági súlyuk ettől sokkal jelentősebb volt, melynek gyarapodását II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesváron) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra). E birtokok zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító 100 ezer holdat bérelt, ebből 70 ezer holdat vásárolt meg 550 ezer, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő több mint 40 ezer holdat 350 ezer, Csekonics József lókereskedő 35 ezer holdat 300 ezer forintért stb.).

A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen a bécsi árverésen kialakult árnak csak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5%-os kamat mellett. Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg). Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elköttyavetyélték, amit az 1865. évi földjövendelmek ismeretében el kell ismerni (KÓKAI S. 2010).

Az Erdélyből érkező örmények közül sem volt azonban mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. A bánági örmények felsorolása természetesen emiatt sem teljes (*3. táblázat*). Sajnos a 19. század első felére - az örmények pontos számát tekintve - a korabeli népszámlálások és országleírások (PL. VÁLYI A. 1796-99, MAGDA P. 1819, FÉNYES E. 1847 STB.) sem tartalmaznak adatokat. Mindez tágabb lehetőséget biztosít a becslésekre, melyek a 19. század közepére vonatkozóan mintegy 12-15 ezerre teszik azoknak a számát, akik Magyarországon örmény identitással – anyanyelv, vallás, származás – rendelkeztek (GAZDOVITS M. 2006, GUDENUS J. 2010). Mindebből az erdélyi örmény-magyarországi létszámát kb. 12 ezerre becsülték. Az 1857. és 1870. évi népszámlálás adatai alapján a 19. század közepén a bánági örmények száma sem emelkedhetett ötszáz fő fölé (*2. táblázat*). A 2. táblázat az örmények vallási megoszlását mutatja, meglepő módon az országos tendenciától eltérően csak 18% örmény katolikus vallású, és több mint 80%-uk görög katolikus.

Fényes Elek, aki az 1867-ben megjelent statisztikai munkájában felhasználta az 1857. évi népszámlálás eredményeit, kimutatta, hogy az egész országban Erdéllyel együtt akkor volt 6669 örmény, kik közül 5910 az egyesült örmény katolikus, 759 a nem egyesült keleti örmény egyházhoz tartozott. A 19. század

második felében az intenzív polgárosodás folyamatának eredményeként gyors asszimilálódás következett be. A vármegyei karriert szabályosan végigjáró bánási örmények a magyar dzsentri réteg tipikus életpályáját választották, ehhez a réteghez hasonultak, asszimilálódtak. A 20. század elejére már szinte teljesen egybemosódtak a közöttük lévő határok. Az örmények sikeres asszimilációjához több tényező is hozzájárult. Elősegítette ezt társadalmi státuszuk, vallásuk és viszonylag kis számuk is (NÉMETH F. 2014).

2. táblázat. Az örmények számának változása Magyarországon és a Bánságban (1870-1890)

Vármegyék	1870			1890	
	Népesség	Örmény kat.	Örmény keleti	Örmény katolikus	Örmény keleti
Krassó-Szörény	379068	18	29	1	-
ebből: Lugos	11654	9	-	-	-
Temes	411336	16	35	4	-
ebből: Temesvár	32223	-	-	-	-
Torontál	546428	1	105	11	4
ebből: N.becskerek	19666	-	-	-	-
Bánság	1336832	35	169	16	4
Magyar Bir.	13321410	4986	485	2695	29

Forrás: Népszámlálás 1870, ill. 1890 alapján saját szerkesztés

III. A bánási örmények gazdasági szerepvállalása

A 18. század első felében a Bánságban az egyik legfontosabb gazdasági ágazattá az állattenyésztés vált. Az örmény kereskedők is pusztákat béreltek, vagyonukat az állattenyésztésbe fektették. A Moldvában és Erdélyben vásárolt olcsóbb szarvasmarhákat itt feljavították, ezután lábon hajtották Nyugatra. Kereskedelmi szerepüket jól jelzi, hogy Erdélyben a 18. században a kereskedelem és ipar egynegyede örmény kézen volt. Foglalkozásukat tekintve iparosok: szűcsök, tímárok és kereskedők voltak. A bőrfeldolgozásban olyan szakmai tudásuk volt, hogy szinte az egész magyarországi piacot a kezükben tartották. A betelepedés után hat osztályát tartották számon az örmény kereskedőknek. A hierarchia csúcsán a gazdag szarvasmarha kereskedők, a legalsó fokán a ladás kereskedők (*kikidsárok*) álltak. A Bánságban teljesen hasonló okok játszottak szerepet tevékenységükben, különösen az állattartásban. A sertésenyésztés és kereskedelem zöme azonban a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában (JAKABFFY I. 2009). Több kismezővárosban az örmények voltak azok, akik a kereskedelmet csaknem teljes egészében monopolizálták. Ebben változást csak a 19. század első fele hozott, ekkor jelentek meg a zsidók, bár ekkor még viszonylag csekély a szerepük. A 19. század első felében bekövetkező gazdasági változások lassan

a hanyatlásukhoz vezettek, piacuk beszűkült, gazdasági pozícióik egyre jelentéktelenebbé váltak. A külkereskedelemtől egyre inkább áttértek a belkereskedelemtre, a szegényebb örmények szétköltöztek a falvakba, így egyéni utakat kerestek az érvényesülésre, és választották a domináns politikai csoportokhoz való asszimilálódást.

Csak a leggazdagabb bánági örmény családoknak volt elegendő tőkéjük - a jó minőségű bánági birtokaikon - a kibontakozó európai gabonakonjunktúrába bekapcsolódni. A korábbi örmény bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári eredetűek és gondolkodásmódúak voltak e gazdasági modernizációhoz a legfontosabb tényezővel rendelkeztek: pénzzel. A birtokok megvásárlása nem merítette ki anyagi erőforrásaikat, így maradt még elegendő tőke ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre és működtettek. Pénzügyi helyzetüket mutatja, hogy nemesi, grófi és bárói címeket is vásároltak birtokaik mellé (2. táblázat). Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánági mezőgazdaság fejlődését. Mindez kedvező agroökológiai potenciállal társult, valamint több ezer katasztrális holdon gazdálkodó, állattalommánnyal kitűnően ellátott – már Mercy kormányzó Vingan, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és vagyonos réteg kialakulását eredményezte.

Valamennyi bánági örmény nagybirtok közül kiemelkedett az ittebei és eleméri Kissek (Ákonczok) óriásbirtoka. Kiss Izsák 1781-ben vásárolta meg az eleméri és ittebei birtokot s ezzel együtt nyert nemesi rangot is. Kiss Izsák összesen 643.750 forint vételárat fizetett birtokaiért, 171 750 forintot az eleméri, 472 000 forintot pedig az ittebei birtokért. Hadi szállító volt, s nagy mennyiségű élelmiszert adott el a katonaságnak viszonylag alacsony áron. A 40 000 katasztrális holdat kitevő birtoka egykor a monarchia déli részének legnagyobb uradalma volt (3. táblázat). A földművelés és állattenyésztés dominanciája mellett a 18. század végén a figyelmet a szőlőművelésre és selyemhernyó tenyésztésre irányította. A szarvasmarha-kivitel mellett az uradalom gabona- és a mézkivittel is foglalkozott. Később a komló- és máktermesztést is meghonosította. Az ország máktermesztésében Torontál vármegye később is meghatározó szerepet játszott (KÓKAI S. 2010). 1789-ben lecsapolatták az Elemér környéki mocsaras területeket. 1794-ben holland szakemberek segítségével korszerű szélmalomokat építettek. 1797–98-ban szintén holland szakember vezetésével, termálvíz felhasználásával üvegházakat alakítottak ki, korai zöldségfélék termesztésére. Ugyanakkor felfejlesztették a juhtenyésztést s a gyapjút Bécsben és Pesten értékesítette. A Kiss családnak dereglyékből, szállítóhajókból valóságos flottája volt a Tiszán, amelyen a gabonát szállították Európába. Hajóit többnyire Titelnél horgonyoztatta (BOROVSKY S. 1909). A 19. század első felében az uradalom a Délvidék legfejlettebb nemesi birtokai közé tartozott korszerűbb mezőgazdasági géppálmánnyal.

3. táblázat. A legismertebb bánsági örmény családok földbirtokai és műveléségi megoszlása (1895)

Birtokos neve	Település neve	összes földterület	szántó	rét, legelő	szőlő	erdő	egyéb
			kat. hold				
Krassó-Szörény vármegye							
Jakabffy Imre főispán	Kisszécsény	2118	154	578	3	1381	2
Jakabffy Imre főispán	Zaguzsény	834	443	239	-	152	-
Karátsonyi Jenő gróf	Topla	1044	255	276	-	511	2
Temes vármegye							
Kövér Tódor és Csiky Anna örökösei	Réthát	2423	2110	223	-	90	-
Hollósy Józsefné	Buzias	137	134	3	-	-	-
Mátéffy István	Kádár	289	97	192	-	-	-
Karácsonyi Jenő gróf	Denta	1056	935	83	-	5	33
Gorove János	Gattaja	2040	1384	568	-	50	38
Hollósy Gyula dr.	Gertenyes	488	471	14	-	-	3
Gyertyánffy Andor	Gilád	789	487	302	-	-	-
Markovics Árpád	Gilád	656	516	140	-	-	-
Czárán Damaszkín	Sipet	120	91	29	-	-	-
Balta János gör.kel. lelkész	Beregszó	101	94	7	-	-	-
Govrik Lajos	Aga	134	102	32	-	-	-
Karácsony Gyula kincstári ispán	Allios	466	402	31	-	-	35
Sármezey Árpád	Szépfa	541	378	151	2	-	10
Capdebó Ferenc megyei főszolgabíró	Baraczháza	279	247	29	-	-	3
Torontál vármegye							
Kiss Ernő örökösei	Alsóelemér	12055	6768	3822	39	114	305
Kiss Ernő örökösei	Felsőittebe	13256	9431	3046	34	458	280
Karácsonyi Jenő gróf	Bánlak	15735	9794	3123	2	2592	224
Dániel László ogy. képviselő	Kanak	1287	920	206	-	149	12
Dániel Ernő báró, keresk. min.	Nagy-Gáj	4158	3424	632	-	36	66
Dániel Pál	Óléc	2990	2644	270	-	51	25
Karátsonyi Kamilló gróf	Zichyfalva	2292	1128	1013	-	-	151
Gyertyánffy Andor	Gyér	1238	841	355	1	-	41
Gyertyánffy László	Gyér	2483	1756	590	-	14	123
Gyertyánffy Ferenc	Bobda	3890	2624	1221	10	-	35
Harnoncourt Félix gróf	Écska	17847	11879	4437	10	461	1060
Harnoncourt Félix gróf	Katalinfalva	524	522	-	1	-	1
Harnoncourt Félix gróf	Lázárföld	939	939	-	-	-	-
Karátsonyi Aladár gróf	Nagy-Bikács	1940	1328	546	-	-	66
Govrik Sándor r.k. lelkész	Szaján	102	83	18	-	-	1
Karátsonyi Aladár gróf	Topolya	1675	1572	41	-	-	62
Karátsonyi Andor	Topolya	1477	1423	18	-	-	36
Karátsonyi Andor	Akács	3122	1610	1291	-	25	196
Karátsonyi Andor	Beodra	158	149	7	1	-	1
Karátsonyi Aladár gróf	Beodra	3057	1734	1152	1	38	132
Czárán Acza	Jarkovác	110	110	-	-	-	-

Forrás: Magyarország mezőgazdasági statisztikája (1895), alapján saját szerkesztés

A bánsági örmény mintagazdaságok közül kiemelkedett gróf Karátsonyi Jenő 17.000 holdas bánlakai uradalma modern mezőgazdasági gépparkkal, ahol mind a mezőgazdaság minden ágazata fejlett volt. Nem hiányzott az új növények meghonosítása (pl. cukorrépa-, kukorica- és rizstermesztés stb.) és a modern állattenyésztés sem (pl. hal-, szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztés). Az écskai Harnoncourt (korábban Lázár) uradalom, ahol több mint 20.000 holdon folyt a termelés szintén korszerű és fejlett gazdaságnak tekinthető (lő-, sertés-, juh- és haltenyésztés, búza-, árpa-, kukorica- és zabtermesztés). Karátsonyi Andor mintegy 2.000 holdas beodrai birtokán (lő-, szarvasmarha- és juhtenyésztés, cukorrépa-, len-, cirok-, borsó-, szőlő- és dinnyetermesztés) és báró Dániel Ernő 5.100 holdas nagygáji uradalmán (dohány-, kender-, len-, cirok-, cukorrépa-, búza- és kukoricatermesztés, lő-, szarvasmarha, sertés- és juhtenyésztés) is korszerű gazdálkodás folyt. Dániel László kanaki mintagazdaságában a búza és kukoricatermelés mellett jellemző volt a lő-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, az árpa- és a zabtermesztés. Dániel Pál 2.700 holdas óléci birtokán (lő-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, búza-, árpa-, zab-, kukorica- és cukorrépatermesztés), míg a 3.500 holdas gyéri Gyertyánffy-gazdaságban az alábbi tevékenységek voltak meghatározóak: magnemesítés, vetőmagtermesztés, sertés-, lő-, juh-, baromfi- és szarvasmarha-tenyésztés, búza-, árpa-, kukorica-, cukorrépa- és lucernatermesztés. Az ugyancsak gyéri, 1.200 holdas Gyertyánffy Andor birtokon lő-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, búza-, árpa-, zab-, repce- és kukoricatermesztés), míg Pap Géza, Ernő és Dezső 2.400 holdas eleméri uradalmán a lő-, juh-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, valamint a búza-, zab-, cukorrépa-, kukorica- és káposztatermesztés a legkorszerűbb mezőgazdasági gépekkel és művelési módszerekkel folyt. Nem véletlen, hogy e mintagazdaságok termékeit a 19. században számos hazai és külföldi mezőgazdasági kiállításon díjazták (BOROVSKY S. 1909, 1911).

A szegényebb sorsú örmények gazdaságairól és mindennapi tevékenységükről kevesebb információnk van, valószínűleg kiskereskedőként szétszóródtak és asszimilálódtak a bánsági falvakban. Az itteni örmények is bőrfeldolgozók, cipészek, szűcsök, ötvösök, szabók, szappanfőzők voltak.

IV. A bánsági örmények társadalmi-politikai szerepvállalása

Az örmények nemcsak gazdasági érdekeltséget és vagyonszerzési lehetőséget láttak a török kiűzése után a Bánságban, hanem érvényesülési lehetőséget is. A gazdasági életben betöltött pozícióikat (melyet zsidó, német és más polgárosodó elemek vettek át) lassan átkonvertálták politikai, kulturális, kapcsolati tőkévé. A 19. századtól egyre többen értelmiségi pályákon érvényesültek: gyógyszerészek, orvosok, ügyvédek, köz- és magántisztviselők lettek. A vármegyék közül Torontálban a Gyertyánffyak, Dánielek, Karátsonyiak, Karassó-Szőrényben a

Jakabffyak vezető tisztségeket töltöttek be (3. táblázat). Németh Ferenc kutatásai során Krassó-Szörény, Torontál, Temes vármegyék mellett Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Nógrád, Tolna, Szabolcs, Küküllő vármegyék vezetői között is talált örmény származású al- és főispánokat.

Több bánági örmény származású személyt említenek a korabeli források, akik 1867 és 1918 között rövidebb-hosszabb ideig országgyűlési képviselők (pl. Gorove István, Dániel Ernő, Lukács László stb.), megyei tisztviselők (főispán, alispán, ármentesítő társulati elnök stb.), orvosok, művészek vagy éppen szellemi-kulturális mecénások voltak, ami jelzi, hogy milyen mértékben voltak felülreprezentálva a társadalmi-politikai élet egyes szektoraiban (3. táblázat). Az örmények tevékenysége a bánági megyék közéletében már a reformkorban érezhető volt, de a 19. század második felében bontakozott ki teljes mértékben. A Lukács, Dániel, Karátsonyi, Jakabffy családok kiemelkednek, ahol szinte apáról fiúra öröklődött körükben a politikai szerepvállalás, a legfelsőbb politikai elitbe tartozó miniszterek az ő soraikból kerültek ki. A vegyes házasságok révén szinte tökéletesen egybemosódtak a magyar dzsentrikkel a századforduló után. Így szintiszta örmény származású ember egyre kevesebb akadt, s joggal tarthatta magát a legtöbb magyar-örmény magyar nemesi családok leszármazottainak is magát (NÉMETH F. 2014).

A Karátsonyi-család nemesi ág bánági felvirágzását a birtokszerző Karátsonyi Bogdán indította el még a 18. század végén. Leszármazottai Beodrán két kastélyt emeltek: az egyiket 1842 és 1846 között Karátsonyi László, a másikat pedig 1857-ben Karátsonyi Lajos (Németh F. 2014.). Az 1895. évi összeírás szerint a Karátsonyiak Temes és Torontál megyében együttvéve közel 20.000 kat. holdat birtokoltak (pl. Denta, Bánlak, Dóc, Karátsonyifalva, Karátsonyiliget, Partos, Zichyfalva stb.). Rokoni kapcsolatokat építettek ki például a Marczibányiakkal, a Zichyekkel, a Czirákyakkal, a Csekonicokkal, az Andrásyakkal, a Keglevicsekkel, a Dukákkal, a Nikolicsokkal, a Schulpekkal, a Hertelendyekkel, a Kissekkel és a Verzárokkal (BOROVSKY S. 1909, 1911.).

Karrier szempontjából a Karátsonyi-család bánági ágának egyik legsikeresebb tagja Karátsonyi László (1806–1869) volt aki számos tisztséget töltött be Torontál megyében: a 19. század első felében a vármegye szolgabírója majd alispánja volt, később országgyűlési követ, 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben pedig Torontál megye főispánja volt (NÉMETH F. 2014). Karátsonyi Lázár (1759–?) Torontál vármegye alispánja volt, majd országgyűlési követ, közhasznú intézeteknek pedig gazdag alapítványokat tett. „Egyebek mellett 10 ezer forintot, vagyis egy, akkoriban jelentősnek számító summát adományozott a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Katonai Akadémiának. Karátsonyi Guido (1817–1885) császári és királyi kamarás volt, valóságos belső titkos tanácsos, országgyűlési követ, birodalmi és magyar gróf, a vaskorona rend nagy keresztese. A család tagjai közül Karátsonyi Géza országgyűlési képviselő volt, Karátsonyi Emánuel (1770–1840)

táblabíró (GUDENUS J. 2010). Karátsonyi Jenő (1861–1933) császári és királyi kamarás volt, zichyfalvi képviselő, társelnöke a Torontál megyei munkapártnak és elnöke a közművelődési egyesületnek (BOROVSKY S. 1909, 1911.). A Karátsonyi-családhoz fűződik Munkácsy Mihály (1844–1900) magyar festőművész egykori beodrai látogatása. Arany Jánosnak is a Karátsonyi-jutalmat ajánlotta fel az MTA azért, hogy lefordítsa Arisztophanész komédiáit. A remekművek tehát közvetetten Karátsonyi Guidónak tulajdoníthatóan jelentek meg 1880-ban” (NÉMETH F. 2014.). A Karátsonyiak címerében található ágaskodó párduc, amely jobbujában babérkoszorús kivont kardot, baljában levágott török fejet tart mutatja, hogy kivették részüket a háborús áldozatvállalásban és jeleskedtek a törökellenes harcokban is.

A Kiss-család legismertebb családtagja mindenképpen Kiss Ernő (1799–1849) aradi vértanú volt, a szabadságarc tábornoka. A család tagjai közül egyeseknek sikerült felzárkózniuk a magyar főnemesség sorába. Kiss Antal (1880–1971) követségi tanácsos 1911-ben szerzett bárói rangot. Ugyancsak említésre méltó, hogy Antal édesapja, Miklós (1852–1909) császári és királyi konzul volt, édesanyja, Schratt Katalin (1853–1940) pedig bécsi udvari színésznő, akit érzelmi szálak fűztek Ferenc József császárhoz és királyhoz (BOROVSKY S. 1909.). A Kissek 19. század végéig a magyar-örmény családok közül rokoni kapcsolatokat építettek ki a Capdebo, a Dániel, a Csiky, a Jakabffy, a Novák, a Simay, a Lászlóffy, a Karátsonyi, a Gyertyánffy, a Kövér, és a Patrubány családdal. Emellett a vegyes házasságok révén rokonságba kerültek nem örményekkel is (pl. a Thucsikokkal, a Dukákkal, a Szentiványakkal, a Koronghyakkal, a Beniczkyekkel, a Rónayakkal, a Schulpekkal, a Bélyekkel, a Farkasokkal, a Tomkákkal, a Bayerokkal, a Boborokkal, a Csávossyakkal stb.) Mindezek tanúskodnak legszemléletesebben a Kiss család tagjainak többnemzetiségű környezetükbe való besimulásáról a 19. század második felében, a rokoni kapcsolatok révén pedig bánási érvényesülésükről is.

A Dániel-család Torontál megyei ágának megalapítója a 19. század elején Dániel Pál (1822–1895) megyei aljegyző, járási főszolgabíró az 1848-as országgyűlési képviselő volt. Négy fia született: Pál, János, József és László. Dániel János (1852–1920) királyi tanácsos, Torontál megye alispánja volt (és Kiss Augusztá (1822–1900) fia, azaz Kiss Ernő aradi vértanú unokája). Dániel László (1855–1929) is politikai karriert futott be: a 19. század második felében országgyűlési képviselő, majd 1887-ben Torontál vármegye főjegyzője volt, 1891-től Torontál megye alispánja, 1896-97-ben pedig Nógrád megyei főispán és országgyűlési képviselő (NÉMETH F. 2014.). Dániel László 1898-ban Kanakon építtetett magának kastélyt díszes parkkal egyetemben és ott élt családjával. A Dánieket egyébként négy aradi vértanú családjához fűzték rokoni szálak: a Kissekhez, Dessewffyékhez, a Lázárokhöz és a Vécseyekhez. A főnemességet Dániel Ernő (1843–1923) érte el aki jogot Temesváron és Budapesten tanult, majd karrierjét Temes vármegye hivatalaiban kezdte. 1870-

ben lett a begaszentgyörgyi kerület országgyűlési képviselője. Egy ideig Nagybecskerek város és a pancsovai kerület országgyűlési képviselője volt. Szervezője volt a nagybecskereki ármentesítő társulatnak, részt vett a Tiszavölgyi társulat megalakításában amellett nagy érdemei voltak a Nagykikinda-nagybecskereki vasútvonal megépítésében, a társaság igazgatósági elnöke volt. 1895-ben kereskedelemügyi miniszternek nevezték ki s az ő ideje alatt fejezték be a Vaskapu munkálatait. 1896-ban valóságos belső titkos tanácsos lett, bárói rangot és örökös főrendiházi tagságot nyert. Mindemellett az ezredéves ünnepségeket szervező bizottság elnöki tisztségét is betöltötte (BOROVSKY S. 1909.). A családban (amelynek tagjai a Bánságban főképpen Kanakhoz, Óléchez Nagygájhoz és Nagybecskerekhez kötődtek) volt még aljegyző, szolgabíró, alispán és országgyűlési képviselő.

A Lázár-család bánsági ágának története visszanyúlik a 18. század végéig. Lázár Lukács (1727–1793) 1781-ben megvásárolta a mintegy 30 ezer holdas földterületet a kamarai birtokok bécsi árverésén. Lázár Lukácsnak 217 000 forintjába került az écskai uradalom, amely néhány évtized alatt neves mintabirtok lett: „az Alföld első georgikona” – ahogyan 1817-ben Vedres István fogalmazott. Az angol stílusú úrilakot – amelyben Liszt Ferenc is fellépett – Lázár Ágoston (1768–1833) építtette 1817-ben, de ünnepélyes felavatására 1820 nyarán került sor. Lázár Ágoston a császári hadsereg ezredese volt, aki hadiszállítóként kerülhetett kapcsolatba Esterházy Miklós birodalmi herceggel, aki 1817-ben a császári hadsereg tábornagyja lett. Esterházy herceg a kastély nagytermében koncertet szervezett, ezen mutatkozott be a kilencéves Liszt Ferenc. A Lázár család nemcsak Écskát birtokolta, hanem (földesúri joggal bírta) Jankahidát, Bégafőt, Lázárföldet, Zsigmondfalvát és Lukácsfalvát. Az écskai Lázár János Torontál vármegye alispánja volt, aki 1808-ban 5000 forintos alapítványt tett a Ludovika Akadémia javára. A család tagjai közül néhányan a katonai pályán érvényesültek: Lázár Zsigmond császári-királyi vezérőrnagy volt, császári kamarás, a Lipót rend lovagja (BOROVSKY S. 1909). Az 1879-es nagy árvíz idején az örmény származású id. Lukács György (1818–1892) volt a település megmentésére kiküldött kormánybiztos.

A Gyertyánffy-család tagjai 1796-ban költöztek Torontál vármegyébe. Gyertyánffy Antal, Lukács és Kristóf Bobdát, Gyért és Tolvadiát nyerték adományul. A család tagjai közül néhányan Torontál vármegye tisztségviselői voltak s ott építették ki közéleti karriert. Így, Gyertyánffy Dávid (1794–1878) Torontál vármegye követe, alispánja majd főispánja volt. Dávid fia, Gyertyánffy Gyula (1823–1870) negyvennyolcas főhadnagy volt, aki Segesvárnál sebesült meg. Gyertyánffy László (1831–1890) Torontál vármegye alispánja volt, Gyertyánffy Ferenc (1846–1888) pedig a nagybecskereki királyi törvényszék elnöke. A család tagjai között volt még főszolgabíró, honvédezredes, huszárfőhadnagy, vértesskapitány, tartalékos huszárhadnagy és több földbirtokos (BOROVSKY S. 1909.). A Gyertyánffyaknak köszönhetően lett a 19. század első felében

Nagybecskereknek, Torontál megye egykori székhelyének színháza – ez volt az első bánsági kőszínház. A család 1839-től létező magánszínháza adósság miatt került át a szabadságharc kitörése előtt a város tulajdonába (NÉMETH F. 2014.).

A Pap család eredeti neve Derder volt, s az elekesi előnevet használta (GUDENUS J. 2010.). Egyik legismertebb tagja Pap Simon (1828–1892) a 19. században megyei hivatalt viselt, Torontál vármegye törvényhatósági és közigazgatási bizottságának volt a tagja. Fia Pap Géza (1864–1934) még fényesebb politikai karriert futott be: 1912-ben bárói rangot nyert. Pályafutása Elemérről, majd Nagybecskerekről indult, ahol egy ideig ügyvédeskedett majd 1892-ben országgyűlési követ lett, később tagja az országgyűlés felsőházának (BOROVSKY S. 1909).

A 19. század utolsó harmadában a bánsági örmény származású parlamenti képviselők és más befolyásos politikusok száma egyre nőtt. A gazdasági életben is részt vettek még, de nem tudunk olyan családot, amely a nagypolgárság vezető rétegeibe emelkedett volna. Anyagi és mobilizálható tőkeerejük, gazdasági bevételeik és jövedelmeik a dualizmus időszakában gyorsan differenciálódtak, s ez egyre jelentősebb különbségeket generált az örmény nagybirtokos arisztokraták és a szegényebb bánsági örmények között. A vagyonosabb örmények segélyegyletek, árvaházak alapításával, tanulmányi ösztöndíjakkal segítették a leszakadókat.

V. Összegzés

A bánsági örmények a 18. században és a 19. század elején kiemelkedő szerepük volt mezőgazdasági termelés megszervezésében, azonban a 19. század második felétől a bánsági örmény családoknál is jelentős gazdasági és ezzel párhuzamos társadalmi-politikai váltás következett be. A közéleti pályák felé való fordulás a fokozott asszimilációval és polgárosodással is együtt járt. A bánsági vármegyék adminisztrációja kitüntetett terület volt, ahol tehetségük révén eljutottak a hivatali létra minden fokára, az aljegyzőtől a főispánig. Néhányan eljutottak az országgyűlési képviselőségig, sőt miniszteri széket is kaptak. A Bánságba települt örmények (viszonylag sokáig, csaknem a 19. század végéig) megtartották értékrendjüket és életmódjukat, életstílus vonatkozásában azonban szinte azonnal alkalmazkodtak környezetükhöz. Bánságban az örmények a művelődési életben is jelen voltak: különféle kulturális rendezvényeket szerveztek, pártfogolták a művészeket.

Irodalom

- BOROVSKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál várm.). p. 632.
- BOROVSKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes várm. és Temesvár). p. 463, p. 294.
- FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása I-II. kötet. Pest.
- FÉNYES E. (1867): Magyarország statisztikája I-III. kötet. Pest.
- GAZDOVITS M. (2006): Az erdélyi örmények története. Kolozsvár, Kriterion.
- GUDENUS J. (2010): Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája (javított, bővített kiadás) Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület Budapest.
- JAKABFFY I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- ISSEKUTZ S. (2010): Délvidéki örmény nemesek (Elemér, Écska, Nagybecskerek) Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest.
- KALAPIS Z. (2008): Negyvennyolcnak nagy idejében. Bácskaiak és bánságiak a magyar szabadságharcban. Újvidék, Forum. p.173.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.
- MAGDA P. (1819): Magyar országnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest.
- NÉMETH F. (2014): Magyar-örmények a Bánát közéletében a 19. században. In.: Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület XVIII. évfolyam. 209-210. szám. pp. 39-43.
- ROZSOS T. (2012): Az erdélyi örmény eredetű nemes Lukács család genealógiája. Budapest.
- SZONGOTT K. (1898): Magyarhoni örmény családok genealógiája. Szamosújvár.
- TÓTH K. J. (2012): Örmények a történeti Magyarországon. Szeged. p. 21.
- VÁLYI A. (1796-99): Magyar Országnak leírása I-III. kötet. Buda.

ETNIKAI CSERE A PARTIUMI MEGYESZÉKHELYEKEN (NAGYVÁRAD, SZATMÁRNÉMETHI, ZILAH)

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – SZILÁGYI FERENC

Ethnic Exchanges in the Centres of the Counties in the Region of Partium (Nagyvárad/Oradea, Szatmárnémeti/Satu Mare, Zilah/Zalău)

The historical Kingdom of Hungary meant a modernization borderline in Europe. In the one hand, “German-Europe” had intense urbanized society and the urban life had considerable historical legacy. On the other hand, the “orthodox world” beyond the Carpathian Mountains – apart from some significant centres – got stuck in an earlier period of the urbanization. Hungary was between these parts, and it aspired to the catch up with Western Europe – however the country can’t be considered as a homogeneous unit – and these aspirations brought successes in the 19th century. It’s important to stress, that the German and the Jewish minorities assimilated rapidly, so the cities of Hungarian Kingdom were Hungarian, or had Hungarian majority in 1910.

The main directions of the extension of the urbanization has two components in the Partium: it followed the market lines or the new railway lines (sometimes these coincided), and the regional centre roles and the local energies played very important roles.

The fast development and the palmy days of peace lost in the past after the two world wars, three state-border changes, more political changes of the regimes of the 20th century. It is no accident, that the historical waves of the 20th century brought an extreme lability, mainly in the public administration geographical development. This lability is not expressly a specification of the Partium, it is characteristic of other regions of Hungary and Romania, but it becomes more stressed here – it arises from the borderland role and the buffer role. The Partium belonged to Hungary in two periods, it was a part of Romania in two other periods, moreover all changes meant a division of united regions. The borderland location made the locations of the great centres unfavourable, so they “lost battles” one by one (Oradea against Cluj-Napoca, Satu Mare and Sighetu Marmatei against Baia Mare), similarly the smaller centres started to stagnate.

Romania favoured – mainly from geopolitical motivation – the urbanization of settlements far beyond the border line, which politics was also perfect for the wants of the major Romanian nation. That meant the stagnation of those centres in the border region, which had Hungarian majority and catchment areas. On the other hand, the ethnic aspect was changed in the centres with Romanian catchment areas.

We can point to as a general statement that the urban milieu is more receptive for the changes, but the rural milieu is slower – the linguistic and ethnic changes occur with incredibly speed in historical measures. Naturally, in the studied cities the directional changes are especially typical: the deportations during the Second World War, the controlled emigration (Jewish, German) in the communist era, the planned industrialization and the massive settings meant controlled processes; the aim was the ethnic exchange from Hungarian to Romanian.

Történeti földrajzi áttekintés

A trianon előtti Magyar Királyság modernizációs és urbanizációs átmenetet képezett Európában. A Lajtán-túli „német-Európa”, vagy a tágabb értelmű Nyugat-Európa nagyfokú urbanizált társadalmával és a városi lét jelentős történelmi hagyományaival állt az egyik oldalon, míg a Kárpátoktól keletre elterülő „ortodox világ” és a Közel-Kelet néhány kiemelkedő központtól eltekintve, a városfejlődés korábbi szakaszában rekedt meg (BELUSZKY P. 2003). A kettő között ékelődő polgárosodó Magyarország, bár kétségtelenül nem tekinthető homogén egységnek ebből a szempontból sem, törekedett a nyugathoz való felzárkózásra, főleg a reformkortól kezdődően, és a 19. században ezek a törekvések jelentős sikereket is hoztak. Fontos megjegyezni, hogy a felgyorsult városnövekedés során a városi németek és zsidók gyorsan asszimilálódtak, s ennek következményeként az első világháború kirobbanásakor a magyarországi városok döntő többsége magyar, vagy magyar többségűvé vált. Ennek mintegy szimbóluma az egyesülő Budapest, amely hihetetlen gyors fejlődéssel a századfordulóra igazi világvárossá vált, sőt egyben innovációs központtá is, néhány tekintetben a birodalmi fővárost, Bécsset is megelőzve (BELUSZKY 2003).

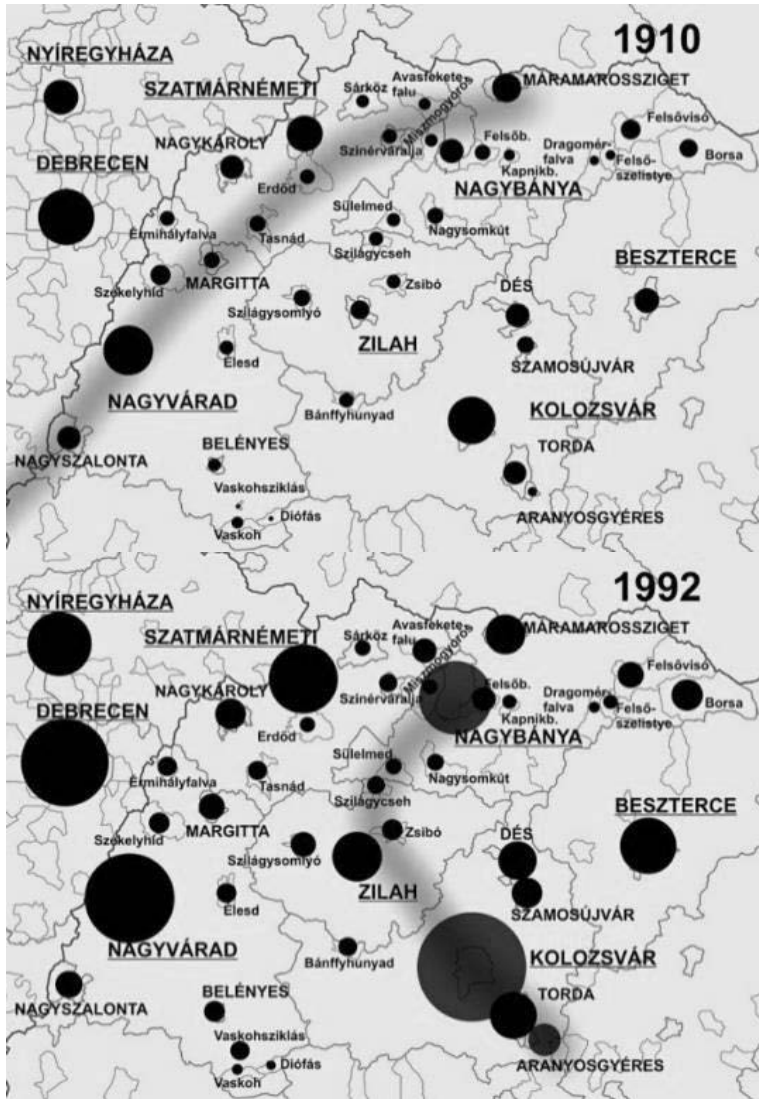
A 19. századi magyar városodás bár területileg nem egyenletesen valósult meg, és Budapest regionális ellensúlyai is csak lassan formálódtak, alapvetően az egész országot érintették. A Partiumban az urbanizáció fő terjedési iránya két fő összetevővel rendelkezett: részben a vásárvonalakat, részben az új vasútvonalakat követte (időnként ezek egybe is estek), és kiemelkedő szerep jutott a regionális központi szerepkörnek, valamint a helyi energiáknak (domborzati lépcsők találkozási pontja, arra merőleges folyó stb.) (SÜLI-ZAKAR I., CSÜLLÖG G. 2010). A kiegyezés után megkezdődött a magyar területi-közigazgatási rendszer modernizálása is, számos feltörekvő település ekkor jutott központi szerepkörhöz, új megyeszékhelyek jelennek meg, mint Debrecen, Nyíregyháza, sok új járásközponttal együtt (HAJDÚ Z. 2005).

Az ország egyéb területeivel összhangban, elsősorban a kiegyezést követő évtizedekben a kelet-magyarországi vásárvonal mentén is jelentős változások kezdődtek. Fokozatosan kiépültek a vasútvonalak, s ezen az agrárvidéken egy mérsékelt iparosodás és ezzel együtt erős polgárosodás kezdődött. Nagy volt a lemaradás, annak ellenére, hogy a török korig ez a vidék az egyik legfontosabb centrumterülete volt az országnak (CSÜLLÖG G. 2006). Míg korábban Nagyvárad volt az egyik legfontosabb és leggazdagabb püspöki központja az országnak, a török kor után a régi fénye kihunyini látszott, úgy tűnt, hogy demográfiai értelemben már nem lesz képes visszaszerezni a Kárpát-medencén belüli korábbi kiemelkedően előnyös pozícióit. A 19. században az ideérkező vasút, a kiegyezés, Erdély uniója Magyarországgal, különösen pedig Kolozsvárnak a magyar térszerkezetben való felértékelődése nyitotta meg az

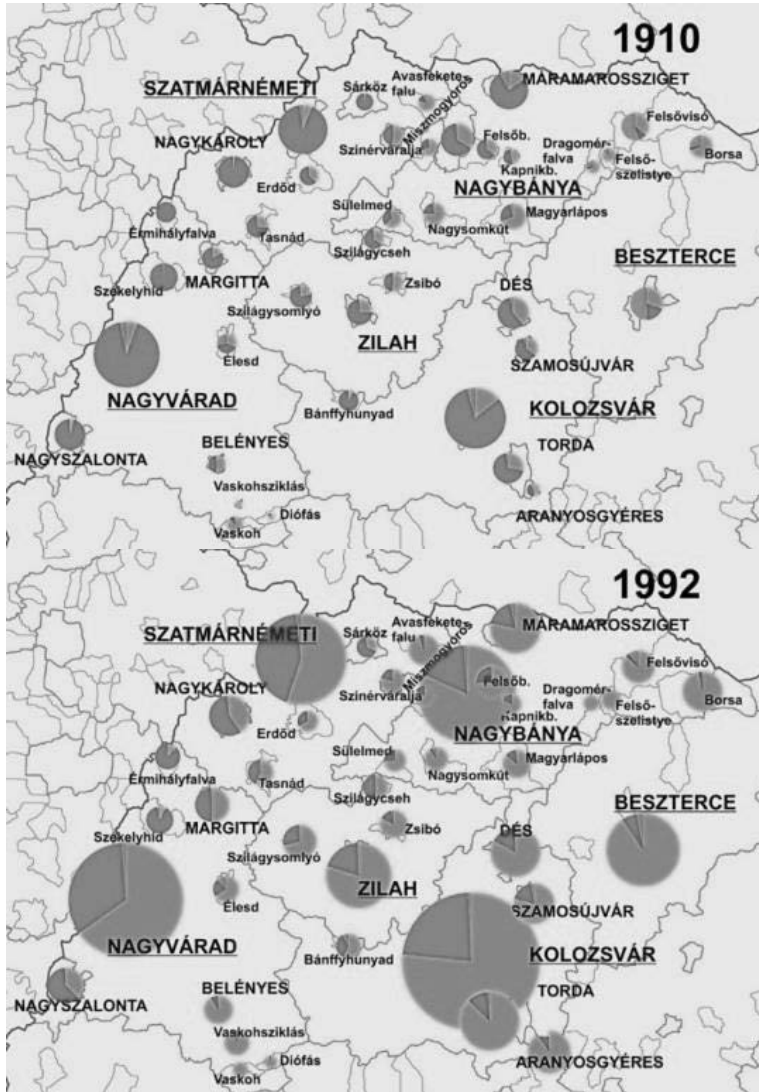
utat Nagyvárad regionális pólussá válásához. Budapestet időben megelőzve, négy mezőváros egyesülésével létrejött Nagyvárad (1850-60 között), és 1872-ben törvényhatósági jogú várossá vált (FLEISZ J. 2001). A kelet-magyarországi vásárvonal mentén távolról sem ez volt az egyetlen kiemelt közigazgatási státuszú település, de megyeszékhely státusza miatt és főleg közlekedés-földrajzi szempontból, sokkal jobb pozíciókkal rendelkezett, mint Szatmárnémeti vagy Zilah. A délebbre fekvő Arad és Temesvár valós rivalizálásnak számítottak, de közeli fekvésük kölcsönösen egymás fejlődését fékező erőként működött, részlegesen leárnyékolva a szomszédos város polarizáló erejét (SÜLI-ZAKAR I. 2008).

A „felpörgő” fejlődésnek és a boldog békeidőknek (BELUSZKY P. 2008) a 20. század során két világháború, három államhatár-módosítás, többszörös politikai rendszer és uralomváltás hozta el a végnapjait. Nem véletlen hogy a 20. század történelmi hullámai miatt minden korábbinál nagyobb fokú labilitás jellemezte ezeket az időket, ez leginkább talán a közigazgatás-földrajzi fejlődés ábrázolása által érhető tetten leginkább. Ez a labilitás nem kifejezetten „Partium-specifikus”, jellemző Magyarország és Románia más területeire is, de ami itt ezt mégis hangsúlyosabbá tette, az pont a határmentiségből, s az erőszakosan kiépített ütközőszerepből adódott. A Partium két periódusban is Magyarország része volt, két másikban pedig román felségterületté vált, ráadásul minden változás egyben összeforrott területek megosztását is jelentette. A hosszú ideig kedvezőtlen geopolitikai helyzet behatárolta a fejlesztések területi irányait, meghatározta új központok kialakulását, mások elsorvadását. A határ menti helyzet kedvezőtlené tette a nagy központok fekvését, amelyek rendre „csatát vesztek” (Nagyvárad Kolozsvárral szemben; Szatmárnémeti és Máramarossziget Nagybányával szemben) (1. ábra.). De ugyanígy jártak a kisebb központok is, melyek szintén stagnálni kezdtek (pl. Nagyszalonta, Nagykároly, Érmihályfalva, Halmi) (SZILÁGYI F. 2013).

A városhálózat súlypontja kelet felé tolódott, mivel a korábbi spontán urbanizációs folyamatokat (melyek főleg az alföldi és a kontaktövezet nagy vásártartó falvait érintették kedvezően) felváltották a felülről irányított folyamatok. Főleg geopolitikai okokra hivatkozva a határtól távolabb eső települések városodását támogatták, ami nem mellékesen a többségi román nemzet igényeinek is messzemenően megfelelt. Ez a határ menti magyar többségű és magyar vonzáskörzetű központok stagnálásával járt, másrészt a szintén magyar többségű, de román vonzáskörzetű központok etnikai arculatának a megváltozásához is vezetett (pl. Szilágysomlyó, Margitta, Tasnád, Belényes, Tenke, Élesd, Zsibó, Szilágycseh, Magyarlápos, Szinerváralja stb.) (2. ábra) (SZILÁGYI F. 2013).

1 ábra: A Partium városainak népességaránya és az urbanizáció fő tengelyei 1910-ben és 1992-ben (a népesség az 1992-ben érvényes közigazgatási területre lett átszámítva)

2 ábra: A Partium városainak etnikai szerkezete 1910-ben és 1992-ben (az 1992-es közigazgatási területre számítva)

A korábbi vásárvonal menti legfőbb urbanizációs tengely (Sziget – Szatmárnémeti – Nagykároly – Érmihályfalva – Székelyhid – Nagyvárad – Nagyszalonta) keletre tevődött át egy meglehetősen mesterséges vonalra (Felsőbánya – Nagybánya – Zsibó – Zilah – Kolozsvár – Torda – Aranyosgyéres). Ennek a vonalnak a megerősödését sem a természetföldrajzi sem pedig az infrastrukturális feltételek nem támogatták, ez kifejezetten a

román szocialista tervgazdálkodás műve, mely egyrészt a kitermelőiparra alapozott, másrészt a feldolgozóipar jelentős hányadát a határoktól nagyobb távolságra telepítette. Néhány kisebb szocialista város is felépült (Aranyosgyéres, Vaskohsziklás). A jelenlegi közigazgatási területre számított népességszám alakulása jól kifejezi ezt a koncepciót. 1910 és 1992 között a legjelentősebb fejlődést (2000, ill. 1100%-t) a két szocialista város (Vaskohsziklás és Aranyosgyéres) érte el (1. táblázat). Őket az elsődlegesen preferált „belső” megyeszékhelyek követik: Nagybánya (900%), Zilah (670%), Kolozsvár (520%) és Beszterce (500%), szintén látványos növekedést produkálva (SZILÁGYI F. 2013).

1. táblázat: A Partium városainak népességnövekedése 1910 és az 1992-es népességi csúcspont között (az 1992-es közigazgatási területre számítva)

Város	1910	1992	Vált%	Város	1910	1992	Vált %
Vaskohsziklás	506	10415	2058	Felsőszelisty	2793	5814	208
Aranyosgyéres	2519	29307	1163	Élesd	5695	10920	192
Nagybánya	16465	149205	906	Máramarossziget	23657	44185	187
Zilah	10184	68404	672	Felsővisó	11144	19167	172
Kolozsvár	62733	328602	524	Érmihályfalva	6255	10505	168
Beszterce	17264	87710	508	Kapnikbánya	3517	5778	164
Torda	15167	61200	404	Nagykároly	16078	26372	164
Avasfelsőfalu	4217	16648	395	Bánffyhunrad	6101	9961	163
Nucet	689	2531	367	Szilágycseh	5881	8954	152
Szatmárnémeti	36460	131987	362	Sárköz	4690	7063	151
Nyiregyháza	33444	114152	341	Szinérváralja	6180	9192	149
Szamosújvár	8127	26277	323	Misztótfalu	4586	6562	143
Nagyvárad	68960	222741	323	Sülelmed	5204	7444	143
Borsa	9343	27450	294	Tasnád	7603	10399	137
Belényes	4648	12353	266	Dragomérfalva	2608	3510	135
Margitta	7324	19071	260	Nagyszalonta	15514	20660	133
Dés	15900	41216	259	Magyarláros	11074	14303	129
Debrecen	87221	212235	243	Nagysomkút	7459	8079	108
Felsőbánya	6886	16059	233	Erdőd	6302	6572	104
Szilágyosmlyó	7886	17642	224	Székelyhid	11626	11951	103
Zsibó	5480	11989	219	Vaskoh	3989	3337	84

Jellemző, hogy a határközeleli megyeszékhelyek a szocialista ipartelepítés ellenére is mérsékeltebb fejlődést mutattak: Szatmárnémeti (360%), Nagyvárad (320%). A század második felére a funkcióját elveszítő Máramarossziget pedig csak 190%-os fejlődést produkált. E mérsékeltebb fejlődés annál is

szembetűnőbb, mivel néhány másod- és harmadrendű város (Torda – 400%, Avasfelsőfalu – 400%) jelentősebb növekedést ért el. A kisvárosok közül 200% fölötti eredményt szintén a határtól távolabb esők mutathattak fel (Borsa – 290%, Belényes – 266%, Margitta, Dés – 260%, Felsőbánya, Szilágysomlyó – 230%, Zsibó – 220%), a határmentiek esetén maximum 60%-os pozitív elmozdulás létezett (Érmihályfalva, Nagykároly), de Nagyszalonta esetében csak 35%, Székelyhídéban pedig csak 3% mutatható ki. A belső városok közül ilyen alacsony értékek csak azok esetében jelentkeztek, melyek mindössze az elmúlt évtizedben jutottak városi ranghoz (pl. Nagysomkút, Sülelmed, Erdőd). Több ezek közül, számos falut is magába foglalt a közigazgatási határokon belül. Így például Magyarláros városához 13 falu tartozik. 1910 és 1992 között Magyarláros település lakossága megduplázódott (2671-ről 6412-re nőtt), de a csatolt falvak népessége az országos tendenciáknak megfelelően csökkent. Emiatt maga a város is csak 29%-os növekedést tudott felmutatni. A csatolt falusi települések számos más város teljesítményét is lerontották (pl.: Nagysomkút, Sülelmed, Szilágycseh, Zsibó stb.) (*l. táblázat*) (SZILÁGYI F. 2013).

A Partiumi megyeszékhelyek, mint lehetséges modellek?

A Romániához csatolt partiumi terület városaiban lejátszódó etnikai csere modellezéséhez empirikus módszert választottunk, jelesen három kiválasztott megyeszékhely fejlődését végigkövetve kívánjuk megállapítani az általános szabályszerűségeket, és ezek alapján kívánjuk felállítani az etnikai csere modelljét. Általános megállapításként elmondhatjuk, hogy a városi környezet receptívebb a változások iránt, a „lassú” vidéki környezettel ellentétben. Mégis a nyelvi és etnikai változások történelmi mércével mérve mindenhol hihetetlenül gyorsan következtek be. Persze az általunk vizsgált városokra kifejezetten jellemzőek az irányított változások, és főleg a második világháború alatti deportálások, valamint a kommunizmus évtizedeiben levezényelt kontrollált emigráció (zsidó, német), illetve tervszerű iparosítás és tömeges betelepítések felülről vezérelt folyamatot takarnak, amelynek célja a városok elrománosítása volt. Azonban bizonyítható, hogy a városi környezetben való hihetetlenül gyors változások „spontán” módon is lezajlanak. Erre a legjobb példa két szomszédos partiumi megye helyzete, nevezetesen Szilágy és Máramaros megyék összehasonlításából kimutatható a kontraszt. 1992-ben még szinte azonos lélekszámú magyar közösséggel rendelkeztek: Máramarosban 54.902 fő-t, Szilágyban pedig 63.151 főt számlált közösségünk (Varga Á. 2007)¹. A két közösség azonban alapjaiban különböző. Szilágy megye maga is az egyik legrurálisabb területi egység a Partiumban, s az ott élő magyarok több

¹ A magyarok aránya kétségkívül jelentős eltérést mutatott: Máramarosban ez 10,1%, míg Szilágyban 23,6% volt.

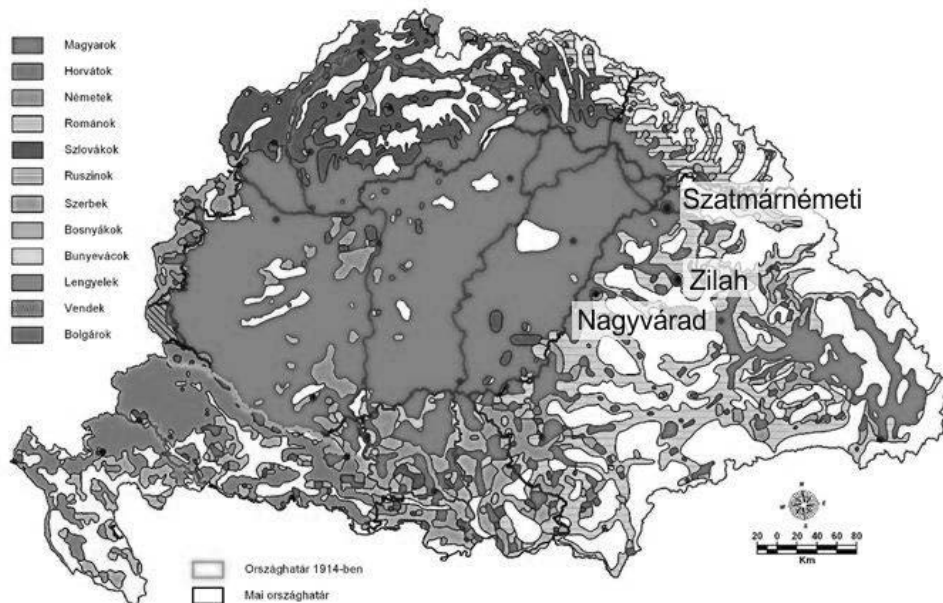
mint 60%-a falusi településeken élt. Ezzel szemben a máramarosi magyar közösségben a városiak aránya a 80%-ot is meghaladta. 2011-ben a máramarosi magyar közösség 32.618 főt számlált, miközben a Szilágy-megyében élők 50.177 főt. Ez abszolút értékben a máramarosiak estében több mint 40%-os csökkenést, míg a szilágyságiak esetében „mindössze” 20%-os visszaesést jelentett. Az abszolút számok mellett a máramarosi közösségünk arányaiban is jelentős mértékben visszaszorult (2011: 6,8%), miközben a szilágyságiak aránya csak minimális elmozdulást mutatott (22,4%), s végeredményben ott a román lakossággal azonos arányban való létszámcsökkenésről beszélhetünk. Természetesen lehet érvelni a Nagybánya-környéki nehéz- és bányai parválságával, de ennek azonos arányban kellene sújtania az ottani román közösséget is, e tekintetben a terület rokonságot mutat Hunyad, vagy éppen Krassó-Szörény, sőt részben Brassó megyével, tehát messze nem példanélküli esetről beszélünk. Az erős asszimiláció mellett Máramarosban arról lehet szó, hogy a válságterületről kiáramló lakosságból a közelről elszármazott románok részben a vidéki gyökereiket követve megmaradnak a megyehatáron belül, míg a távolabbról elszármazott, a gyökereiktől már korábban elszakadt magyarok, főleg a 90-es években sokkal nagyobb arányban választották az emigrációt².

Az etnikai-földrajzi vizsgálatok bizonyítják, hogy a városokban végbement változások messze túlmutatnak az nemzetiségi adatok általános, Erdély szintű eltolódásain.

A központi funkciójú városok talán lényegüknél fogva is ellentmondásos entitások etnikai szempontból. Központként egyrészt egyértelműen vonzóerőt képviselnek a szűkebb-tágabb környezetük számára, növekedésükkel összhangban mintegy gyűjtőhellyé válnak a vonzáskörzetükben élő etnikumok számára, ugyanakkor a már beköltözött csoportok homogenizációjához is nagyban hozzájárulnak. Ilyen értelemben tágabb környezetünk nagyvárosai az egymástól jelentős mértékben nem különböző népcsoportok (pl. nincs borszínbeli különbség; hosszantartó egymás mellett élés, illetve vallási azonosság, vagy legalábbis „rokon”, általában keresztény felekezetekhez való tartozás jellemzi őket; nem jellemző a városon belüli etnikai szegregáció) összeolvadásának legfontosabb területei. Ennek mechanizmusa a városi életmódban gyökerezik, miközben falvak esetében szép számmal találunk olyanokat, amelyek évszázadokon átívelő módon képesek kettős etnikai arculattal is fennmaradni. A városoknál ez kisebb valószínűségű és „állandó etnikai utánpótlási” útvonal létét feltételezi. A három kiválasztott partiumi megyeszékhely (Nagyvárad, Szatmárnémeti, Zilah) a vizsgálat tekintetében szerencsés (részben hasonló, részben különböző) adottságokkal rendelkezik.

² A 2000-es években Máramaros a román emigráció egyik fő kibocsájtó területévé válik Olaszország, Spanyolország és Franciaország irányába. Ugyanakkor a máramarosi román falvak a legutóbbi időig a legjobb demográfiai állapotúak voltak a tágabb értelmezésű Erdélyben, így bizonyos mértékű „demográfiai tartalékkal” még napjainkban is rendelkeznek.

Mindhárom etnikai választóvonalon, vagy annak közvetlen közelében fekszik (3. ábra). A 20. század elején mindhárom túlnyomórészt magyar népességgel bírt (90% fölötti arányokkal), de az elmúlt évszázadban mindegyik esetében jelentős román többség alakult ki, olyannyira, hogy a magyar közösség asszimilációs mérlege is erősen negatív tartományba billent át (2. táblázat). Míg a 20. század elején ezek a városok jelentős „magyarosító” erővel bírtak, addig napjainkra az elrománosodás fő területei lettek.

3. ábra: A Kárpát-medence etnikai térképe 1910-ben (Kogutowicz K. és Dami A. nyomán, a trianoni határok utólagos bejelölésével).

Különbségek is megállapíthatóak a három város között, amelyekre szükség is van a modellépítés folyamatában. A városhierarchiában betöltött szerepkör alapján Nagyvárad a Kárpát-medence térszerkezetének hagyományos regionális központja, napjainkban mintegy 200.000 lakossal rendelkező nagyváros. Népesség tekintetében mintegy kétszeresen múlja felül a nagyvárosi kategória alsó határán elhelyezkedő Szatmárnémetit. Velük ellentétben Zilah egy korlátozott központi szerepkörű kisvárosból kinőtt középváros, a másik kettőnél jóval szerényebb potenciállal bír, bár az a tény, hogy egy városhiányos megye központja némileg felértékeli a szerepét. A helyi energiák is eltérőek, Nagyvárad és Zilah domborzati lépcsők találkozásánál fekszik és ezzel együtt az etnikai választóvonal is közvetlenül érinti, addig Szatmárnémeti alföldi város, eredetileg a tulajdonképpeni magyar nyelvterületen belül helyezkedett el,

még akkor is, ha a várostól délre létezett egy jelentős méretű román nyelvsziget. Nyelvi tekintetben tehát Szatmárnémeti az egységes magyar nyelvterületen helyezkedett el, Nagyvárad annak a peremén, ellenben Zilah (Kolozsvárhoz, vagy éppen Nagybányához hasonlóan) egy jelentős méretű magyar nyelvsziget délkeleti sarkában települt (3. ábra).

2. táblázat: A magyarok száma és aránya Erdély nagyvárosaiban (1910 és 2011)

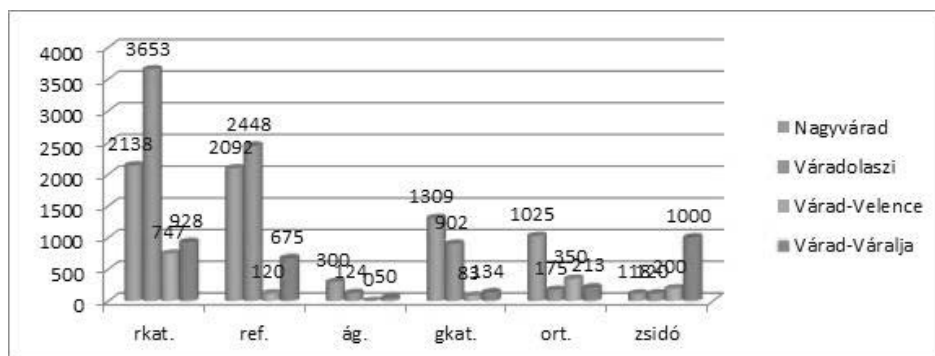
Város ³	Népesség		Magyar (fő)		Magyar (%)		Csökkenés %
	1910	2011	1910	2011	1910	2011	
Erdély össz.	5228000	6475800	1653900	1224900	31,6	18,9	-12,7
Nagyvárad	64169	196367	58421	45305	91,0	23,1	-67,9
Kolozsvár	60808	324576	50704	49565	83,4	15,3	-68,1
Brassó	41056	253200	17831	16551	43,4	6,5	-36,9
Marosvásárhely	25517	134290	22790	57532	89,3	42,8	-46,5
Arad	63166	159074	46085	15396	73,0	9,7	-63,3
Temesvár	72555	319279	28552	15564	39,4	4,9	-34,5
Szatmárnémeti	34892	102411	33094	35441	94,8	34,6	-60,2
Nagybánya	12877	123738	9992	12750	77,6	10,3	-67,3

Véleményünk szerint a vizsgálatba érdemes bevonni a városokkal közvetlenül szomszédos településeket is. Nyilván létezik egyfajta speciális társadalmi fejlődése a központi településeknek, de természetesen nem viselkednek zárt rendszerekként, folyamatos kölcsönhatás figyelhető meg esetükben is a környezettel. Ezek időnként külső beavatkozás eredményei (közigazgatási átszervezések, telepítések), de napjainkban spontán módon is megnyilvánulnak (pl. szuburbanizáció). A kölcsönhatás erőssége úgy tűnik, hogy a központi település méretének a függvénye, tehát a kétirányú kapcsolatok annál intenzívebbek minél népesebb a központi település.

³ A Népszámlálási adatok Varga Árpád 2007-ben interneten publikált adatbázisából származnak (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>). A 2011-es adatokkal kapcsolatban a népszámlálás hivatalos honlapján kaphatunk tájékoztatást (<http://www.recensamentromania.ro/rezultate-2/>). Az értelmezésnél figyelembe kell venni, hogy a korabeli és a jelenlegi közigazgatási határok bizonyos esetekben eltérőek lehetnek. A 2011-es népszámlálás az ország 20.121.641 lakosából 1.230.028 személy esetében nem tudta rögzíteni az etnikai, anyanyelvi és felekezeti adatokat. A nagyobb városokban az ismeretlen etnikai/felekezeti lakosok száma több tízezerre rúg, így az ismert nemzetiségűek összlakosságra számított aránya a valóságnál kisebb értékeket mutathat.

Nagyvárad

A 19. században egyesült négy mezőváros (Nagyvárad - a tulajdonképpeni Újváros, Várad-Olaszi, Várad-Velece, Várad-Váralja) rövid idő alatt a magyar városhierarchia második szintjére került (BELUSZKI P. 2003), részleges regionális centrumként, együtt Debrecennel, Araddal és Temesvárral. Társadalom-földrajzi szempontból már az egyesüléskor sem volt homogén jellege, bár nyelvi szempontból akár annak is tekinthető. A magyar-román nyelvhatáron fekvő városban a magyar nyelv volt a domináns. Nagyvárad a magyar kultúra fellegvárának is számított a 19. és 20. század fordulóján és erős asszimilációs hatást gyakorolt az ide került más nyelvű közösségekre. Bihar megye székhelyeként természetesen román anyanyelvű lakosai is voltak, arányuk viszont rendszerint nem lépte át a 10%-os küszöböt. Felekezeti szempontból vizsgálva jóval heterogénebb képet mutatott a város. Nagyvárad a katolicizmus központja, ahol római- és görög-katolikus püspökségek is székeltek, ugyanakkor egy dominánsan ortodox és református lakosságú megye székhelyeként, ezen felekezetek fontos központja is volt egyben.

4. ábra: Nagyvárad felekezeti viszonyai Fényes Elek nyomán 1851 (Fleisz J. 2001)

A századfordulón Kelet-Magyarország egyik legnagyobb kereskedelmi és ipari központjaként a legnépesebb zsidó közösséggel is rendelkezett. Ezt az igen vegyes felekezeti képet a kisebb létszámú evangélikus felekezet tovább tarkította. 1910-ben a 64.169 lakos közel harmada római-katolikus, ugyanannyi református, mintegy negyede izraelita vallású volt, majd az ortodoxok, görög-katolikusok és evangélikusok következtek. Az ortodoxok és görög-katolikusok együttes létszáma kétszeresen múlta felül a román anyanyelvűek lélekszámát (8.000 fő szemben a 3.600 románnal), ami részben a város magyar asszimilációs erejét is mutatja. Nagyváradon belül nem beszélhetünk egyértelmű etnikai vagy felekezeti szegregációról, de az egyesülést megelőző népszámlálási adatból tudjuk, hogy bizonyos felekezetek koncentráltabban helyezkednek el a város

bizonyos részein. Így 1869-ben Újvárosban élt a nagyváradi görög-katolikusok és ortodoxok több mint fele (római-katolikus és református többség mellett). Várad-Olaszi felerészben katolikus volt, jelentős református és görög-katolikus kisebbséggel. Várad-Velence szintén katolikus többségű volt, ortodox és zsidó kisebbség mellett. Váralja már ekkor is zsidó többségű volt, római-katolikus és református kisebbséggel.

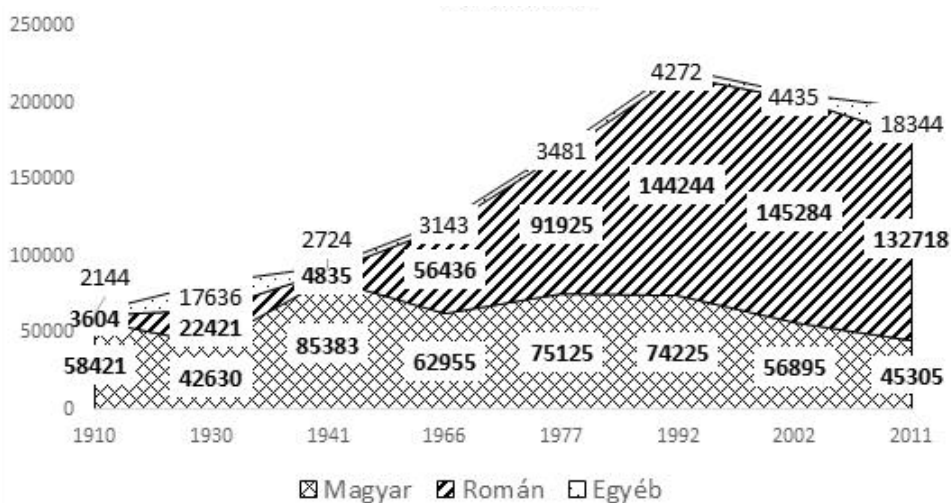
A város népessége 1910 és 1992 között töretlenül növekedett (64.000-ról 222.000-re). Eközben drámai változások következtek be a lakosság összetételében is. 1930-ra már mutatkoznak ezek a változások a 82.687 lakosú városban a románok száma húsz év alatt 3.604 főről 22.421-re nőtt, miközben a magyarok lélekszáma 58.421-ről 42.630-ra csökkent. Ennek okai lehetnek a következők:

- a város katonai népességének kicserélődése,
- a magyar népesség világháborús vesztesége,
- a magyar közhivatalt viselők románokkal való lecserélése,
- az uralomváltással jelentős magyar népesség távozott a városból, ugyanakkor az új hatalom támogatta a román népesség betelepítését,
- az 1930-as népszámláláskor a váradi zsidóságot leválasztották a magyar etnikumról,
- a magyar vagy rutén származású görög-katolikusokat szintén nem magyarnak írták be. Ennek eredményeképpen 17.636 fő egyéb nemzetiségűt írtak össze.

1941-ben a város újra magyar fennhatóság alá került, ekkor 92.942 fős lakosságot írnak össze. A népesség összetétele visszarendeződést mutatott az 1910-es állapotok irányába. A magyarok lélekszáma ekkor érte el a történelmi csúcspontot (85.383 fő), a románok száma 4.835 fő továbbá 2.724 egyéb nemzetiségűt írtak össze (5. ábra). A második bécsi döntéskor meghúzott új magyar-román határ Nagyváradtól délkeletre haladt tíz kilométerre a városközponttól. A második bécsi döntés a vonzáskörzet egy részét tehát Romániánál hagyta.

1946-tól visszatért a román közigazgatás és a kommunizmus évtizedei köszöntöttek be. Az 50-es évektől Nagyvárad tartományközpont, majd 1968-tól újra megyeszékhely lett. Ez egy erőltetett fejlesztési ütemet jelentett még akkor is, ha ez arányaiban elmarad az államhatártól távolabb eső központok növekedésének az ütemétől. Az 50-es évektől az expanzív fejlesztés eredményeként két szomszédos magyar nagyközség (Biharpüspöki és Váradszöllös) beolvadt a nagyvárosba, egyéb, korábban nem önálló településrészekkel együtt (Őssi és Hegyalja). Egész városrészek tűntek el és újultak meg szocreál lakótelepek építése során. Ez több tízezer új lakos érkezését is jelentette a „zárt” városok sorába tartozó Nagyváradra. A meredeken emelkedő népességszám 1966-ban elérte a 122.000 főt. A megyésítés után gyorsuló ütemben növekedett tovább, 1977-ben meghaladta a 170.000 főt és 1992-ben elérte a 222.000 fős csúcspontot. Mindeközben a helyi magyar lakosság

lélekszáma inkább stagnált. 1966-ban az akkor még többséget képező magyarok száma közel 63.000 fő volt, ez lassan növekedett 1977-ig (75.000 fő), majd ezen a szinten megállt, hiszen 1992-ben is csak 74.225 főt számlált. Eközben a románok lélekszáma drasztikusan növekedett. 1966-ban 56.436-an voltak, 1977-ben lélekszámuk 91.925 fő, 1992-ben pedig 144.244 fő volt (5. ábra).

5. ábra: Nagyvárad etnikai összetétele 1910 és 2011 között. Forrás: Varga E. Árpád adatbázisa (2007) és a 2011-es népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

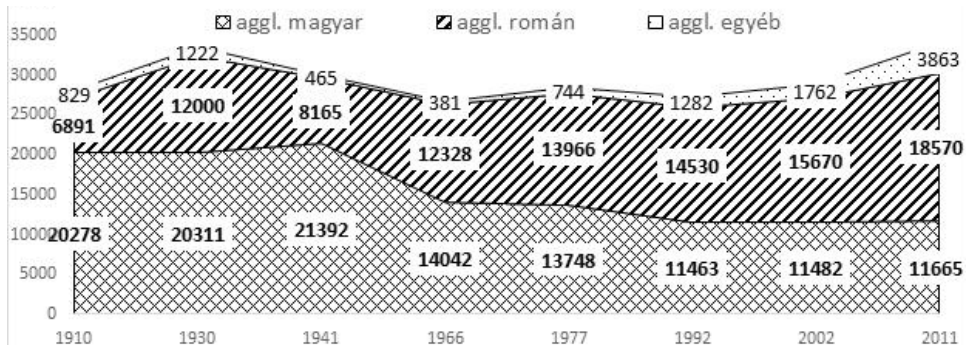
Más romániai nagyvárosokhoz hasonlóan, a rendszerváltást követően Nagyváradot is elérte a válság, számos üzemet bezártak és a népesség száma gyorsan fogyott. 1992 és 2002 között 18.000 fővel csökkent a város népessége, ez a veszteség viszont szinte kizárólag a magyar közösséget sújtotta, amelynek a lélekszáma 57.000 fő alá csökkent. Túlnyomó részük kivándorolt, kisebb hányaduk vidékre költözött, vagy asszimilálódott. A románok lélekszáma viszont ekkor érte el a történelmi csúcspontot (145.284 fő), továbbá 4.435 fő egyéb nemzetiségűt is összeírtak. Nagyváradon 2011-ben 196.367 főt regisztráltak, ez további 10.000 fős csökkenést jelent, azonban valószínűsíthető, hogy ez egy kozmetikázott érték, mivel, több mint 10.000 összeírt személynek sem az etnikuma, sem a felekezeti hovatartozása nem ismert. A magyarok száma 11.000 fővel (45.305 főre), a románoké 13.000 fővel csökkent (132.718 főre). Az egyéb és ismeretlen nemzetiségűek száma viszont 18.344 főre ugrott (5. ábra).

Ha Nagyváradot a környezetébe ágyazódva vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy mind a mai napig az etnikai választóvonalon helyezkedik el. A várostól északnyugatra, északra és északkeletre fekvő települések túlnyomórészt magyar, míg a délnyugatra, délre és keletre fekvők román többségűek. A városmag

közvetlen közelében mintegy 25 település található⁴, ezek alkotják a legközvetlenebb vonzáskörzetét. Ezekkel együtt vizsgálva, napjainkban (2011) 230.000 lakosa van és a történelmi csúcspontban (1992-ben) a lélekszám meghaladta a 250.000 főt. A közvetlen agglomeráció népessége az elmúlt száz évben 26.000 és 34.000 fő között mozgott. 1966-ig csökkent (Nagyvárad elszívó hatása érvényesült), akkor számolták a legkisebb népességszámot (26.751 főt), majd 1992-ig stagnálás következett be (27.275 fő). Ezt 2002-ig lassú (28.914 fő), majd 2011-ig gyors növekedés követt. 2002 és 2011 között a közvetlen környék népességszáma 5.000 fővel (18%-al) növekedett, miközben a város népességszáma 10.000 fővel csökkent. Az erős szuburbanizációs folyamat, amely kétségkívül elmarad Románia nagy regionális pólusainak (pl. Kolozsvár) szuburbanizációjától, mintegy felé veszi fel a város által kibocsátott népességnek.

Az elmúlt száz év során az agglomeráció etnikai összetétele is megváltozott. 1910-ben a szóban forgó 25 környékbeli településen több mint 20.000 magyar és kevesebb, mint 7.000 román lakos élt. A második világháború végéig ez az arány keveset változott. Az 50-es években a Nagyváraddal szomszédos magyar nagyközségek beolvadását követően a városkörnyéki terület etnikai összetétele kiegyenlítetté vált (1977: 13.966 fő román, 13.748 fő magyar). 1977-től napjainkig a magyar lakosság csökkenő-stagnáló tendenciája érvényesült (2011-ben 11.665 fő). A természetes csökkenést és a kivándorlást csak részben kompenzálják a Nagyváradról történő magyar kiköltözések. Így az elmúlt száz évben a Várad-környéki magyarság lélekszáma szinte megfeleződött (6. ábra). Mindeközben a románok lélekszáma töretlenül gyors ütemben növekedett, 2002 és 2011 között 20%-kal nőtt, 15.670 főről 18.570 főre. Köszönhetően ez elsősorban a közeli településeken épülő új lakóparkoknak (Váradszentmárton, Biharszentandrás, Bihar, Hegyközpályi stb.). Drasztikusan (50%-kal) növekedett az egyéb és ismeretlen etnikumúak száma (3.863 fő).

⁴Ezek a következők: Biharszentjános, Bors, Kisszántó, Nagyszántó, Bihar, Hegyközkovácsi, Hegyközpályi, Hegyközsáldobágy, Hegyközújlak, Hegyközcsatár, Tóttelek, Köröskisújfalu, Fugyi, Fugyivásárhely, Váradalpár, Alkér, Váradszentmárton, Rontó, Csehi, Nagyürögd, Biharszentandrás és Ujpalota. Biharpüspöki és Váradszöllös az ötvenes években beolvad Nagyváradba. Mácsapuszta csak az 1930-as népszámlálástól, Félixfürdő pedig csak a 2002-es népszámlálástól van önálló településként számon tartva.

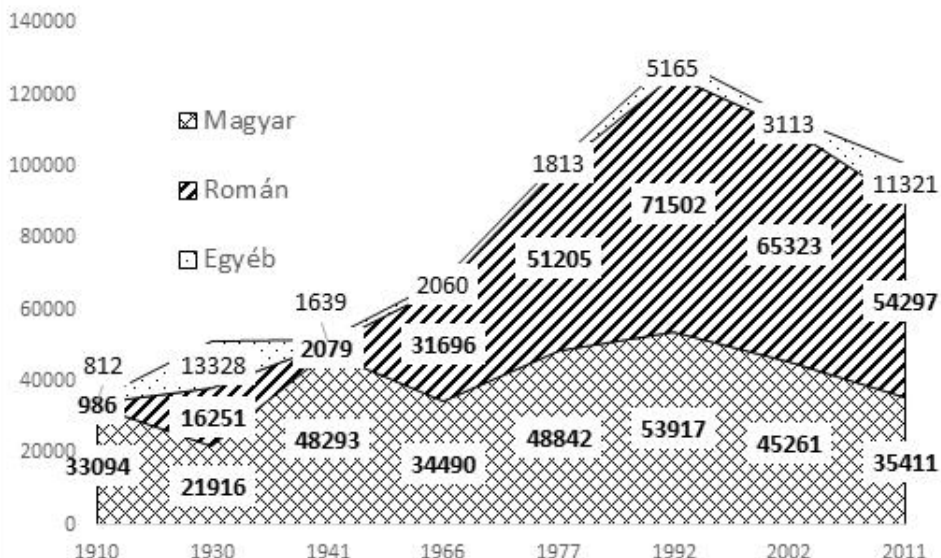
6. ábra: Nagyvárad közvetlen vonzáskörzetének etnikai összetétele 1910 és 2011 között. Forrás: Varga E. Árpád adatbázisa (2007) és a 2011-es népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

1910 óta számottevően elmozdult az etnikai választóvonal. 1910-ben Nagyvárad csak nyugaton és délnyugaton, Biharszentandrás és Nagyürög községnél érintkezett román többségű településsel, délen és keleten egy keskeny puffer-zóna választotta el a dominánsan román többségű területektől. Ebbe a zónába Váradszöllős, Váradszentmárton, Fugyivásárhely és Fugyi helyezkedett el, valamennyi vegyes, de magyar többségű lakossággal. A környék Romániához való csatolását követően ez a puffer-zóna fokozatosan megszűnik. Szentmárton már 1930-ban román többségű lett, az 50-es években Szöllős Váradba olvadt és 1977-re (Nagyváraddal egy időben), a szomszédos Fugyivásárhelyen és Fugyiban is megfordult az etnikai arány. Azóta a fő etnikai választóvonal nem mozdult el számottevően, de a románok erősödése figyelhető meg a szuburbanizációs folyamatok erősödése miatt a három (sváb-magyar-román) nemzetiségű Újpalotán, továbbá Hegyközpályiban, Hegyközsáldobágyon, Biharon, Biharszentjánoson és Borson. A magyarok fogyása azokon a településeken volt a legszembetűnőbb, ahol kisebbségben éltek/kisebbségbe szorultak: főleg Váradszentmártonban, Biharszentandrás, Fugyivásárhelyen és Fugyiban.

Szatmárnémeti

Szatmárnémeti az Alföld északkeleti részének nagyvárosa, szabad királyi városként a múltban a magyar városhierarchia harmadik vonalába tartozott (BELUSZKY P. 2003). Túlnyomórészt Szatmár vármegyére és az azzal közvetlenül szomszédos területekre kiterjedő központi szerepkört töltött be, de közigazgatási funkciót, megyeszékhelyi rangot csak Trianon után szerzett. Nagyváradhoz hasonlóan nem egységes városmagból jött létre, de esetében az egyesülés jóval korábban történt. 1712-ben egyesült Szatmár és Németi, és a Szamos átkelőjénél fekvő város a kelet-magyarországi (partiumi) vásárvonal fontos kereskedelmi

központjává vált (BAGOSSY B. 2004). 1804-ben római-katolikus püspöki központ lett, és ezzel a Kárpát-medence jelentékeny városai közé emelkedett. A Szatmár-vármegye közepén elterülő városhoz hosszú időn keresztül az ötvenes években önállósodott Szatmárhegy település is hozzátartozott.

7. ábra: Szatmárnémeti etnikai összetétele 1910 és 2011 között. Forrás: Varga E. Árpád adatbázisa (2007) és a 2011-es népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

A várost eredetileg nem érintette a fő magyar-román etnikai választóvonal. Szatmárnémeti az egységes magyar nyelvterületen belül feküdt, bár a várostól délre egy jelentős méretű román nyelvsziget terült el. Ennek eredményeként Szatmárnémeti Trianon előtt nem tekinthető vegyes lakosságúnak. A magyar anyanyelvű népesség aránya a 95%-ot is elérte (7. ábra). 1910-ben 34.892 lakosából 33.094 magyar, 986 román és 812 egyéb anyanyelvű volt. A várost és közvetlen környékét három felekezet egymás mellett élése jellemezte: a római-katolikusok mellett nagyszámú református és görög-katolikus élt itt. A népes görög-katolikus közösségek heterogén etnikai képet alkottak, tagjai között románok, magyarok és román származású, de már magyar nyelven beszélő népes közösségek egyaránt előfordultak (TÁTRAI P. 2010). A román hatalmi berendezkedést követően jelentős erőfeszítések történtek nemcsak a magyarra vált román közösségek visszatérítésére, de a magyar görög-katolikus közösségek elrománosítására is. 1930-ban a magyar anyanyelv figyelembevétele nélkül a görög-katolikusokat román nemzetiségűnek írták be, majd 1948-ban a román görög-katolikus egyház betiltását követően ortodoxiát

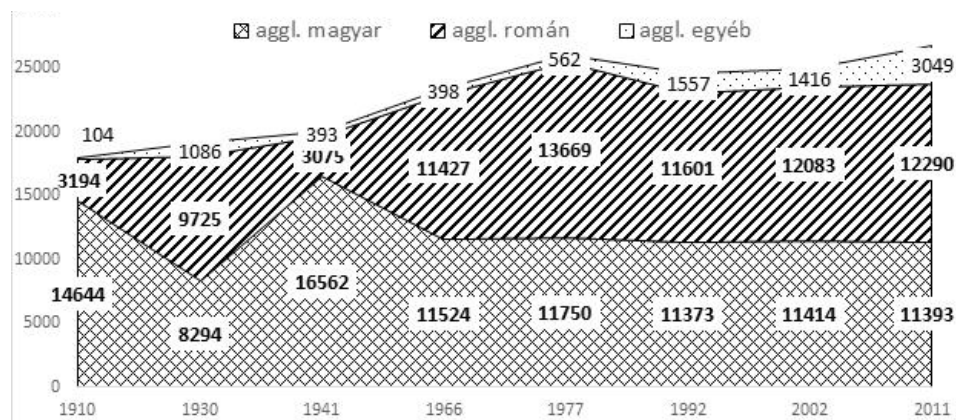
erőltettek rájuk. Ennek eredménye a napjainkig tapasztalható közösségi identitászavar, az anyanyelv és az etnikai hovatartozás különválása és a fő etnikai választóvonal legnagyobb elmozdulása szintén itt tapasztalható. Jellemző példa erre a Pete határfalu esete. 1910-ben a 350 lakosú település majdnem 100%-ban magyar volt, 1930-ban 90%-ban román, 1941-ben 99%-ban magyar, 1966-ban 66%-ban román, 33%-ban magyar. 1977-ben a románok aránya 80%, 1992-ben 45%, 2002-ben 30%, 2011-ben 25%. 1966 után a magyar nemzetiségűek aránya szinte minden népszámlálásnál 30% körüli volt, miközben anyanyelvi szempontból végig nagy magyar többség mérhető. Ez a határozatlan etnikai önazonosságtudat jellemző Szatmárnémeti környékére és ez a magyar-sváb, a magyar-cigány kettős identitásokkal együtt etnikailag a leginstabilabb területté teszi Szatmár megyét.

1930-ig Nagyváradhoz hasonlóan Szatmárnémetiben is jelentős növekedés és etnikai átrendeződés figyelhető meg. A város lakossága ekkor 51.495 fő volt, de a magyarok már csak relatív többséget képeztek (21.916). A csökkenés okai megegyeznek a Nagyváradnál felsoroltakkal, azzal a különbséggel, hogy itt nagyobb szerep jutott a magyar görög-katolikusok önkényes románként (kis részben ukránként való) összeírásának. A katonaság és a román közigazgatás betelepítése mellett a görög-katolikusok románként való nyilvántartása tette lehetővé, hogy a román nemzetiségűek száma elérte a 16.251 főt. 13.328 főre rúgott az egyéb nemzetiségűek száma, amiből bő 10.000 főt a magyar nyelvű zsidóság tett ki, a maradékot pedig az anyanyelvileg szintén a magyarokhoz kötődő svábok, cigányok és ukránok képezték. 1941-ben a város visszatért Magyarországhoz, a közigazgatási és katonai népesség kicserélődött, miközben az össznépesség alig változott. A népességszám ekkor 52.011 fő volt, ebből 46.293 magyar (96%), 2.079 román, 1.639 fő egyéb nemzetiségűt találtak (8. ábra). A világháború során, Nagyváradhoz hasonlóan, Szatmárnémetit is jelentős háborús veszteség érte, zsidó lakosainak nagy része a haláltáborokban végezte, a maradék pedig az 50-es - 60-as években jórészt emigrált. 1950-től a város elveszítette a közigazgatási rangját és Nagybánya (Máramaros) tartományhoz csatolták, a tartomány legnagyobb települése lett. A közigazgatási funkciók és a központi szerepkör elvesztése miatt az 1968-as megyésítésig a növekedése lassú volt. A fejlesztések elmaradásának oka a város határközelsége. 1966-ban a népesség száma 68.246 fő volt, ebből magyar 34.490, román 31.696, egyéb nemzetiségű 2.060 fő. A lassú fejlesztések ellenére a románok betelepítése folyamatos volt, amit az ortodoxszá vált görög-katolikusok elrománosodása és a fokozatosan kialakuló román asszimilációs nyereség is erősített.

1968-ban a város megyeszékhellyé vált és a növekedésének üteme felgyorsult. 26 év alatt megduplázta a népességét, számos új lakótelep épült, a belváros egy részének a lebontásával modern városközpontot alakítottak ki. 1968-tól az etnikai arányok a román többség irányába tolódtak el, de

Nagyváraddal ellentétben itt nem sikerült megakadályozni a magyar lakosság jelentős mértékű beköltözését. Így, bár a románok lélekszáma jobban nőtt, kiegyenlítettebb lett az etnikai szerkezet. 1977-ben 101.860 lakosából 51.205 román, 48.842 magyar. 1992-ben érte el népessége a csúcspontot, ekkor 130.584 lakosából a románok száma 71.502-re, a magyaroké 53.917-re és az egyéb nemzetiségűeké 5.165 főre rúgott.

A rendszerváltozást követő két évtized a határmenti nagyvárosok közül Szatmárnémetit viselte meg a legjobban. A gazdasági válságot demográfiai és emigrációs válság követte. 2002-ig 17.000 majd 2011-ig újabb 12.000 szatmári lakos tűnt el. 2002-ig a magyarok 8.000-el (2002: 45.261 fő), a románok 6.000 (65.323 fő) fővel lettek kevesebben. 2011-ig további 10.000 magyar (2011: 35.411 fő) és 11.000 román (54.297 fő) tűnt el és az gyenge vigasz, hogy közülük sokan valószínűleg az ismeretlen nemzetiségűek csoportját erősítik, akik ma már csak statisztikailag szatmári lakosok. Az egyéb és ismeretlen nemzetiségűek száma 2011-ben 11.321 fő, az összlakosság pedig velük együtt 101.029 fő. Szatmárnémeti esetében egybeesik a két fő nemzetiség lélekszámának történelmi csúcspontja (1992).

8. ábra: Szatmárnémeti közvetlen vonzaskörzetének etnikai összetétele 1910 és 2011 között. Forrás: Varga E. Árpád adatbázisa (2007) és a 2011-es népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

Ha Szatmárnémetit a környezetébe integrálva vizsgáljuk, és a 20 szomszédos település adatait is figyelembe vesszük⁵, hasonló tendenciákat állapíthatunk

⁵ A vizsgált települések a következők: Pete, Pusztadaróc, Lázári, Batiz, Szatmárudvari, Kak, Kakszentmárton, Dobrácsapáti, Pettyén, Ombód, Szatmárpálfalva, Amac, Hirip, Oroszfalva, Szatmárzsadány, Vetés, Dara, Óvár. Batizvasvári 1930-tól már Batiz része, viszont Batizról az ötvenes években leválik Gombápuszta. Kak 1977-től lakatlan település. Csonkatanya és Decebal csak az ötvenes évektől létezik.

meg. Nem mutatkozik eltérés az általános népességfejlődés és az etnikai szerkezet fejlődésének tekintetében sem. A szatmári agglomeráció népessége szintén 1992-ben érte el csúcspontját 155.000 fővel, ekkor él itt a legtöbb román is, 83.000 fő akárcsak a legtöbb magyar, 65.000 fő. Ha az agglomeráció falvait önállóan vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a 20 település össznépsége 1977-ig folyamatosan emelkedett (1910-ben 17.942 fő, 1977-ben 25.981 fő), majd 2002-ig stagnáló (24.913 fő). 2002 után beindult a szuburbanizáció és 2011-ig 7%-kal emelkedett a népesség száma. Ekkor érte el a 26.732 fős csúcspontot. A szuburbanizáció jelensége sokkal kisebb mértékű tehát, mint Nagyvárad esetében és a Szatmárnémetiből eltűnő 12.000 lakosnak összességében alig 15%-a mutatható ki statisztikailag a környező falvakban (8. ábra).

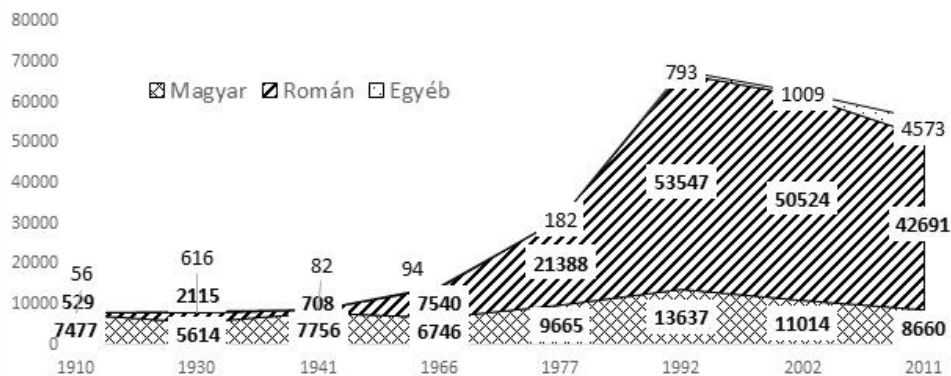
A szuburbán övezet etnikai összetétele a 20. század első felében egyrészt magyar többséget mutatott, másrészt a hatalmi viszonyok függvényében hullámzó jellege volt. 1910-ben például 14.644 magyar és 3.194 román lakost írtak össze. A második világháború után a görög-katolikusok ortodoxosítását követően az etnikai arculat kiegyenlítetté vált és napjainkig ez az állapot a jellemző. 1966-ban 11.524 magyar és 11.427 román élt itt, 2011-ben pedig 12.290 román és 11.393 magyar. A legutóbbi időkben a magyarok stagnálása, az enyhe román növekedés és az egyéb és ismeretlen nemzetiségűek gyors növekedése figyelhető meg (9. és 10. ábra).

Az etnikai választóvonal tekintetében 1910-ben két nyelvsziget érintkezett a város területével délen (Szatmárzsadány, illetve Amac-Oroszfalva). 1930-ra a kép gyökeresen átalakult, egy csapásra román többségűvé vált Vetés, Batiz, Szatmárudvari, Dobrácsapáti, de jelentős román kisebbség jelent meg szinte minden településen. 1941-ben visszaállt az eredeti állapot, a román etnikai terület a két kis szigetre zsugorodik. A második világháború után újra román többségűvé vált Vetés, Batiz, Szatmárudvari, és új román telepes falvak is megjelentek, mint például a város mellett Decebal, ugyanekkor román többségűvé vált Pete és Hirip is. 1977-re a román etnikai tömb beolvasztotta Szatmárnémetit. A Szamos áradásai miatt szinte teljesen elpusztul két magyar falucska: Kak és Kakszentmárton. 2002-re román többség alakult ki Szatmárpálfalán is, ugyanakkor Petéről eltűnt a román többség. 2011-ig gyenge szuburbanizációs folyamat mutatható ki, amely főleg a városból legkönnyebben elérhető településeket célozta meg (Batiz, Szatmárudvari, Szatmárpálfalva, Vetés, Decebal, stb.). Ez román többségűvé tette az újratelepítő Kakszentmártont és kiegyenlített Gombáspuszta etnikai összetétele is.

Zilah

A tanulmányozott megyeszékhelyek közül Zilah jelentős mértékben tér el a korábban tárgyaltaktól. Nem közvetlenül a határvidéken, sőt nem is az Alföldön található, hanem a Szilágysági-dombvidék és az Erdélyi-szigethegység

északkeleti nyúlványának, a Meszesnek a találkozásánál fekszik. Etnikai szempontból is különleges helyzetű, nem a magyar-román etnikumokat elválasztó fő vonalon, hanem a jelentős méretű szilágysági magyar nyelvsziget délkeleti sarkában bújlik meg, s mint ilyen Kolozsvárral mutat rokonságot.

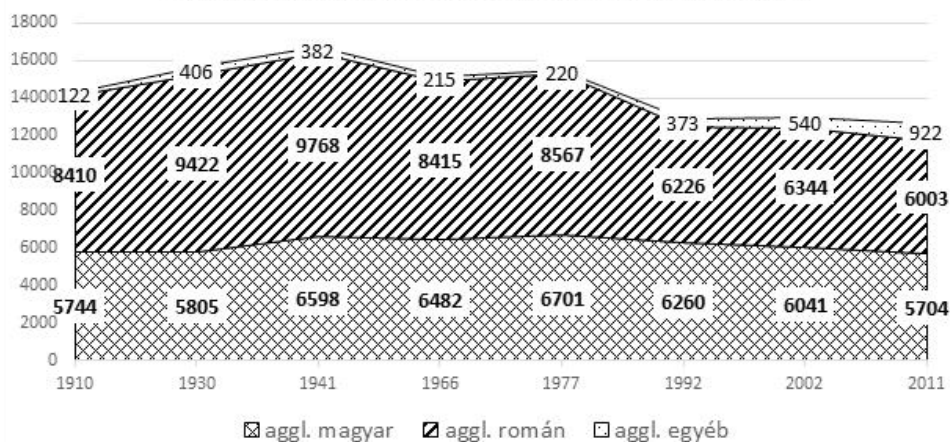
9. ábra: Zilah etnikai összetétele 1910 és 2011 között. Forrás: Varga E. Árpád adatbázisa (2007) és a 2011-es népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

Másik jelentős különbség az, hogy sem méretét, sem fekvését tekintve nem játszhatott olyan szerepet a Partium életében, mint a jóval nagyobb Nagyvárad vagy akár Szatmárnémeti. Zilah inkább egy tipikus magyar kisváros, amely egy vegyes lakosságú, de román többségű kicsi vármegye megyeszékhely szerepkörű központja volt. 1876 előtt mezővárosként volt Közép-Szolnok vármegye székhelye, majd a közigazgatási reform után az újonnan szervezett Szilágy vármegye székhelye lett, rendezett tanácsú városként. 1950-ig megyeszékhely, de mindvégig kisváros marad. Nem sokkal Trianon után Nagykarolyt is Szilágyhoz csatolták, Zilah ekkor csak a második legnépesebb városa a megyének. A második világháború végéig stagnáló népességű kisváros volt.

1910-ben 8.062 lakosa volt, melyből 7.477 magyar, 529 pedig román anyanyelvű. Így élesen elütött közvetlen környezetétől, hiszen a Zilahhoz szomszédos települések közül csak Szilágypanit volt magyar többségű. 1930-ban is csak 8.345 lakosa volt. A románok száma ekkor magasabb volt (2.115 fő), az adminisztráció betelepítése miatt (a magyarok lélekszáma 5.614 fő). 1940-ben Észak-Erdéllyel együtt visszatért Magyarországhoz, lakóinak száma 1941-ben 8.546 fő volt, ebből 7.756 magyar, 708 fő román. 1950-ben megszüntetik Szilágy megyét és Zilahból egyszerű rajonközpont lett Kolozs tartományon belül. Népessége lassan növekedett, egy szegény, rurális terület szerény központja maradt. 1966-ban 14.380 lakosából 7.540 volt román, 6.746 pedig magyar nemzetiségű. Az arány megváltoztatásához a szomszédos román lakosságú Vártelek község beolvasztása járult hozzá (Szilágyi F. 2013). 1968-ban megyeszékhely lett és ettől kezdve rohamos növekedésnek indult. A

közművesítés és városfejlesztés csak részben tudott lépést tartani az erőltetett növekedéssel. 1977-ben már 31.235 lakosa volt (21.388 román, 9.665 magyar). 1992-ben népessége elérte a csúcspontot, amikor 67.977 lakossal középvárossá vált (53.547 román, 13.637 magyar). A hihetetlen ütemű növekedésért súlyos árat fizetett városképileg Zilah, melyet nagyrészt tömbháznegyedek uralnak, és súlyos árat fizetett Szilágy megye keleti, románok által lakott része, ahonnan a betelepített ötvenezernyi lakost kivonták. A fiatal lakosság áttelepítésével több tíz román települést a demográfiai pusztulás pályájára állítottak. A telepítéseknél figyeltek arra is, hogy a beköltöző magyarok számát minimalizálják, illetve a vegyes lakosságú falvakból sem vonták ki a román lakosságot.

A rendszerváltást követően Zilah népessége is csökkenni kezdett. Kezdetben a magyarok létszámának csökkenése felülreprezentált volt, majd ez kiegyenlítődtött. 2002-ben a városnak 62.547 lakosa volt, a románok száma 3.000-el (50.524 fő), a magyaroké 2.500 fővel csökkent (11.014 fő). 2011-ig újabb 7.000 fős csökkenés következett be a városban (55.924), miközben a románok száma 8.000-el csökkent (42.691), a magyaroké pedig 2.400 fővel (8.660 fő), az egyéb és ismeretlenek létszáma pedig 4.573-ra nőtt (9. ábra).

10. ábra: Zilah vonzáskörzetének etnikai összetétel 1910 és 2011 között.
 Forrás: Varga Árpád adatbázisa (2007) és a 2011-es népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

Amennyiben Zilahot a környezetébe ágyazva vizsgáljuk, és a körülötte fekvő 18 falu⁶ adatait is figyelembe vesszük, megállapíthatjuk, hogy a zilahi

⁶A figyelembe vett települések: Felsőnyárló, Mojgrád, Fűrmenyes, Nyirsid, Cigányi, Szilágyfőkeresztúr, Szilágygörcsön, Magyaroroszló, Haraklány, Bádon, Szilágypanit, Szilágyballa, Varsolc, Krasznarécse, Magyarkecel, Egrespatak. Vártelek az ötvenes években beolvadt Zilahba, ugyanakkor Kistrécspuszta levált Krasznarécseről.

„agglomeráció” népessége exponenciálisan nőtt 1992-ig. Kezdetben a növekedés nagyon lassú volt, és 1966 után nagyon felgyorsult (1910: 22.338 fő, 1966: 29.492, 1992: 80.836-történelmi csúcspont). Napjainkig a lélekszám jelentősen visszaesett (2011: 68.553 fő). Ha az agglomerációs övezetet önállóan vizsgáljuk, a következőket állapíthatjuk meg:

- a népesség száma 12.600 és 16.700 fő között ingadozott, tehát száz év alatt csak kismértékben változott
- a népesedési csúcspontot 1941-ben érte el: 16.748 fő, míg a mélypontot éppen a legutóbbi népszámláláskor 2011-ben: 12.629 fő
- mivel az agglomeráció népessége jelenleg is csökkenő, megkérdőjelezhető, hogy Zilah környékén beszélhetünk-e egyáltalán számottevő szuburbanizációról
- az agglomeráció román népessége 1941-ben a legnagyobb, éppen a magyar adminisztráció idején: 9.768 fő
- a magyar lakosság népességi csúcspontja későbbi (1977: 6.701 fő), ami részben annak köszönhető, hogy a magyar lakosságot visszatartották a Zilahra való beköltözéstől
- a teljes vizsgált időszakban román többségű az agglomeráció lakossága, de az arány napjainkra szinte teljesen kiegyenlítődött (1910: 8.410 román, 5.744 magyar, 2011: 6.003 román, 5.704 magyar)
- az aránybeli kiegyenlítődés mellett egyetlen településen sem tud fordítani a magyarság, a románság meggyengülése szinte kizárólag a tiszta román településeken következett be

Ami a Zilah környéki etnikai választóvonalat illeti, 1910-ben (és tulajdonképpen a 60-as évekig) ez a választóvonal mélyen, katlanszerűen nyúlt be a Meszes lábánál fekvő Zilahig. Északnyugati irányban Szilágypaniton és Varsolcon keresztül kapcsolódott a szilágysági magyar etnikai területhez (*10. ábra*). Az elmúlt évszázadban a következő változások voltak tapasztalhatók:

- a 60-as évekre részben közigazgatási átszerveeléssel Zilah leválasztódott a magyar többségű területről, és a városban a magyar lakosság aránya a 90-es évekre 20% alá csökkent.
- a környékbeli településeken számos esetben etnikai homogenizáció ment végbe, főleg a szórványközösségek eltűnése révén, mindkét etnikum vonatkozásában.
- a 70-es évektől főleg a Zilahtól keletre fekvő román falvak demográfiai válságba süllyedtek, amely jelenleg visszafordíthatatlannak tűnik. Hasonló folyamat zajlik Zilahtól nyugatra Krasznarécse és Kisrécse román falvakban is.
- a vegyes lakosságú falvak közül Szilágygörcsönben és Magyarkecelben a románok, Varsolcon pedig a magyarok megerősödése tapasztalható.
- a gyenge szuburbanizációs folyamat Cigányi, Szilágygörcsön, Szilágypanit és Egrespatak növekedését segíti elő.

Az etnikai csere partiumi modellje

Az etnikai csere nagyrészt azonos foratókönyvek szerint történt meg a három megyeszékhelyen. Hangsúlyeltolódások, “helyi specifikumok” is jelentkeztek, amelyek ezen városok specifikus adottságaiból, közigazgatási státuszából, a helyi politikákból, vagy a földrajzi fekvésből következtek. Úgy véljük a Partiumban a területi-etnikai autonómia elnyerése jelentősen fékezhetné az etnikai csere folyamatát, s megszilárdíthatná az itt élő több százezres magyar népesség stabilizálódását (SÜLI-ZAKAR I.-SZILÁGYI F. 2014). Az elmúlt száz évben a három város népességének etnikai összetételében bekövetkező változásokat táblázatos formában foglaltuk össze:

Időszak	Magyar népességváltozás		Egyenleg	Román népességváltozás		
1914 előtt	Népesség betelepülés	↑	≥	Népesség betelepülés	↑	
	Népmozgalmi nyereség	↑	=	Népmozgalmi nyereség	↑	
	Asszimilációs nyereség	↑		Asszimilációs veszteség	↓	
1914-1919	Katonai népesség kiáramlása	↓				
	Sorozások, háborús veszteség	↓	≥	Sorozások, háborús veszteség	↓	
1919-1940	Népességtávozások	↓		Katonai egységek érkezése	↑	
	Közhivatalnokok távozása	↓		Közhivatalnokok érkezése	↑	
	Identitásváltások (asszimilált románok, vegyes-házasságok)	↓		Identitásváltások (asszimilált románok, vegyes-házasságok)	↑	
	Asszimilációs veszteség	↓		Asszimilációs nyereség	↑	
	Zsidók, görög-katolikusok disszimilációja	↓				
				Telepések érkezése	↑	
				Jelentős katonai erő végleges betelepítése	↑	
		Népmozgalmi nyereség	↑	≤	Népmozgalmi nyereség	↑
	1940-45	Katonai egységek érkezése	↑		Megszállást megelőző népességtávozások (telepések)	↓
		Közhivatalnokok érkezése	↑		Közhivatalnokok távozása	↓
Identitásváltások (asszimilált románok-magyarok, vegyes-házasságok)		↑		Identitásváltások (asszimilált románok-magyarok, vegyes-házasságok)	↓	
Asszimilációs nyereség		↑		Asszimilációs veszteség	↓	
Sorozások, háborús veszteség		↓	≥	Sorozások, háborús veszteség	↓	
Deportálások		↓				
1946-1989	Megszállást megelőző népességtávozások	↓		Katonai egységek érkezése	↑	
	Közhivatalnokok távozása	↓		Közhivatalnokok érkezése	↑	
	Identitásváltások (asszimilált románok, vegyes-házasságok)	↓		Identitásváltások (asszimilált románok, vegyes-házasságok)	↑	
	Asszimilációs veszteség	↓		Asszimilációs nyereség	↑	
				Jelentős katonai erő végleges betelepítése	↑	
		Népmozgalmi nyereség	↑	≤	Népmozgalmi nyereség	↑
		„Zárt városok” – migráció ellenőrzése, irányítása	-		„Zárt városok” – migráció ellenőrzése, irányítása	↑
		Iparosítás – kevés migrációs nyereség (új lakótelepek)	↑	≤	Iparosítás – nagy migrációs nyereség (új lakótelepek)	↑

	Zsidó és sváb (magyar anyanyelvű) lakosok távozása	↓			
	Települések közigazgatási összevonása, beolvasztása a városokba	↑	≤	Települések közigazgatási összevonása, beolvasztása a városokba	↑
1968	Újramegyesítés – fejlesztések ütemének fokozása	↑	≤	Újramegyesítés – fejlesztések ütemének fokozása, erőteltetett iparosítás, betelepítés	↑
	A megye falusi településeinek jelentős migrációs vesztsége	-		A megye falusi településeinek jelentős migrációs vesztsége	-
1986-89	Magyarok lassú kivándorlása	↓		Betelepedés	↑
1988-89	Magyarok tömeges kiszökése	↓		Betelepedés	↑
1990-1995	Tömeges távozások	↓		Betelepedés, kevés távozás	↑
1990-	Népmozgalmi veszteség	↓		Ortodox építkezési expanzió	↑
1990-	Roma dezintegráció és expanzió	↓		Roma dezintegráció és expanzió	↓
1995-	Fiatalok folyamatos távozása	↓		Románok tömeges távozása	↓
2000-	Szuburbanizáció, keveredés (új lakóparkok, a hagyományostól eltérő településformák), szórványosodás	↓		Szuburbanizáció, keveredés (új lakóparkok, a hagyományostól eltérő településformák), szórványosodás	↓
2005-	Metropolisz övezetek, új közigazgatási változások tervezése	↓		Metropolisz övezetek, új közigazgatási változások tervezése	?

Irodalom

- BAGOSSY B. (2004): Szatmár-Németi története, IN: Borovszky S: Magyarország vármegyéi és városai, Digitális kiadás, Arcanum Adatbázis
- BELUSZKY P. (2003): Magyarország településföldrajza, Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 568 p.
- BELUSZKY P. (2010): Magyarország településhálózatának átalakulása a XIX. század közepétől napjainkig. - In: Süli-Zakar I. (szerk.) A terület- és településfejlesztés alapjai II., Dialóg Campus Kiadó, Bp.-Pécs, pp. 73-109.
- CSÜLLÖG G.(2006): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-16. századi regionális tagolódásában, Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, Természettudományi Kar, Társadalomföldrajzi és területfejlesztési tanszék, p. 126
- FLEISZ J. (2001): Nagyvárad közigazgatási egyesítése (1850) és fejlődésének néhány sajátossága a XIX-XX. században, IN. Pál Judit (2001): Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után, ProPrint Kiadó, Csíkszereda, pp: 254-273, http://www.adatbank.ro/html/alcim_pdf533.pdf
- HAJDÚ Z. (2005): Magyarország közigazgatási földrajza, Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 332 p.
- KOGUTOWICZ K.: Magyarország néprajzi térképe, Magyar Királyi Állami térképészet, III. kiadás 1927
- RECENSAMANT (2011): <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>, http://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2013/07/sR_Tab_8.xls; http://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2014/01/rpl_2011_populatia-pe-categorii-de-localitati.xls;
- SÜLI-ZAKAR I. (2008): A határokkal szétszabdalt „Partium” régió üzenete. – In: A Balatonról Lóczy Lajos emlékére (Szerk.: Antal G. – Tóth J. – Wilhelm Z.). PTE Földtudományok Doktori Iskola Pécs, pp. 185-207.

- SÜLI-ZAKAR I. (SZERK.) (2010): A terület- és településfejlesztés alapjai II. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 511 p.
- SÜLI-ZAKAR I. - CSÜLLÖG G. A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon, In: Süli-Zakar István (2010.): A terület- és településfejlesztés alapjai II., Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 37-72.
- SÜLI-ZAKAR I.-SZILÁGYI F.: A partiumi autonómia történelmi és társadalomföldrajzi alapjai. – In: Közép-Európai Közlemények 3-4. szám, No. 26-27. - Innovariant Kft., Szeged, pp.17-32.
- SZILÁGYI F. (2013): Közigazgatás a Partiumban a honfoglalástól napjainkig. - Partium Kiadó, Nagyvárad, 288 p.
- VARGA Á. (2007): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. - Népszámlálási adatok 1850 és 2002 között, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>
- TÁTRAI P. (2010): Az etnikai térszerkezet változásai a történelmi Szatmárban, Elmélet-módszer-gyakorlat 65., Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 208 p.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS VÁNDOROKRÓL ÉS VÁNDORLÁSOKRÓL

VIGA GYULA

A few observations on migrants and migrations

Through the example of the Carpathian Basin and other regions in Europe, the study introduces the complex and periodic migration process which enabled peoples accommodated to different geographical circumstances to exchange goods and balance the surplus or deficit of labour. The migrants of different ages played a prominent role in the movement of economic and cultural products and the spread of immaterial goods, moreover migratory routes functioned as the channels of diffusion. Migrants and migratory routes formed structures (partly rooted in geographical conditions) whose evolution, operation and transformation were influenced by economic, social and cultural factors. By today, most of these phenomena have become part of cultural history, however, they also remind us of present-day social inequalities in Europe (rooted in social position and geographical location) and imply the emergence of new forms of migration in the future.

A tanulmány a Kárpát-medence és Európa más tájairól vett példákkal mutatja be azt a sokirányú időszakos népességmozgást, amelyek révén a különböző földrajzi feltételekhez alkalmazkodó népcsoportok a javaikat kicserélték és kiegyenlítődt a munkaerő hiányuk és feleslegük. A különböző korszakok vándorai nem csupán a gazdasági és kultúrjavak mozgásában, a különféle szellemi javak elterjedésében játszottak meghatározó szerepet, s a vándorlási útvonalak és a vándorló csoportok sem egyszerűen az elterjedés csatornáit jelentették. Olyan struktúrákat alkottak, amelyeknek – a geográfiai feltételekben is gyökerező – kialakulásában, működésében és átalakulásában is gazdasági, társadalmi és kulturális jelenségek összegződtek a történeti folyamatok során. Mára az említett jelenségek többségükben a kultúrtörténet emlékeivé váltak, de emlékeztetnek az öreg kontinens népcsoportjainak – helyükből és helyzetükből fakadó – egyenlőtlenségeire, és előre is vetítik a kiegyenlítésüket szolgáló újfajta vándorlások generálódását.

Napjaink történései, Európa 21. századi históriája egyebek mellett talán annak megértéséhez is információkkal szolgál, hogy az egyének és különféle módon szervezett csoportok migrációja, akár időszakos vándorlása milyen összetett módon függ össze egy-egy térség gazdaságának, társadalmának és kultúrájának alakulásával, beleértve a kibocsátó és a befogadó közösségeket is. A műveltség változásának történeti folyamataival foglalkozó kutatások nem csupán a vándorlásoknak az időben és térben való kiterjedtségét, sokféleségét tárják fel, hanem új meg új formáját mutatják fel azok következményeinek, hatásainak is, beleértve a vándorok műveltségét éppen úgy, mint az általuk időszakosan vagy állandó megtelepüléssel felkeresett csoportokét. A különböző

korszakok vándorai nem csupán a gazdasági és kultúrjavak mozgásában, a különféle szellemi javak elterjedésében játszottak meghatározó szerepet, s a vándorlási útvonalak és a vándorló csoportok sem egyszerűen az elterjedés csatornáit jelentették, hanem olyan struktúrákat, amelyeknek – a geográfiai feltételekben is gyökerező – kialakulásában, működésében és átalakulásában is gazdasági, társadalmi és kulturális meghajtók érvényesültek (GUNDA 1958, GUNDA 1971, VIGA 1990, VIGA 2012). Alább a szerteágazó problematika néhány jellemzőjét vázolom.

I. Bizonyos, hogy Európa magas szinten szervezett kulturális arculatát vándorok formálták meg, ám a vándorlások fő meghajtója az öreg kontinens mozaikos szerkezete, s az ahhoz való összetett alkalmazkodás, kulturális adaptáció határozta meg. A korai csoportok neolitikus vándorlásának a Kárpát-medence kultúrájára, létformáinak változására kifejtett hatása sok tekintetben közismert. Tudott, hogy a korai kultúrákkal a térségünkben is megjelenő használatok és növények nem helyi fejlemények, hanem vándorlások, elterjedés eredményei voltak. GYÖRFFY ISTVÁN kutatásai óta ismert etnográfánkban is, hogy Dél-Európa már fejlett növénytermesztéssel bírt, amikor az öreg kontinens északi része még többnyire gyűjtögető életmódot folytatott, s hogy a Kárpát-medence érintkező sávja volt a két európai térség mezőgazdálkodásának (GYÖRFFY ÉN. (1933) 148-152., BÖKÖNYI 1968. 277-342., BÖKÖNYI 1974. 163-168). Mindezek kapcsán az elmúlt két évtized őskorkutatásának két fontos eredményére hívom fel a figyelmet. Az első az indoeurópai csoportok régészeti és nyelvészeti megfeleltetésének vitatott problematikájára, benne az ún. *Körös-Starčevo* kultúra és a neolitizáció elterjedésére vonatkozik. Számos elképzelés született arról, hogy a Körös-kultúra délföldi, és a Starčevo dunántúli emlékanyagának csoportjai miért álltak meg a Kárpát-medence középső részén, jóllehet elterjedésük határvonala nem kapcsolható össze markáns geomorfológiai választóvonallal. Tanulságos teóriát fejtett ki ennek kapcsán KERTÉSZ RÓBERT és SÜMEGI PÁL, akik szerint Kárpát-medence centrumában egy rendkívül bonyolult kapcsolatrendszer alakult ki a mezolitik és a neolitik életmódot folytató emberek és a környezetük között, amit – az emberi tényezők és a környezeti adottságok viszonyát értelmezve – egy geoarchaeológiai modellben foglaltak össze. Szerintük a Kárpát-medencében a 11.000 – 10.000 évvel ezelőtt kialakult, a makro-, mezo- és mikroszinten is nagy mozaikosságot mutató holocén ökológiai rendszerébe léptek be a mezolitik, majd a korai neolitik csoportok. A térség déli részén megjelenő kora neolitik Körös-Starčevo kultúra népcsoportjai a Mediterráneumból érkeztek. Ezt igazolják kulturális gyökereik, valamint az általuk termesztett növények és tenyésztett állatok elsődleges, kis-ázsiai, közel-keleti és délkelet-európai tenyésztési géncentrumai. Ez a mediterrán gyökerű kultúra a Kárpát-medencében meghatározott növényeket termesztett (pl.

búzafélék: alakor, tönköly, árpa) és állatokat tenyésztett (a juh-kecske dominált, de jelen volt a szarvasmarha, sertés és a kutya is). Az élelemtermelés mellett igen jelentős volt a vadász – halász – gyűjtögető tevékenységük aránya. Ezek a csoportok letelepült életmóddal, faluszerű településekkel és relatíve nagy népsűrűséggel jellemezhetők. A Kárpát-medence tőlük északra elterülő részének mezolitik őshonos csoportjai viszont kulturális kapcsolatok szempontjából a nyugat- és közép-európai régió lelőhelyeivel hozhatók kapcsolatba. Ők a Kárpát-medence középső kőkorában kizárólag élelemszerző életmódot folytattak, főleg vadásztak, ami mellett a halászatról tanúskodnak a telepeiken feltárt konyhai hulladékok.

Kertész és Sümegi szerint, az éghajlati, a kőzet- és a talajadottságok, valamint a környezeti feltételek mentén a Körös-Starčevo kultúra élelemtermelő gazdálkodásának lehetőségei egy északi limitáló vonalig hatoltak, ami behatárolta e kultúra elterjedési lehetőségeit. Ezt a Kárpát-medencében a korai neolitikumban kirajzolódó, a balkáni neolitizáció északi határát jelentő vonalat *közép-európai – balkáni agroökológiai barrier* (KEB AÖB) néven vezették be a szakirodalomba. Véleményük szerint a balkáni éghajlati és környezeti hatás perifériájára került, mediterrán kulturális és gazdasági gyökerű, korai neolitik közösségek ökológiai csapdába kerültek, terjedésük és fejlődésük a KEB ÖAB mentén lelassult majd leállt. A vonaltól északra megtelepült csoportok anélkül vehették át ezek technikai és gazdasági innovációit, hogy kulturálisan, gazdaságilag és demográfiailag asszimilálódtak volna. Ez az adaptáció egy új kora neolitik népcsoport, a koraiaktól eltérő, a helyi feltételekhez alkalmazkodó neolitik kultúra, a *vonaldíszes* komplexum kialakulásához vezetett (KERTÉSZ – SÜMEGI 1999., DOMBORÓCZKI 2005).

Makkay János nyelvtörténetileg is kibővíti, és *Jászság határ*nak nevezi az említett választóvonalat. Felfogása szerint a korai földművelők nyugat-kisázsiai és balkáni térségére jellemző sajátosságok, közöttük a régészeti leletanyag jellegét is meghatározó dolgok elterjedése megállt ugyan az említett kulturális határnál, de a neolitizáció folytatódott és az északi őslakosok körében is meghonosodott. Vagyis a típus-terjedés megállt, de az invenciók tovább terjedhettek (MAKKAY 2003. 35-36).¹ Mindez azért fontos, mert a korábbinál lényegesen több műveltségi elem vezethető vissza a prehisztorikus korszakba, s ezek az eredmények már a mezolitikum és neolitikum időszakában is regionális kulturális változatokat körvonalaznak. Nem független ettől a másik kérdéskör sem, azaz, hogy a Régi-Európa, Ó-Európa (*Old-Europe*) előbbiekkal is összefüggő fogalma és problematikája ma is jelen van a prehistória kutatása kapcsán mind a régészetben, mind a nyelvtudományban. Makkay János például

¹ Pusztai Tamás hívta fel a figyelmemet arra, hogy az említett neolitizációs határvonal lényegében egybeesett a későbbi oszmán birodalom északi határával. Ezen a helyen köszönöm meg régész munkatársaim, Csengeri Piroska és Pusztai Tamás segítségét.

nem is két, hanem három fajta neolitizációt említ a Kárpát-medence térségében, és felfogásában a neolitizációt hordozó Körös-Starčevo kultúra területe és csoportjai részesei voltak az Ó-Európának, a vonaldíszes kultúra északi csoportjai viszont annak periferiáján, ill. azon kívül helyezkedett el. Vagyis a régi Európa, az Ó-Európa prehisztórikus korszakának műveltsége térségünkben regionálisan tagolt volt, nem volt egységes, hangsúlyosan nem a létformák tekintetében, így a néprajz által feltárt archaikus elemek több helyről származhatnak, különféle korai csoportok és többféle történeti réteg emlékei lehetnek (MAKKAY 2001. 72-74).²

Vagyis a tagolt földrajzi feltételek és a vándorló csoportok alkalmazkodása okán a kiindulás, a korai csoportok műveltsége is tagolt, összetett, ami jószerevével feltételezi kapcsolatukat, az eltérő adottságú csoportok egyfajta szimbiózisát, kölcsönös egymásra hatását. Látszólag távoli persze a történet, de számos jellemző párhuzamosságot mutat a későbbi korok csoportjainak térfoglalásával és kölcsönös egymásra hatásával.

II. Ahogyan Európa más térségeiben, úgy a Kárpát-medence területén is kulcskérdése a gazdasági és társadalmi folyamatoknak, hogy a – nálunk a 20. század első harmadáig létszámában domináns – paraszti társadalom miként tagolódott, és milyen viszonyban volt a nem paraszti, valamint a paraszti társadalomba önálló kulturális arculatú rétegeként tagozódó társadalmi csoportokkal. Ez egyebek mellett a centrális mezőgazdálkodó zóna és a körülötte gyűrűszerűen húzódó domb- és hegyvidék eltérő létformában élő csoportjainak történeti viszonyát és kapcsolatát is jelentette. A Kárpát-medence eltérő adottságú térségei között évszázadokon át erőteljes vándorlás biztosította a gazdasági kiegyenlítődést. Ennek egy része a gyenge megtartó erővel rendelkező, a 18-19. századra relatíve túlnépesedett peremterületek munkaerő feleslegének rendszeres időszakos vándorlása volt a földművelő vidékekre: főként a gabona betakarításának idején, de a mezőgazdaság más, nagy munkaerőt igénylő feladatainak elvégzésére is. BALASSA IVÁN és L'UBICA FALT'ANOVÁ számításai szerint, a 18. század elején a peremterületekről évente 200.000 részes arató kelt útra a síkvidékre a nyár folyamán, hogy megszerezze a családja éves fenntartására szolgáló kenyérgabonát (FALT'ANOVÁ 1978, BALASSA 1985).

Természetesen, nem a Kárpát-medence sajátossága volt az eltérő adottságú tájak népének munkamegosztása, s a főként a mezőgazdaság ciklusai által vezényelt gazdasági összeműködése. A nagy francia történész, FERNAND BRAUDEL a gabonatermelő és állattartó vidékek mezőgazdálkodásának szervezete és szokásrendje kapcsán így fogalmazott: „Minden a maga helyén van benne, növény, állat, ember. Csakugyan semmi sem képzelhető el benne a

² Ó-Európa problematikájához, a régies műveltségi elemek fennmaradásának kérdéséhez lásd még: Gunda 1966. 291-294., 374-375., Gunda 1982. 201.

parasztok, az ekét vonó állatok, az aratási és cséplési idénymunkások nélkül, az aratás és a cséplés ugyanis kézi erővel történik. A termékeny mélyföldek megnyílnak a szegény – gyakran zord, hegyes – vidékek napszámosai előtt, és társulás jön közöttük létre, amelyről számtalan példa (a Jura déli tájai, Dombes, Francia-középhegység, Languedoc...) bizonyítja, hogy hatalmas erejű életszabály. Ezer meg ezer alkalommal vagyunk tanúi e tömegek lefelé özönlésének (BRAUDEL 1985. 113-114).” Hasonlóan erőteljes vándorlás zajlott évszázadokon át az alpesi térségben a szűk völgyek és a tágas mezők népcsoportjai között. Például Tirol és Vorarlberg térségéből 17. századtól egészen a második világháború utáni évtizedekig ezerszám vonultak a nagy mezőgazdasági munkák idején a szezonmunkások a Svábföld felső, Duna menti tájaira. Az 1960-as évektől a tért nyerő turizmus tartja majd otthon az újabb generációikat, akik átadják az idénymunka megélhetését a Közép-Kelet-Európából érkező, főként lengyel és román vándormunkás (és migráns) csoportoknak (FABBRO 1996, ZIMMERMANN – BRUGGER – UHLEMANN 2014).

Külön említést érdemelnek a szőlőkultúra által generált munkásvándorlások, közöttük is a különösen nagy munkaigényű Tokaj-Hegyalja szőlőinek munkaerő vonzása. A nagy gazdasági erőt képviselő szőlőművelés ott folyamataiban is differenciáltabb, s a 17-18. században egy holdnyi szőlő megmunkálása akár 200-240 munkanapot is igényelt (FRISNYÁK 1985. 64). A hegyaljai szőlők századokon át valóságos olvasztó tégelyét jelentették Zemplén és a szomszédos vármegyék időszakos együttműködésének, beleértve a Tiszántúl érintkezéssel is. Udvari István kutatásai szerint a magyarság mellett a 18. században mintegy 80-85 zempléni falu szlovák és ruszin népessége is képviselve volt a hegyaljai szőlőkben – robotosként és bérmunkában egyaránt (UDVARI 1988. 6). Ilyen módon a hegyaljai mezővárosok gazdasága időszakosan eltérő létformát folytató, más kulturális közegben élő, akár más-más nyelven beszélő csoportokat integrált: a térség összetett népességfejlődése révén együtt dolgozott a német, a lengyel, a szlovák, a ruszin a térség magyarságával (BALASSA 1991., BALASSA 1993.288., BODÓ 1979. 483). A kutatás részletesen feltárta már mindennek nyelvi és egyéb kulturális következményeit.³ Itt csak a szőlő- és borkultúra gazdaságszervező hatására hívom fel a figyelmet, ami jól megfigyelhető egyebek mellett a Bodrog eltérő adottságú, jobb és bal parti településeinek struktúrájában valamint üzemszervezetében, vagy abban, ahogyan a Bodrogköz településeinek igazodási területe volt Tokaj-Hegyalja a napszámos munka révén a korai újkortól a 20. századig (DÓKA 1977).⁴ A

³ Összegzően, bőséges irodalommal: Viga 1990. 220-224., Viga 2007. 115-119.

⁴ Nem rendelkezünk részletes vizsgálattal arra vonatkozóan, hogy a hegyaljai napszámos munka miként hatott a bodrogközi falvak tárgyi és szellemi műveltségére. A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíves gyűjtései például azt jelzik, hogy a bográcsban való főzés, maga az edény és a tartására szolgáló állvány (szolgafa) a hegyaljai szőlőmunkások révén jelent meg a bodrogközi

történeti borvidékek hasonló szervező erőt jelentettek: a Mátraaljától a Bükkaljáig, Egertől Miskolcig és Sajószentpéterig valamint az Ungvár, Szerednye környéki szőlőig hasonló akkumuláció volt megfigyelhető annak mindenféle gazdasági, társadalmi és kulturális hatásával, következményével.

De nem csak a mezőgazdaság generálta az időszakos munkások vándorlását. Rendszeresen útra keltek például az erdőmunkások, a kőbányászok, kőfaragók és a kőművesek szakosodott csoportjai is. A Bükkalja paraszt kőfaragói közreműködtek a 18-19. század fordulóján a barokk Eger építésében olasz mesterek irányításával, a liptóiak a nagy pesti palotákat építették a 19. században, a 18. században a svájci – olasz hegyvidékről és Vorarlbergből érkező kőművesek és kőfaragók rakták meg a felső sváb területek, pl. Reutlingen, Ulm, Augsburg, Ravensburg és a Bodeni-tó környékének barokk székesegyházait és palotáit (VIGA 1990. 65-71., ZIMMERMANN – BRUGGER – UHLEMANN 2014).

III. Magyarországon az Árpád-kortól területi elvek mentén megszerveződő kézműves iparok a századok során a háziipar sokféle tevékenységével egészültek ki. A Kárpát-medencében – az egyes vidékek táji adottságainak megfelelően – falvak sokaságának nyújtott megélhetést a háziipar. Az erdős hegykeret a 18. századig elsősorban a fáját adta a síkvidék népének, a faállomány jelentős csökkenése következtében megemelkedett áruk a különféle faeszközök előállítását helyezték előtérbe. A kutatás régen rámutatott ennek egységesülési tendenciáira: a fenyőövezet (Liptó, Árva, Gömör, Máramaros) népe elsősorban a kádárságra, a dongás faedények és a zsindelek készítésére szakosodott, a mezőgazdasági területekkel érintkező vidékeken (Abaúj-Torna, Sáros, Gömör, Nógrád, Borsod, Hont) a fa mezőgazdasági eszközök készítése dominált, az asztalos háziipar (bútor, szövőszék, szuszék előállítása) Abaúj-Torna, Sáros, Szepes, Gömör és Zemplén vármegyék tevékenységét jellemezte, a tálak, tányérok, csapok fából való esztergálása Sáros, Abaúj-Torna, Szepes és Borsod népének kiegészítő tevékenysége volt. Hasonló elvek mentén tömbösödtek az egyéb háziiparok is (DOMONKOS 1991).

A mezőgazdálkodással komplementer módon szerveződött iparok sajátosan járultak hozzá a Kárpát-medence tájai közötti gazdasági kapcsolatokhoz, ami részben spontán módon, részben különböző szinteken szervezeten, jól működő rendszer képét mutatta. A magyar földrajzi és néprajzi kutatásban olyan szinten volt jelen – ma is jelen van – a Kárpát-medence gazdasági egységének és egykor harmonikus gazdasági rendjének gondolata, hogy a trianoni határmegvonás tarthatatlansága okán a külföldi érdeklődésre számítva szót emelő tanulmányok éppen ennek az organikus rendnek a megbomlását tartották

településeken a 19-20. század fordulóján. (MTA BTK Néprajzi Kutató Intézet Adattára, Cigánd, Láca, Lelesz, Vajdácaska, Viss, Zétény anyaga.)

a leghátrányosabb következménynek: mind a maradék Magyarország, mind az utódállamok számára (FODOR 1928., KEMÉNYFI 2006).

Pedig nem volt más a helyzet a birodalom más tartományaiban sem. Az osztrák GERTRAUD LIESENFELD 1987-ben szép monográfiában mutatta be a Felső-Ausztriában, Salzkammergutól észak-északkeletre elhelyezkedő Viechtau famunkáját, ami a középkortól a második világháborúig meghatározó szerepet játszott a térség népének életében. A családi üzemek korábbi haszonvételét a 18-19. században sajátos vállalkozói értékesítési rendszer vette át, ami egészen az 1960-as évekig, az idegenforgalmi célú tárgykészítésre való átváltásig szervezte a térség háziiparát. Ez a bedolgozókat foglalkoztató vállalkozási forma /Verleger/ nem működött tartósan Magyarországon a különféle háziiparok szervezésében. A viechtauiak a 17-18. században jelentős házaló kereskedelmet folytattak, és – az osztrák-német vidékek mellett – Csehországba, Morvaországba és Magyarországra is eljutottak a készítményeik. A 19. században, egészen az első világháborúig, termékeik legfontosabb felvevő piacát a Monarchia keleti államai jelentették, a háztartási eszközök és a mezőgazdasági szerszámok legjelentősebb vásárló központja – Bécs mellett – Budapest volt. A 19. század során a megrendelések egyfajta termék-standardot formáltak ki, a század végén már termék katalógusok segítségével terítették a kereskedők az áruikat. Ezen a csatornán át igen jelentős eszközanyag áramlott hazánkba: bizonyára főként a polgári háztartásokba, de aligha lehet kétséges, hogy a parasztnak tárgyi világába is. A favillák, szórólapatok, dongás edények, kanalak, különféle gyaluk és más famegmunkáló eszközök, fűszertartók, tészta- és vajformák, darálók, tök- és káposztagyalyuk, konyhabútorok, fogasok, teknők, nem utolsó sorban sokféle fa gyermekjáték és építőkocka. A 19. században nagyon fontos felvásárlói voltak a viechtaui háziiparnak a szlovák házaló árusok: az egérfogókat, facsapokat, főzőkanalakat, habarókat és számos más eszközt ők hordták el árusítani (LIESENFELD 1987).

A különféle vándorárusok és –iparosok tevékenységének és útra kelésének ugyanaz volt a meghajtója, mint a mezőgazdasági idénymunkának: a 18-19. században egyre többen és többféle módon igyekeztek megélni a polgárosuló parasztnak igényeinek kiszolgálásából Európa különböző tájain. A dunai sváb vidékeken a faeszközzel, kaszával és sarlóval, gyógynövényekkel, fűszerekkel, cukorkával, énekes madarakkal, kalapokkal, rövidáruval, kefékkel és számos más portékával házaló vándorárusok éppen úgy rendszeresen megjelentek, mint a vándorgyógyítók, üvegesek, káposztagyalyulók, rágcáslóirtók, kovácsok, kéményseprők, rézöntők vagy akár az üstfoltozók, akikről azért maradhattak fent fényképek a 19. század végéről, mert csatlakoztak hozzájuk a vándor fényképészek is (BÜCHNER 2011., ZIMMERMAN – BRUGGER – UHLEMANN 2014). A vándoriparosok, szolgáltatók és az árusok személye olykor nem vált el. A *service nomads* kifejezést, ami jól kifejezi ezeknek a vándoroknak a mibenlétét, Gunda Béla honosította meg a magyar néprajzi irodalomban

(GUNDA 1989). A különböző kézműves készítmények még a 19-20. század fordulóján is kiegészültek a gyűjtögetett természeti javak (pl. gyógy- és fűszernövények, illóolajok) közvetítésével. A megkésett hazai iparfejlődés valamint a lassan erősödő polgárság Magyarországon is egyre újabb tevékenységeket hívott életre a megváltozó igényeivel, egyre nagyobb számú és egyre többféle szolgáltatással házaló tevékenységét indukálta, hogy aztán a megszülető gyáripár nyomtalanul felszámolja többségük működését. Érdemes utalni arra, hogy a modernizálódó magyar főváros – de még a vidéki városok is – nagyon sokféle házalónak, vándornak biztosítottak többnyire szerény megélhetést. Bár különböző leírásokból sokuk alakját, karakterét ismerjük, de meglehetősen szegényes nálunk a képi ábrázolásuk. Főként, ha arra gondolunk, hogy Párizsban a 17. századtól rajzok, metszetek sora őrizi ezeknek a házalóknak, a városi „kiabálóknak” az emlékét, s az ábrázolásukat feldolgozó összefoglalás talán rávilágít némiképp a mi árusaink és iparosaink zsánerére is (MASSIN 1993).⁵

IV. A fentiek figyelmeztetnek ennek a problematikának a nemzetközi, hangsúlyosan közép-kelet-európai vonatkozásaira mind a földrajzi környezet és a kultúrában élő ember relációjában, mind a tárgyi örökség vonatkozásában. A sokféle vándorlás a különféle javak, eljárásmodok, nyelvi és más kulturális elemek hordozója. Különös figyelmet érdemel mindez a tárgytörténet, a különféle funkciójú tárgytípusok elterjedésének történeti folyamatában. Részben azok az egyszerű tárgy együttesek, amelyek a vándoriparosoknak és vándorárusoknak a kelléktárába tartoztak, amelyeknek a szűk készlete alkalomszerűen egészült ki a különböző vidékek kínálta segédeszközökkel, megoldásokkal. A múzeumok tárgyi kollekcója szempontjából talán még fontosabbak azok a tárgyi javak – nem ritkán új funkcióknak megfelelő eszközök –, amelyek innovációként jelentek meg egymástól távoli vidékeken. A mindennapi és az ünnepi igények változása sokféle módon kanalizált formában kapcsolta össze a tárgykészítő és a tárgyhasználó csoportok – egymástól térben és akár társadalmilag is távoli – műveltségét.

A vándorlás azonban alapvetően kényszer: a szülőfölkék gyenge megtartó erejének következménye. Meg a társadalmi egyenlőtlenségeké, aminek az emléke lassan feloldódik a mai hagyományörző fesztiválok újfajta örökséget formáló folyamatában.

⁵ A Kárpát-medence cigány vándoriparosainak és -árusainak emlékényagát kitűnő kiállítás mutatta be 2014-ben a budapesti Néprajzi Múzeumban. Vö. Szuhaý et. al. 2014.

Irodalom

BALASSA IVÁN

1985 *Az aratómunkások Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest

1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát Rt. Tokaj

1993 A mezőgazdasági vándormunkások művelődésközvetítő szerepe a Kárpát-medencében. Békési Imre et. al. (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, 3. 1615-1620. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft. Budapest - Szeged

BODÓ SÁNDOR

1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. *Ethnographia* XC. 480-491.

BÖKÖNYI SÁNDOR

1968 Az állattartás történeti fejlődése Közép- Kelet-Európában. *Agrártörténeti Szemle* X. 277-342.

1974 *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europa*. Akadémiai Kiadó. Budapest

BRAUDEL, FERNAND

1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat Kiadó. Budapest

BÜCHNER, ROBERT

2011 *Tiroler Wanderhändler. Die Welt der Marktfahrenden, Strassenhändler und Hausierer*. Innsbruck

DOMBORÓCZKI LÁSZLÓ

2005 A Körös-kultúra északi elterjedési határának problematikája a Tiszaszőlős-Domaházapusztán végzett ásatás eredményeinek fényében. *Archeometriai Műhely* 2. 5-15.

DOMONKOS OTTÓ

1991 A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. Gomonkos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz, III. Kézművesség*, 7-154. Akadémiai Kiadó. Budapest

DÓKA KLÁRA

1977 A Bodrog szabályozása. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XVI. 105-132. Miskolc

FABBRO, RENÉ DEL

1996 *Transalpini. Italienische Arbeitswanderung nach Süddeutschland im Kaiserreich (1870-1918)*. Osnabrück

FAL'TANOVÁ, L'UBICA

1978 Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. *Slovensky národopis*, 73-82.

FODOR FERENC

1928 A trianoni szerződés földrajzi megvilágításban. *Igazságot Magyarországnak. A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata*, 347-386. Magyar Külügyi Társaság. Budapest

FRISNYÁK SÁNDOR

1985 *Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18-19. századi földrajzi képe)*. Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. Nyíregyháza

GUNDA BÉLA

1966 *Ethnographica Carpathica*. Akadémiai Kiadó. Budapest

1982 Terelőszavak és óeurópai pásztormigrációk. *Nyelvtudományi Közlemények* 84. 189-202.

1989 *A rostaforogató asszony*. Múzsák Könyvkiadó. Budapest

GYÖRFFY ISTVÁN

é.n. Földművelés. *A Magyarság Néprajza II. Tárgyi néprajz*, 148-202. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest

KEMÉNYFI RÓBERT

2006 Eszmetörténeti háttér és források a történeti Gömör megye szociokulturális kutatásához. Ujváry Zoltán (szerk.): *A gömöri magyarság néprajza III.* 269-662. Debrecen

LIESENFELD, GERTRAUD

1987 *Viechtauer Ware. Studien zum Strukturwandel einer Hausindustrie in Oberösterreich mit besonderer Berücksichtigung der letzten 100 Jahre.* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 479. Band. Wien

MAKKAY JÁNOS

2001 A Jászság-határ és az indoeurópai őstörténet: régészeti tények és nyelvtörténeti vonatkozásaik. *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XII.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szolnok

2003 Ősrégészeti kutatások Magyarországon az utóbbi években. Az újkőkor és a rézkor. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, XLV. 27-63. Nyíregyháza

MASSIN, ROBERT

1993 *Les cris de la Ville. Commerces ambulants et petits métiers de la rue.* Albin Michel. Paris

MERINGER, RUDOLF

1921 *Die ältesten Gefäße.* Wörter und Sachen 7. Heidelberg

SZUHAY PÉTER ET. AL.

2014 *Megvetés és önbecsülés. Igaz történet üstfoltozóról, drósthótról, teknőscigányról.* Néprajzi Múzeum. Budapest

UDVARI ISTVÁN

1988 Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. Bencsik János – Viga Gyula (szerk.): *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*, 48-61. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

VIGA GYULA

1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon.* Ethnica. Debrecen – Miskolc

2007 *Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái.* Studia Folkloristica et Ethnographia 50. Debrecen

2012 Gunda Béla és Kárpát-Európa vándorai. György V. Imola – Keszeg Vilmos – Tekei Erika (szerk.): *A néprajztudomány története. Intézmények, kutatók, kutatások*, 329-342. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 20. Kolozsvár

2013 *A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18-20. században).* Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc

ZIMMERMAN, STEFAN – BRUGGER, CHRISTINE – UHLEMANN, JANINE

2014 *Enge Täler – weites Land. Auswanderung aus dem Alpenraum nach Oberschwaben.* Bauern-Museum. Wolfegg

Függelék

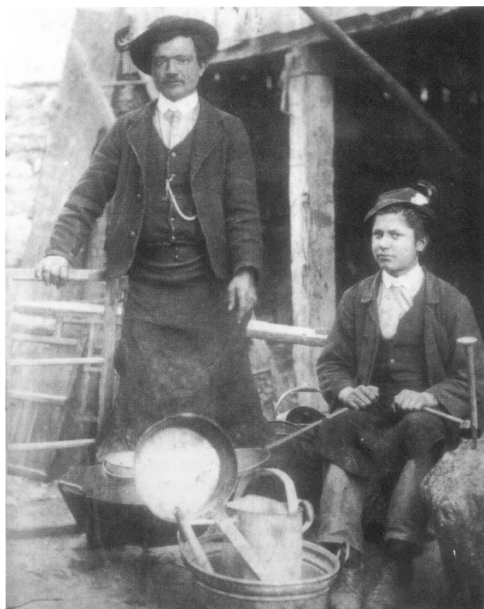

Chaudronniers argent des rechaux

1. kép. Francia ezüstedény árus (Pierre Brebiette rézmetszete, 1640 körül) Massin 1993. nyomán

2. kép. Hegyi káposztagyáluló, Svábföld, 19. század vége (2-5. kép Zimmermann – Brugger – Uhlemann nyomán)

3. kép. Bádgosok, Svábföld, 1890 körül

4. kép. Vándor kalapáros, Svábföld, 1900 körül

5. kép. Tiroli vándor kefeárus 1900 körül

A TRIANONI BÉKEDIKTÁTUM ÁLTAL ELCSATOLT TERÜLETEK NÉHÁNY NAGYOBB VÁROSÁNAK ETNIKAI ÉS VALLÁSI ÖSSZETÉTELE AZ 1910-ES STATISZTIKAI NÉPSZÁMLÁLÁS ALAPJÁN

BOROS LÁSZLÓ

The ethnic and religious make-up of some considerably big cities in the territories detached by the dictated peace treaty of Trianon, based on the statistical data of the census in 1910

It was not until the Kingdom of Hungary had been occupied by the Ottomans and later the Habsburgs that the population of the Carpathian-basin with the relatively homogenous Hungarian majority turned into real multi-ethnic one. It was Rumenians and Serbs who took refuge in Transylvania and the South of the kingdom fleeing from the Ottoman rule while later the Habsburg monarchs ordered german people to be settled in the territory of the Kingdom of Hungary. However, by the beginning of the 20th century it was the Hungarians who formed the majority in most of the cities of the country.

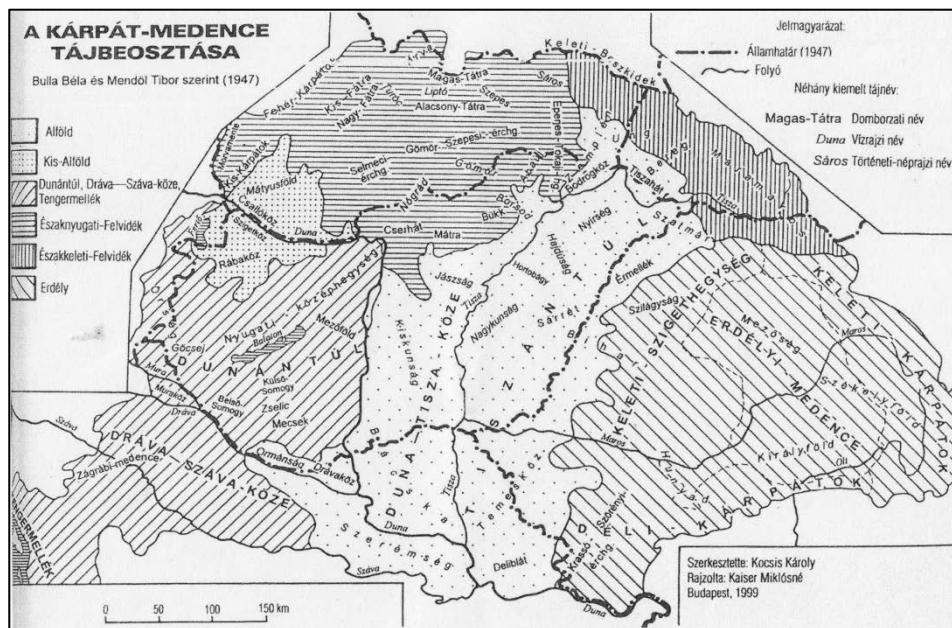
Present study examines the ethnic and religious make-up of 31 cities based on the census in 1910. The statistical data of the census reveal that 90% of the population in those cities were Hungarian. As a result it can be proved that the dictated peace treaty of Trianon, that allocated the two third of Hungary's territory to neighbouring countries, was anti-Hungarian and unjustifiably one-sided.

Előzmények, majd 1920-ban területi csonkítás

KOCSIS Károly (1994) írja, hogy a Kárpát-medence évszázadok óta kontinensünk etnikailag egyik legtarkább népességű területének számít, „ahová tervszerű betelepítés vagy önkéntes bevándorlás révén, többnyire a hódítók nyomában érkezve, vagy azok elől menekülve, idegen népek tömegei találtak új otthonra.”

A Dózsa-féle parasztfelkelés (1514) és a Rákóczi-szabadságharc befejezése (1711) közötti két évszázad során, amikor a Kárpát-medence állandó hadszínterré vált a korábbi 75-80%-os magyar túlsúly felbomlott. „Főként a törökellenes háborúk során a magyarok száma 4 milliőről 1,9 millióra csökkent, a nem magyaroké 1 milliőről 2,2 millióra nőtt. A magyar lakosság a Bánságból, Bácskából, Szerémségből és Szlavóniából szinte teljes egészében eltűnt, de többségük elpusztult, illetve elmenekült az Erdélyi-medencéből, az Alföld középső és a Dunántúl déli részéről is, (KOCSIS K. 1994). Az elpusztított, korábban magyarlakta alföldi, erdélyi területekre már a török uralom évszázadaiban megindult a szerbek és a románok tömeges betelepülése, mely

Magyarország töröktől való felszabadulása után még nagyobb méretűvé vált. KOCSIS K. (1994) szerint „az önkéntes vándorlás mellett kiemelt szerepet játszottak a különböző szervezett telepítések. A Habsburgok vallási, etnikai, gazdasági szempontokat mérlegelő kolonizációs politikája leginkább a katolikus vallású és német etnikumú lakosság telepítését támogatta, míg a protestánsok és magyarok visszatelepülését – különösen a Délvidéken – évtizedekig megakadályozta.” (1.ábra).

1. ábra: A Kárpát-medence tájbeosztása.
Bulla Béla - Mendöl Tibor alapján szerk.: Kocsis Károly

A jelentős népvándorlások és telepítések után a 19. században – a legnagyobb népességtartó képességű Alföldön – megnőtt a magyar népesség száma és aránya (1787-ben 3,1 millió = 33%, 1867-ben 6,2 millió = 41%, 1910-ben 10 millió = 48,1%). Ugyancsak megnövekedett – a később elcsatolt területek városainak magyar lakosainak száma, amiben bizonyos mértékig szerepet játszott az ott élő nem magyar ajkú lakosság elmagyarosodása is. 1910-ben az ország városi lakosságának 77,5%-a magyarnak számított, és 88,9%-a tudott magyarul.

A kis településeken számos helyen más volt az etnikai arány. Így például a felvidéki Lipótszentmiklósi járás 37 településében a magyar nemzetiségűek 6,5%-val szemben 88,2% volt a szlovák, a kassai járás 52 településében a magyarok aránya 40,0%, a szlovákoké 56,8%, a bodrogi járás 43

településében 99,5% magyarral szemben 0,5% szlovák élt. Az erdélyi Csík megye gyergyószentmiklósi járás 11 településében magyar lakos 84,4%, román 14,1%, Fogaras megyében a fogarasi járás 28 településében magyar 2,6%, román 95,7%, Bihar megye nagyszalontai járásának 13 településében a lakosság 74,2%-a magyar, 24,8%-a román lakost számoltak össze 1910-ben.

A Felvidék déli részén, Kárpátalja Alföldre néző felében, a Székelyföldön, Partiumban döntő volt a magyar lakosság részaránya a 20.század elején.

Az 1910-es népszámlálások a számok tükrében

A Történelmi (Nagy) Magyarország utolsó népszámlálása négy évvel az I. világháború kitörése előtt, 1910-ben történt. Tíz évvel a számunkra katasztrofális trianoni békediktátum megkötését megelőzően. Ez a népszámlálás azért fontos számunkra, mert megtudhatjuk belőle, hogy milyen volt a 282275 km² kiterjedésű Kárpát-medence (= történelmi Magyarország) etnikai összetétele, vallási hovatartozása, a városok, falvak, megyék és járások lakosság száma, területe. Ebből (is) tudjuk reálisan megítélni, hogy a trianoni békediktátum „igaz”, vagy megtorló döntés volt-e.

Az 1910-es népszámlálás eredményeinek vizsgálata során harmincegy Trianonban (sőt már 1918. december 1-jén) elcsatolt terület kisebb-nagyobb városának – Pozsonytól-Ungváron-Kolozsváron át Újvidékig – etnikai és vallási összetételét, hovatartozását tekintetem át. A vaskos (878 oldalas), 1912-ben megjelent statisztikai kiadvány minden népesedési területről pontos és hiteles információt nyújt. A vizsgált városokat úgy válogattam össze, hogy azok felerészben Magyarország történelmi határához, az 1920-as utódállamok közelében helyezkedtek el, másik részük pedig a trianoni országhatár közelében (pl. Kassa, Beregszász, Arad, Szabadka stb.), az utódállamok hazánkhoz közeli helyén.

A téma 1945 és 1990 között tabu volt, nem volt szabad róla még beszélni sem, írni, tanulmányozni szigorúan tilos volt „a testvéri szomszédos baráti népek, országok érzékenységére hivatkozva”. Ezen témakörben a tudományos kutatás, azok eredményének nyilvános publikálása csak a rendszerváltás után vette kezdetét. A közvetlenül a II.világháborút követő években, 1946-1947-ben a BULLA BÉLA-MENDÖL TIBOR által írt „A Kárpát-medence földrajza” c. műve jelentette az egyetlen olyan munkát, amely az egész történelmi Magyarország természeti- és társadalmi-gazdasági földrajzát egységében tárta fel (a művet a Lucidus Kiadó 1999-ben újra megjelentette). Utána a kommunista rendszer hosszú időre betiltotta a „nacionalistának”, „irredentának” minősített ilyen irányú kutatásokat. A történelmi földrajz önálló diszciplínaként csak az 1980-as évek közepén kezdte újra a szomszéd népeket cseppet sem sértő tudományos Kárpát-medencei vizsgálatokat, amely elsősorban KOC SIS Károly és FRISNYÁK Sándor nevéhez fűződik. Ezen rövid dolgozat számadatokkal kíván bekapcsolódni a Kárpát-medence elcsatolt részeinek népességföldrajzi vizsgálatába.

A Felvidék – a ma Szlovák Köztársaság – területéről kilenc város népességi összetételét vizsgáltam meg (*1.táblázat*). 1910-ben a kilencből hat magyar (Losonc, Dunaszerdahely, Kassa, Rozsnyó, Rimaszombat és Eperjes), kettő (Zsolna, Lőcsé) szlovák, egy (Pozsony) német többségű volt. A hat magyar többségű város a mai magyar országhatár közelében települ, egy pedig (Eperjes) északon, szlovák környezetben. Zsolnán a 25,4%-os magyarsággal szemben 54% szlovákot, Lőcsén 32,3% magyarral szemben 41,1% szlovákot írtak össze. Legérdekesebb Szlovákia mai fővárosának etnikai összetétele, ahol 1910-ben a város lakosságának 41,9%-a német, 40,5%-a magyar és csak 14%-a volt szlovák anyanyelvű (*1.táblázat*). A hat magyar többségű városban 68724 magyar anyanyelvű lakos élt, Pozsonyban pedig 31705, míg a „távoli” Eperjesen 7976, Lőcsén 2410, Zsolnán 2336.

A vizsgált – ma Ukrajnához tartozó – négy település közül három volt magyar többségű város (Ungvár, Munkács, Beregszász), csupán Huszton maradt kisebbségben a magyar (34,1%), Beregszász döntő (96,1%) többségében magyar város volt (a rutének aránya 1,7%, a szlovákoké 0,4%). Ungváron 80,4%, Munkácson 73,4% magyart írtak össze. Hasonló a helyzet Erdélyben és Partiumban. A mai magyar-román határ közelében fekvő városok óriási többségben magyar anyanyelvűek voltak az 1910-es népszámlálás idején. A magyarok aránya Szatmárnémetiben 94,8%, Nagyváradon 91,0, Aradon 73,0% de még Máramarosszigeten is 82,1%.

Hasonló volt (s napjainkban is az) a székelyföldi városok hatalmas magyar fölénye: Csíkszereda 97,0%, Sepsiszentgyörgy 96,5%, Székelyudvarhely 96,5%, Marosvásárhely 89,3%. Erdély belső területén, ha kisebb arányban is, de magyar többség mutatható ki: Kolozsvár 83,4% (román 12,4%), Nagyenyed 75,3% (román 22,5%). Erdély déli részében csökkent a magyarok és nőtt a románok és németek részaránya. Az erdélyi római katolikusok érseki székhelyén Gyulafehérváron a magyar lakosság arányszáma 45,0, a románoké 44,5%, a németeké 6,8%. Brassó lakosságának 43,4%-a magyar, 27%-a román, 26,4%-a német, Nagyszebenben a népesség aránya: 21,7% magyar, 50,3%-a német, 26,3%-a román.

Temesben, a Bánátban (Bánságban) a török időktől kezdve kisebbségben élt a magyarság. Arányuk Temesváron 39,4%, a németeké 43,6%, a románoké 10,4%.

A számadatokból kitűnik, hogy a vizsgált prominens városok közül Beszterce kivételével nem volt román többség (*1.táblázat, 2.ábra*).

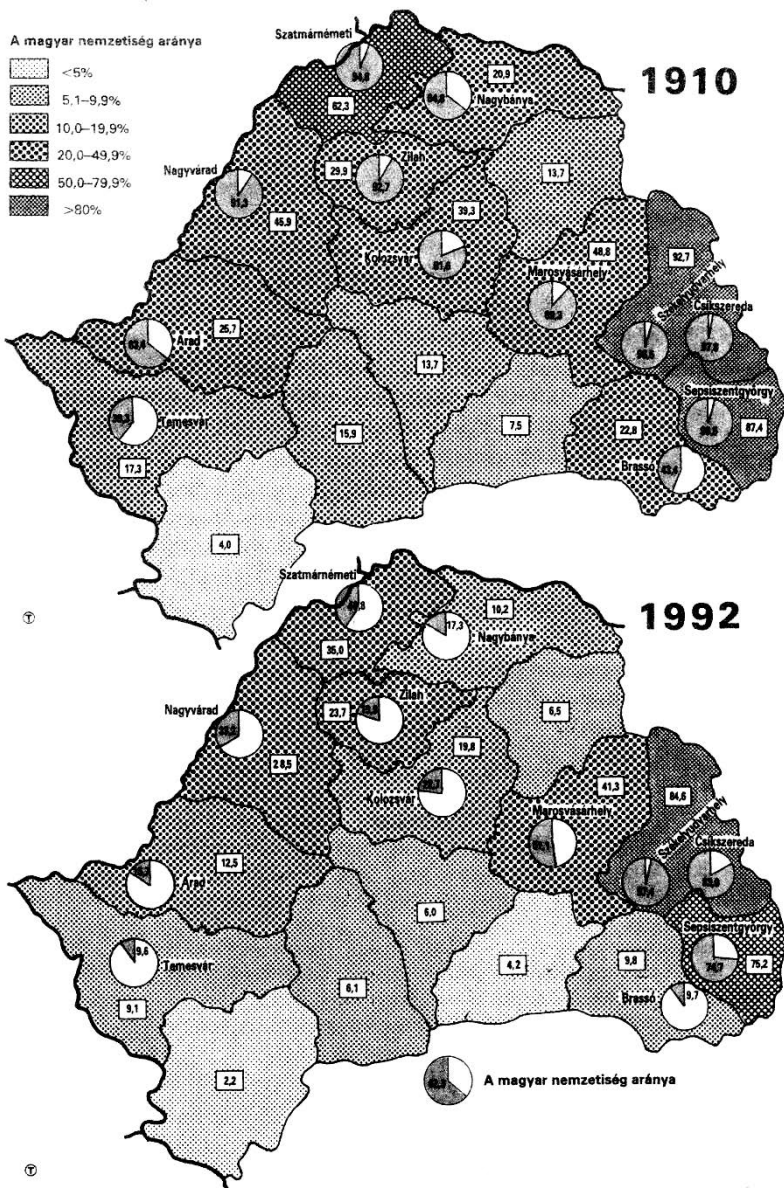
A ma Szerbiához tartozó Délvidéken egy kicsit hasonlót mutatnak a statisztikai adatok. Szabadka lakosságának 58,8%-a magyar, 3,7% szerb, Zentée 91,8% magyar, 6,8%-a szerb, Újvidéké 39,7% magyar, 17,6%-a német, 34,5%-a szerb nemzetiségű.

1.táblázat

A trianoni békediktátum által elcsatolt néhány megyeszékhely és ismertebb város lakosságszáma és etnikai összetétele 1910-ben (A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatala alapján, szerk. Boros L.)

Város	A lakosság száma összesen fő/%	Az összesenből							
		Magyar	Német	Szlovák	Rutén	Szerb	Horvát	Román	Egyéb
Losonc	12939 100,0	10634 82,2	4,38 3,3	1625 12,5	1 0,0	18 0,1	12 0,1	9 0,1	172 1,4
Dunaszerdahely	4702 100,0	4679 98,3	48 1,0	13 0,3	- -	- -	- -	1 0,1	21 0,3
Pozsony	78223 100,0	31705 40,5	33790 41,9	11673 14,9	9 0,1	24 0,3	- -	9 0,1	1638 2,2
Zsolna	9179 100,0	2336 25,4	1463 15,9	4954 54,0	2 0,2	2 0,2	- -	11 0,2	409 4,1
Kassa	44211 100,0	33350 75,4	3189 7,2	6547 14,8	210 0,5	18 0,0	28 0,1	91 0,2	778 1,8
Rozsnyó	6565 100,0	5886 90,0	150 2,3	406 6,2	3 0,0	2 0,0	17 0,2	31 0,4	61 0,9
Rimaszombat	6912 100,0	6199 89,6	91 1,3	468 6,8	4 0,5	2 0,3	3 0,4	12 1,0	133 1,9
Eperjes	16323 100,0	7976 48,9	1404 8,6	6494 39,8	47 0,3	2 0,0	4 0,0	170 1,1	180 1,2
Lőcse	7528 100,0	2410 32,0	1377 18,3	3094 41,1	201 2,7	1 0,0	2 0,2	197 2,6	246 3,1
Ungvár	16910 100,0	13590 80,4	1155 6,8	1210 7,1	641 3,8	7 0,0	10 0,0	23 1,0	278 0,9
Munkács	17275 100,0	12686 73,4	3078 17,8	42 0,2	1394 8,1	0 0,0	4 0,0	18 0,1	52 0,3
Beregszász	12933 100,0	12432 96,1	140 1,1	55 0,4	221 1,7	1 0	5 0	10 0,1	69 0,5
Huszt	10292 100,0	3505 34,1	1535 14,9	1 0,0	5230 50,8	- -	1 0	13 0,1	5 0,1
Máramarossziget	21370 100,0	17542 82,1	1257 5,9	6 0,0	532 2,5	- -	7 0	2001 9,4	25 0,1

Szatmárnémeti	34892 100,0	33094 94,8	620 1,8	27 0,1	33 0,2	20 0,1	31 0,1	986 2,8	72 0,1
Arad	63166 100,0	46085 73,0	4365 6,9	10279 16,3	7 0,0	1816 2,9	32 0,1	277 0,4	335 0,6
Temesvár	72555 100,0	28552 39,4	31644 43,6	341 0,5	4 0,0	3482 4,8	148 0,2	7566 10,4	818 1,1
Gyulafehérvár	11616 100,0	5226 45,0	792 6,8	31 0,1	7 0,0	3 0,0	7 0,0	5170 44,5	375 3,6
Nagyenyed	8633 100,0	6497 75,3	163 1,9	6 0,1	- -	2 0,0	3 0,0	1940 22,5	52 0,2
Beszterce	13236 100,0	2824 21,3	5835 44,1	1,3 0,1	2 0,0	5 0,0	5 0,0	4470 33,8	8,2 0,7
Brassó	41056 100,0	17831 43,4	10841 26,4	154 0,4	8 0,0	14 0,1	10 0,1	11786 28,7	412 0,9
Csíkszereda	3701 100,0	3591 97,0	45 1,2	7 0,2	2 0,1	1 0,0	3 0,2	44 1,2	8 0,1
Sepsiszentgyörgy	8655 100,0	8361 96,5	158 1,8	21 0,2	1 0,0	- -	1 0,0	108 1,2	15 0,3
Kolozsvár	60808 100,0	50704 83,4	1676 2,8	107 0,2	6 0,0	41 0,1	34 0,1	7562 12,4	678 1,0
Marosvásárhely	25517 100,0	22790 89,3	606 2,3	32 0,1	2 0,0	17 0,1	15 0,1	1717 6,7	338 14
Nagyszeben	33489 100,0	7252 21,7	16832 50,3	4 0,0	58 0,2	26 0,1		8824 26,3	416 1,4
Székelyudvarhely	10244 100,0	9888 96,5	212 2,1	5 0,0	- -	1 0,0	- -	115 1,1	2,3 0,3
Nagyvárad	64169 100,0	58421 91,0	1416 2,2	279 0,4	25 0,0	59 0,1	33 0,1	3604 5,6	332 0,6
Szabadka	94610 100,0	55584 58,8	1913 2,0	100 0,1	7 0,0	3514 3,7	39 0,1	60 0,1	33390 35,2
Újvidék	33590 100,0	13343 39,7	5918 17,6	1453 4,3	332 1,0	11594 34,5	621 1,8	83 0,2	246 0,9
Zenta	29666 100,0	27221 91,8	177 0,6	26 0,1	4 0,0	2020 6,8	5 0,0	10 0,0	203 0,7

3. ábra: A magyar nemzetiség aránya Erdély megyéiben és nagyobb városaiban. Szerk.: Hajdú Moharos József és Tóth Mihály

Ha az 1910-es népszámlálási adatokat – amely 1912-ben írásban is megjelent – ismerték, vagy akarták volna ismerni a Trianonban sorsunkról döntő nagyhatalmak, akkor másképpen húzták volna meg az új államhatárunkat. A Kisantant (utód) államok nyilván tisztában voltak a valós etnikai viszonyokkal, mégis rendkívül igazságtalan döntés született. Kielégítették az utódállamok minden területi igényét.

A trianoni békediktátum által elszakított területek néhány városának lakói vallási hovatartozása 1910-ben

A felekezeti hovatartozás, ha a Kárpát-medence (Történelmi Magyarország) nem is minden részében, városában és falvában mutat egyértelműen az etnikai hovatartozásra, de azért bizonyos mértékig több-kevesebb támpontot szolgál. A magyarok túlnyomó többsége római katolikus és református, a szlovák (tótok) római katolikusok, a németek evangélikusok és római katolikusok, a ruszinok görög katolikusok és görögkeletiek, a románok és a szerbek görögkeletiek (ortodoxok), az ukránok szintén görög-keletiek. A Felvidéken felekezeti alapon nehéz megkülönböztetni a magyarokat és a szlovákokat, mert mindkét etnikum döntő mértékben római katolikus, de aki református vallású az magyar. Kárpátalján igen gyakori a görög katolikus vallású lakos (Rahón pl. 70,2%), aki lehet magyar és ruszin is. Itt a református vallású (Beregszászon 33,6%) szintén magyar. Ungváron a 32,4% római katolikus, 8,1% református és a 26,3% görög katolikus, nagyobb hányada ugyancsak magyar.

Erdélyben és Partiumban a római katolikusok és a reformátusok mind magyar anyanyelvűek. Erdély középső és déli részében élő románok egyértelműen görög keletiek, míg a németek zöme evangélikus. Jó példa erre Erdély „fővárosa”. Kolozsvár, ahol a lakosság 31,3%-a római katolikus, 34,1%-a református és csak 2,2%-a görögkeletiek 1910-ben. A görögkeletiek aránya még Gyulafehérváron sem érte el a 25%-ot (=24,5%).

A Délvidéken sem kerültek többségbe a szerb ajkú görögkeletiek. Szabadkán 3,7%-ot, Újvidéken 34,4%-ot, Zomboron 38,8%-ot írtak össze 1910-ben, szemben pl. a római katolikusokkal, akiknek aránya Szabadkán 90,3%, Újvidéken 39,8%, Zomboron 54,0%.

Izraelita lakosság – akik jelentős arányban magyarnak vallották magukat – minden városban éltek. Arányuk 3,3% (Zombor) és 31,8% (Ungvár) között változott (2. táblázat).

2. táblázat

A trianoni békediktátum által elszakított területek néhány városa lakói vallási hovatartozása 1910-ben.

(A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatala adatai alapján szerk.: Boros László)

Város	Lakosság száma Fő %	Ebből						
		Római kat.	Görög kat.	Refor- mátus	Evangé- likus	Görög keleti	Izrae- lita	Uni- tárius
Pozsony	78223 100,0	59198 75,7	140 0,1	1515 1,9	8994 11,5	101 0,0	8207 10,5	16 0,0
Kassa	44211 100,0	27863 63,0	3533 8,0	3591 8,1	2382 5,4	89 0,2	6723 15,2	20 0,0
Rozsnyó	6565 100,0	3784 57,6	61 0,9	611 9,3	1582 24,1	30 0,4	490 7,5	6 0,0
Eperjes	16323 100,0	10100 61,9	1744 10,7	461 2,8	1304 8,0	34 0,2	2673 16,4	6 0,0
Ungvár	16910 100,0	5481 32,4	4453 26,3	1368 8,1	240 1,4	44 0,3	5305 31,8	44 0,3
Beregszász	12933 100,0	2724 21,1	1826 14,1	4344 33,6	118 0,9	10 0,1	3909 30,2	10 0,1
Rahó	6577 100,0	1078 16,4	4616 70,2	63 1,0	8 0,1	4 0,0	807 12,3	1 0,0
Nagybánya	12877 100,0	4467 34,7	4910 38,1	1907 14,8	144 1,1	39 0,3	1402 10,9	39 0,3
Kolozsvár	60808 100,0	19021 31,3	8646 14,2	20726 34,1	2016 3,3	1359 2,2	7046 11,6	1921 3,2
Nagyvárad	64169 100,0	19819 30,9	3385 5,3	19459 30,3	1377 2,1	4649 7,2	15155 23,6	150 0,2
Gyulafehérvár	11616 100,0	2613 22,5	2820 24,3	1106 9,5	503 4,3	2846 24,5	1586 13,7	136 1,2
Arad	63166 100,0	32630 51,7	1502 2,4	7675 12,2	2213 3,5	12636 20,0	6205 9,8	114 0,2
Szabadka	94610 100,0	85445 90,3	152 0,2	1420 1,5	511 0,5	3486 3,7	3539 3,7	6 0,0
Újvidék	33590 100,0	13383 39,8	458 1,4	2751 8,2	3089 9,2	11553 34,4	2326 6,9	3 0,1
Zombor	30593 100,0	16796 54,9	73 0,2	54,3 1,8	257 0,8	11880 38,8	1017 3,3	6 0,1

Gyökeres változások az I. világháború után

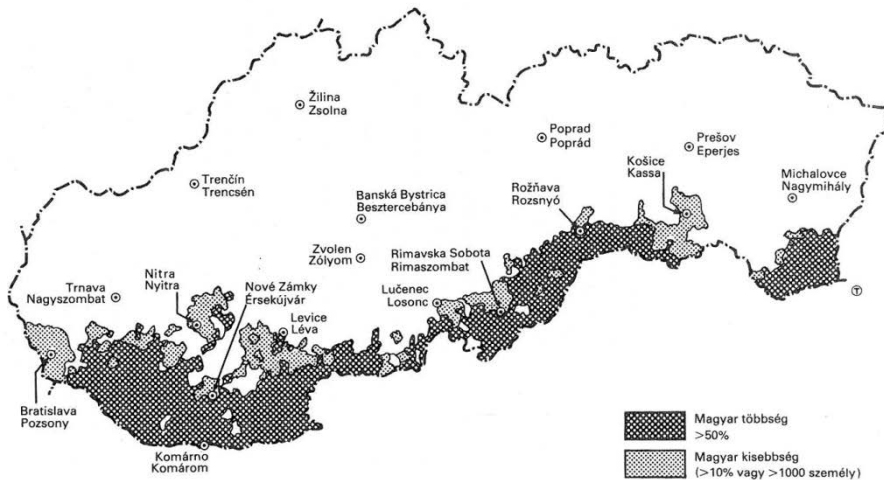
A városok 19. század végi, 20. század eleji „elmagyarosodási” törekvéseit az I. világháború után a gyökeresen megváltozott politikai, katonai helyzetben a csehek, szlovákok, románok, szerbek magyarelles, revans jellegű hadjárataiban hivatkozási alapul használták fel. A trianoni békeszerződésben a győztes antant hatalmak a cseh, a román és szerb szövetségeseik legvérmesebb területi követeléseit is kielégítve – a Kárpát-medencét öt állam között osztatták fel. „A gyökeres hatalomváltást követően, mely a magyar államterület 2/3-ának, a magyar anyanyelvűek 1/3-ának elcsatolásával járt, közel egymillió lakos változtatott lakóhelyet. Kb. 350.000 magyar menekült költözött át a trianoni Magyarországra, míg a szomszédos államok nacionalista-stratégiai megfontolásból kb. 40 0000 románt, 180 000 csehet és 30 000 szerbet telepítettek be ... Erdély, Szlovákia, Kárpátalja és Délvidék határvidéki magyar etnikai területeire és kulcsfontosságú, magyarlakta városokba.” (KOC SIS K. 1994), (3. táblázat, 2-3. ábra). A radikális etnikai változásokat az utódállamok államilag irányított ki- és betelepítésekkel hathatósan támogatták, irányították.

3. táblázat

Pozsony, Ungvár, Kolozsvár és Újvidék etnikai összetétele 1910-ben és 1990-ben (KOC SIS K. alapján)

	Pozsony		Ungvár		Kolozsvár		Újvidék	
	szlovák	magyar	ruszin	magyar	román	magyar	szerb	magyar
1910	11675 14,9%	31705 40,57%	641 3,8%	13590 80,3%	7562 12,4	50704 83,4%	11594 37,9%	13343 39,7%
1990	402343 91,1%	19505 4,4%	81054 69,8%	9179 7,6%	248289 75,7	74485 22,7%	114906 64,2%	15736 8,8%

Forrás: az 1910-es magyar adatai, az 1991-es csehszlovák, az 1989-es szovjet, az 1992-es román, az 1991-es jugoszláv népszámlálások nemzetiségi adatai.

3. ábra: Magyarok Szlovákiában (1991).
Szerk.: Hajdú Moharos József és Tóth Mihály

1920 után napjainkig „tökéletesen működött” az utódállamok migrációs politikája: amíg pl. Pozsonyban 14,9%-ról 91,1%-ra nőtt a szlovák lakosság aránya, addig a magyaroké 40,5%-ról 4,4%-ra csökkent. Ungváron a magyarok aránya 80,3%-ról 7,6%-ra zsugorodott. Hová lettek a magyarok, s honnan jöttek a városokban a szlovákok, ukránok, románok és szerbek?

Összegzés

Az amúgy sem teljesen homogén anyanyelvű Kárpát-medence a törökök megjelenésével (1526), majd a Habsburgok uralkodása idején vált többnemzetiségűvé: románok, szerbek menekültek, németek települtek ide. A kiegyezés (1876) utáni békés, gyorsan fejlődő Magyarországon bizonyos mértékű magyarosodási folyamat – elsősorban a városokban – ment végbe. Az 1910-es népszámlálás idején a túlnyomó része egyértelműen magyar többséget mutat. Ezt az I. világháború utáni „békét kötő” antant hatalmak nem vették figyelembe, s drasztikusan megbüntették Magyarországot: területének 2/3-ad részét, a magyar lakosság 1/3-ad részét elszakították. Ezt követően az utódállamok gyökeres etnikai változásokat hajtottak végre.

Irodalom

- ÁCS ZOLTÁN szerk. (1994): Együtt élő népek a Kárpát-medencében. Auktor Könyvkiadó, Bp. 258 p.
- BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR (1947): A Kárpát-medence földrajza. Bp. 420 p.
- CSÜLLÖG GÁBOR – FRISNYÁK SÁNDOR – TAMÁS LÁSZLÓ (2014): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1-2. szám. Nyíregyháza. pp.1-10.
- FRISNYÁK SÁNDOR (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 213 p.
- FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS SZERK.: (2013): Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Nyíregyháza-Szerencs, 556 p.
- HAJDÚ MOHAROS JÓZSEF (1994): Csehország és Szlovákia, Románia, a Jugoszláv utódállamok. In. Probáld Ferenc: Európa regionális földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, pp. 405-457.
- KOCSIS KÁROLY (1994): Mohácstól napjainkig. In: Ács Zoltán szerk.: Együttélő népek a Kárpát-medencében. Budapest, pp. 47-74.
- KOCSIS KÁROLY (2011): A magyar népesség története. A Kárpát-medence etnikai térszerkezeti történeti alakulása. In: Paládi-Kovács Attila: Magyar néprajz 1.1. Akadémiai Kiadó. Budapest, pp: 293-423.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. A népesség főbb adatai. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatala. Bp., 1912. 878 p.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (2014): Hazánk határai. Történeti Földrajzi Közlemények 2. évf. 1-2. Nyíregyháza. pp. 23-36.
- Történelmi Atlasz a középiskolák számára. Kartográfiai Vállalat, Bp. 1984.

A TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS A TELEPÜLÉSHIRARCHIA SZINTJEI MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

SZULOVSKY JÁNOS¹

Diversification of crafts and trades and the levels of settlement-hierarchy in Hungary in the last decades of the 19th century

This study is based on a database that enumerates the independent industrial and commercial entrepreneurs (by occupation and name) for all settlements in Hungary from 1892. This inventory reflects the changes in traditional forms of livelihood and folk culture in a period, when the economic and social structure of the country has come to a turning point. As a historian-ethnographer I am especially interested in the transformation of rural society: the industrialization level of urban and rural settlements (supposing that it reflects the differentiation and the urbanization level of a society) was assessed by the number and diversity of occupations. The reconstruction of the settlement-hierarchy was based solely on this criterion. The original hypothesis, that there is a remarkable difference between the towns and villages based on the diversity of industrial and commercial occupations proved to be flawed: the distribution recalled to the curve of the power function, and there was no break observable on the distribution curve that could divide the set to towns and villages. Based on the latest researches it became clear, that power function tends to indicate a transition from unstructured phenomena to established structures, thus can be considered as an indicator of self-organizing processes.

Since there was no break observable on the distribution curve that could divide the set to towns and villages, an artificial distinction was made: settlements over 50 different industrial occupations were classified as functional towns (278). This number was similar to the calculation of Beluszky (222) for the year 1900. The upper levels of the two ranking scales are almost identical (see Appendix), however the rank numbers may differ remarkably (table 1). More than 350 occupation types were identified in 12500 rural settlements, but only 19 occupations were abundant in more than 10% of settlements, and only 50 occupations were abundant in 2% of settlements (table 6). The rural settlements were classified into 5 groups (table 7): these were not forming a pyramid based on their frequency values, but rather a rhombus. 546 settlements constituted the upper level (4.36% of villages), with more than 26 (up to 50) different occupations. The average population number of this group ranged up to 3550 persons comprising 16% of rural population, and 31% of rural entrepreneurs (out of the total 204 500). The next level with 10-25 different occupations included one-fifth of the rural settlements with one-third of rural population and 40% of independent rural entrepreneurs. Average population number reached 1600. 40% of settlements was grouped into the third category with 4-10 different occupations (industrial or commercial). One-third of the rural

¹ MTA BTK Történettudományi Intézet

population was living in settlements of this kind comprising 25% of independent entrepreneurs and averagely 756 inhabitants. The fourth group consisted of 30% of settlements (3615) characterized by 1 to 3 occupation types including 15% of villagers and 4.5% of rural entrepreneurs (7306). The average population number remained under 500. In this group 30% of the entrepreneurs was innkeeper, followed by smiths (12.6%), millers, grocers-chandlers and shoemakers. The lowest level of settlement-hierarchy was characterized by the lack of entrepreneurs. 773 villagers (6%) were assigned to this group with 0.25 million inhabitants (2 % of rural population), with an average of 322 villagers.

Jelen dolgozat nem a téma-, hanem a *forrásválasztás* jegyében készült.² Még egyetemistaként került a kezembe a könyvészeti ritkaságnak számító Jekelfalussy József-féle Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke, amely 1892-ből szakmánként közreadja a települések ABC-rendje szerint az önálló vállalkozók nevét (a nagyobb városok esetében az utcanevet és házszámot is).³ E korpusz – amelynek az anyagát az 1890. évi népszámláláskor gyűjtötték, s kiegészítették a publikálásig történt fontosabb változásokkal – lehetőséget kínál arra is, hogy a történeti valóságnak mindez ideig a kutatók számára kevésbé megfoghatóan tűnő vetületeit megragadhatjuk. E reprezentatív adatfelvétel alapján ugyanis kiténik, hogy az egyes foglalkozások gyakran feltűnően nagy aránybeli eltérésekkel voltak jelen a történeti Magyarország különböző pontjain.⁴ Vajon mi van a számok mögött? Egyes helyeken miért található meg egy adott szakma, másik helyen pedig miért nincs? Milyen tényezők okozzák az egyes foglalkozások iránt megnyilvánuló fizetőképes keresletet, illetve annak hiányát, az egyes mesterségek nyújtotta szolgáltatások iránti igény, illetve tágabban: az *igényvilág* területi különbségeit? E páratlan forrás jelentőségét növeli, hogy éppen akkor keletkezett, amikor számos téren fordulópontra történt az ország társadalmában és gazdaságában, s ezen belül az ún. népi kultúrában és a hagyományos gazdálkodásban.⁵ Történetész-etnográfusként különösen érdekel a falusi társadalom korabeli állapota. De mi alapján különítem el a kor településállományát városokra és falvakra?

Ismeretes, a település- vagy városhierarchia kutatása terén alkalmazott módszereknek két alaptípusa alakult ki:

- 1.) Olyan mutatórendszereket állítanak össze, amelyek számba veszik az egyes központi funkciójú intézmények létét vagy hiányát, ezek mennyiségi jellemzőit, s voltaképpen *leltárt készítenek a városi funkciókról*.

² Erről bővebben Szulovszky 2000a: 540-543.

³ E forrás ismertetése: Szulovszky 2000a: 536-540.

⁴ Ld. pl. Szulovszky 2000b, 2001.

⁵ Szulovszky 2010.

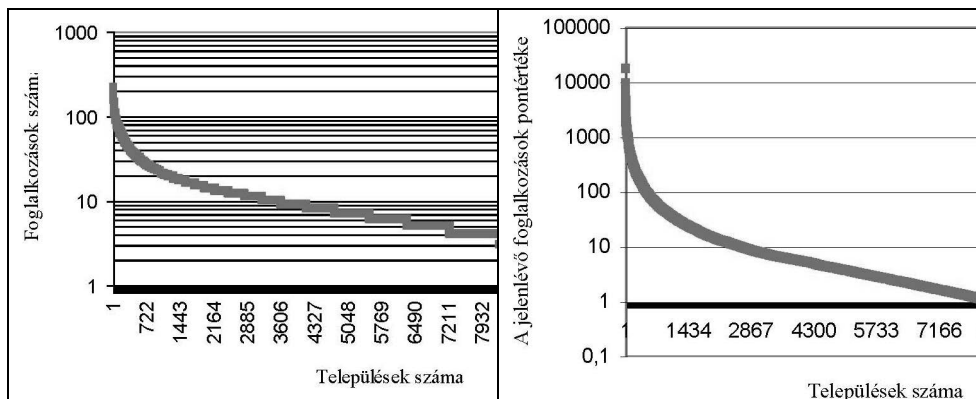
- 2.) *Deduktív* módszerrel a városiasodás valamely követelményén mérik le a város hierarchikus szintjét, vagy pedig valamely ágazatban (pl. belkereskedelem) kimutatható hierarchikus tagolódást általánosítják a városi funkciók egészére.⁶

A feldolgozás során tudatosan nem akartam más forrást bevonnai. Az általam követett út a deduktív megközelítések közé tartozik. Szándékom az volt, hogy a településhierarchiát szigorúan az anyag belső logikája, a foglalkozásszerkezet differenciáltsága alapján tárjam fel. Lemondtam arról is, hogy az iparforgalmi szférán túl (a Jekelfalussy-féle címtár alapján véve erről közli információinak zömét) megkíséreljem más foglalkozási ágak adatait is beemelni. Azért döntöttem így, mivel csak ily módon szolgálhat a feldolgozásom kontroll gyanánt a többi megközelítés számára. Tudvalévő, hogy sok esetben nagy lobbiharcok eredményeként dőlt el az, hogy a különböző központi-hely funkciók sorába tartozó intézmények végül melyik településre kerültek. Tehát egy ilyen intézmény (gimnázium, egyetem, számvevőszék, bíróság, erdőhivatal stb.) megléte nem feltétlenül azt jelzi, hogy valóban centrális helyről van szó, hanem épp így arra is utalhat, hogy az adott település pártfogóinak milyen érdekérvényesítő képessége volt. Mivel ez utóbbi eshetőség felfejtése nem könnyű feladat, erről a kutatás többnyire le is szokott mondani. Tanulmányom adatai tehát többek között abban is segíthetnek, hogy jobban kirajzolódhasson majd a településeknek az a köre, amelyek nem politikai döntéseknek, hanem valós helyzeti energiájuknak köszönhetik intézményeiket.

Volt egy munkahipotézisem, amely azt tételezte: ha elkészítem a települések rangsorát aszerint, hogy összesen hányféle szakma található meg bennük, élesen el fog különülni a városok és a falvak halmaza. Ezt egyáltalán nem igazolta a kapott eredmény (*ld. 1. ábra*). A hisztogram más meglepetéssel is járt. Az eloszlás görbéje a *hatványfüggvényekére* emlékeztetett. Elkészítettem a megoszlási diagramot úgy is, hogy nem pusztán a szakmák számát vettem figyelembe, hanem azok gyakoriságát, s az egyes településeken való koncentrációját.⁷ Az eredményül kapott görbe hasonló volt (*2. ábra*).

⁶ Beluszky 1973a: 462.

⁷ A település pontértékének kiszámítása a következő módon történik. Először kiszámoljuk, a települések hány százalékán fordul elő az adott foglalkozás. Mivel a ritkábbnak nagyobb kell legyen az értéke, ezért ennek az eredménynek az ezres reciprokát vesszük, majd megszorozzuk az adott foglalkozás művelőinek a településen lévő számával. E számítást elvégezzük a településen található összes szakmára, s az eredményeket összeadjuk.

1. ábra A magyarországi településeken lévő foglalkozások száma 1892-ben

2. ábra Magyarországi településeinek pontértékeinek a megoszlása 1892-ben

Az elmúlt évtizedek kutatásainak tanúsága szerint a hatványfüggvények ritkán jelennek meg olyan rendszerekben, amelyeket teljesen a véletlen irányít. A fizikusok már régen felismerték, hogy a hatványfüggvények az esetek többségében *a rendezetlenségből a rend felé történő átmenetet* jelzik. A nyolcvanas-kilencvenes években aztán egy sor tudományág művelői is felfigyeltek erre. Amikor *önszerveződés uralta folyamatokat* vizsgáltak a kutatók – legyenek azok fizikusok, matematikusok, biológusok, ökológusok, anyagtudományi kutatók vagy közgazdászok –, akkor hatványfüggvényekkel és az univerzalitással találták szembe magukat.⁸ E felismerések tudatosításában fontos szerepet játszott *Barabási Albert-László*, a komplex hálózatok avatott kutatója, akinek e problémával foglalkozó műveit számos nyelvre lefordították. Ahogy Barabási hangsúlyozza, „az a tény, hogy a világháló, Hollywood [színészeinek filmkapcsolódásai], a kutatók [szakirodalmi hivatkozásai], a sejt és sok más komplex rendszer mindegyike hatványfüggvény szerint viselkedik, lehetővé tette számunkra, hogy Pareto kifejezését felhasználjuk, és először állítsuk azt, hogy a komplex hálózatok mögött valószínűleg léteznek törvények”.⁹

A hatványfüggvények az önszerveződés és a rend jelei.¹⁰ Éppen ezért, ha ezt tapasztaljuk akár a településeken meglévő szakmák számának, akár a településeken jelenlévő iparúzők pontértékének az eloszlását vizsgálva, felveti azt a gondolatot, hogy a további kutatásaink során érdemes hisztogramokat készítve erre is tekintettel lenni. Bár most még meglehetősen elképesztő felvetésnek tűnhet, de mindenképpen érdemes lenne a végére járni, hogy alkalmazhatóak-e, és ha igen, hogyan és mennyiben az egykori társadalom és településhálózat leírására a hatványfüggvények? Adatbázisunk e szempontú következetes vizs-

⁸ Barabási 2003: 110.

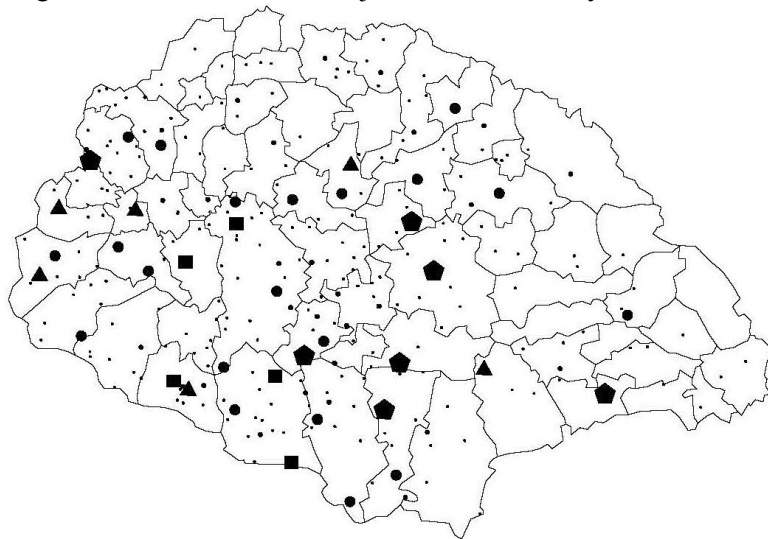
⁹ Barabási 2003: 103.

¹⁰ Barabási 2003: 110.

gálata túlfeszítené e dolgozat kereteit. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a továbbiakban teljesen lemondunk a gyakorisági eloszlások ábrázolásáról.

A városállomány

Mint láttuk, nincs a településeken meglévő szakmák száma eloszlásának görbéjén törés, amely alapján magabiztosan kijelenthetnénk, hogy ettől felfelé van a városok, lefelé pedig a falvak halmaza. Ahogy a különféle kategorizálási kísérleteknél nem egyszer megtörténik, ilyenkor az ember kénytelen a kutatói tapasztalatára hagyatkozva döntést hozni. Így a szerint osztottam a korabeli településállományt két csoportba, hogy *ahol 50-nél több szakma fordul elő, azt városnak tekintettem, ahol pedig kevesebb található, azt a falvak közé soroltam.* (Természetesen e kategóriák nem jogi, hanem kutatási szempontunk alapján funkcionális természetűek.) Mivel az így kapott városállomány települései számának (278) nagyságrendje hasonló volt ahhoz, mint amelyet a központi helyeket leltározó módszerével *Beluszky Pál* az 1900-as évmetszetben kalkulált (222),¹¹ ezért megmaradtam ennél a küszöbszintnél. Ebben megerősített az is, hogy az ő kategóriái szerint városnak minősülő településeknek mintegy 85 százaléka megtalálható volt az általam kijelölt városállományban.

3. ábra. A városállomány: települések, ötvennél több szakmával

Beluszky a városi intézményeket hierarchikus szintjük alapján rangsorolta. Ennek alapját az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések

¹¹ E számok a főváros, Fiume és Horvát-Szlavónország adatai nélkül értendők. Vö. Beluszky 1990a, 1990b: 32-36.

(t_i) és az ország összes településének (T) hányadosa, a „diszperziós érték” képezte ($d = t_i : T$). Ez a mutatószám tette lehetővé a különböző intézmények hierarchikus szintjének az összehasonlítását. A következő lépésként azt vizsgálta meg, hogy az egyes települések milyen mértékben részesednek a különböző hierarchikus szintbe sorolt intézményekből. Ha egy város valamely hierarchikus szintbe sorolt intézmények legalább 75,1%-ával rendelkezett, akkor e hierarchikus szinten *teljes értékű*, ha 50,1-75 %-ával, akkor a *hiányos*, ha 25,1-50%-ával, akkor pedig a *részleges* központok közé sorolta. A hierarchikus szinteket tapasztalati úton határozta meg.

Mielőtt az ő módszerével konstruált városhierarchiával összevetnénk a településeknek általunk városoknak minősített halmazát (*ld. Függelék*), szükséges két megjegyzést tenni. A településhierarchia felső szintjeinek, a városállomány vizsgálata során – Beluszkyhoz és más szerzőkhöz hasonlóan – nem foglalkozunk a sajátosságai folytán minden szempontból messze kimagasló Budapest székesfővárossal. Ugyancsak nem vonjuk be a státusza folytán Magyarországhoz tartozó, ám térben távol fekvő, Horvátországba ékelődő Fiumét.

A két rangsor felső szintjei zömmel azonos településekből állnak, bár a sorrend olykor lényegesen különbözik (*1. táblázat*). Legkisebb az eltérés a piramis csúcsa közelében. A szakmák száma szerinti hierarchia élén álló Pozsony szempontunk alapján jelentősen, 9 hellyel megelőzi a Beluszky-rangsor szerinti első helyezettet, Kolozsvárt. A foglalkozás-szerkezet differenciáltsága alapján Arad 8 hellyel lépett előre, míg Pécs ugyanennyit esett vissza. Szeged mindkét listán biztosan áll a dobogó harmadik fokán. Brassó pozíciója öt hellyel javult, ezzel szemben Kassa a negyedik helyről a kilencedikre került. Az élboly városának pozíciói nem módosultak számottevően. Annál nagyobb emelkedések, illetve süllyedések színezik át a mezőny többi részét. A legnagyobb rangsorbeli ugrás főváros árnyékában lévő Újpesté: a 105. helyről került a 17-re. Ugyancsak számottevően javult a helye több délalföldi településnek: Újvidéknek (+38), Szabadkának (+32), Bajának (+50), Versecnek (+38), Hódmezővásárhelynek (+49). Ezekhez hasonló kimagasló pozíciójavulás jellemzi Nagyszombatot (+46) és Gyöngyöst (+47) is. Figyelemre méltó, hogy a szakmák száma szerinti rangsorban kevésbé drámaiak a pozícióvesztések, a Beluszky rangsorához viszonyított visszaesések. Ez nem véletlen, ugyanis a jelenlévő szakmák nagyságrendje a település társadalmának egyfajta belső modernizációs szintjét jelzi, s egy ezen alapuló rangsort alapvetően nem befolyásolnak olyan külső hatalmi tényezők, mint amilyenek egy-egy intézmény telepítése kapcsán megnyilvánulnak. Ezenkívül az is az általam szorgalmazott megközelítés létjogosultságát húzza alá, hogy míg a foglalkozás-szerkezet differenciáltsága alapján készített rangsornál először csak a 118. helyezettnél fordul elő az, hogy nem található a másik ranglistán, addig a Beluszky-féle hierarchia első száz helyezettje között már négy olyan akad, amelyik nem szerepel az én város-listámon (Csíkszereda, Dicsőszentmárton, Zimony és Alsókubin). Ráadásul ezek a Beluszky-rangsornak nem is a sereghajtói között találhatóak, hanem a 46–77 közötti helyeken.

1. táblázat A városállomány élmezőnye – két megközelítésben

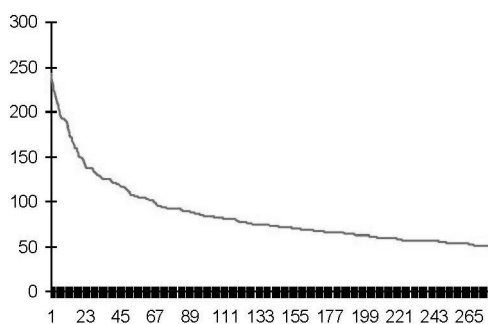
<i>Beluszky Pál kategóriái</i>	<i>A városok Beluszky-féle rangsora (1900)</i>	<i>A városok szakmák szerinti rangsora (1892)</i>	<i>Szakmák száma</i>	<i>Különbség Beluszky rangsorához képest</i>
I.1. Teljes értékű regionális centrumok	1.Kolozsvár	1. Pozsony	243	+1
	2.Pozsony	2. Arad	230	+8
	3.Szeged	3. Szeged	223	0
	4.Kassa	4. Temesvár	211	+3
	5.Debrecen	5. Nagyvárad	204	+3
I.2. Részleges regionális centrumok	6.Pécs	6. Debrecen	200	-1
	7.Temesvár	7. Brassó	194	+5
	8.Nagyvárad	8. Kassa	192	-4
	9.Arad	9. Sopron	192	+4
II.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek	10.Miskolc	10. Kolozsvár	190	-9
	11.Székesfehérvár	11. Győr	185	+3
	12.Brassó	12. Miskolc	177	-2
	13.Sopron	13. Nagyszében	172	+2
	14.Győr	14. Pécs	171	-8
	15.Nagyszében	15. Szabadka	160	+32
	16.Szombathely	16. Újvidék	159	+38
	17.Máramaros-Sziget	17. Újpest	159	+88
II.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek	18.Szatmárnémeti	18. Székesfehérvár	153	-7
	19.Nagy-Becskerek	19. Baja	149	+50
	20.Zombor	20. Kecskemét	149	+35
	21.Marosvásárhely	21. Szombathely	145	-5
	22.Nyitra	22. Zombor	141	-2
	23.Eger	23. Eger	137	0
	24.Besztercebánya	24. Veszprém	137	+3
	25.Sátoraljaújhely	25. Marosvásárhely	137	-4
III.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok	26.Lugos	26. Versecz	137	+38
	27.Veszprém	27. Vác	134	+43
	28.Kaposvár	28. Szatmárnémeti	133	-10
	29.Eperjes	29. Nagy-Becskerek	132	-10
	30.Déva	30. Nyitra	130	-8
	31.Balassagyarmat	31. Nyíregyháza	129	+7
	32.Ungvár	32. Hódmezővásárhely	127	+49
	33.Dés	33. Ungvár	126	-1
	34.Nagyenyed	34. Nagyszombat	126	+46
	35.Komárom	35. Nagykanizsa	126	+20
	36.Zalaegerszeg	36. Gyöngyös	126	+47
	37.Trencsén	37. Pancsova	125	+19
	38.Nyíregyháza	38. Pápa	125	+33
	39.Besztercze	39. Békéscsaba	122	+42
	40.Beregszász	40. Máramaros-Sziget	121	-23
	41.Zilah	41. Makó	121	+21
	42.Székelyudvarhely	42. Besztercebánya	120	-18
	43.Székszárd	43. Szolnok	119	+5
	44.Torda	44. Eperjes	118	-15
	45.Rimaszombat	45. Lugos	117	-19
46.Csíkszereda	46. Kaposvár	116	-18	
47.Szabadka	47. Komárom	116	-12	
48.Szolnok	48. Besztercze	113	-9	
49.Észtergom	49. Sátoraljaújhely	112	-24	
III.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok	50.Gyula	50. Nagykároly	112	+1
	51.Nagykároly	51. Czegléd	107	+55
	52.Lőcse	52. Orosháza	107	+58
	53.Kecskemét	53. Munkács	106	+7
	54.Újvidék	54. Érsekújvár	106	+30
	55.Nagykanizsa	55. Gyula	106	-5
	56.Pancsova	56. Mohács	105	+36
	57.Segesvár	57. Szarvas	105	+43
	58.Sepsiszentgyörgy	58. Gyulafehérvár	104	+1
	59.Gyulafehérvár	59. Szentes	104	+22
	60.Munkács	60. Zenta	104	+18
	61.Fehértemplom	61. Észtergom	103	-12
	62.Losonc	62. Nagykikinda	103	+6

Nézzük meg most közelebbről a városállomány szerkezetét. Ha a szakmák szóródását 51-től 250-ig nyolc egyenlő szakaszra osztjuk, a különböző kategóriákba tartozó települések megoszlása hatványfüggvényt sejtet (2. táblázat).

2. táblázat A városokban lévő szakmák számának a megoszlása

Szakmák száma	226-250	201-225	176-200	151-175	126-150	101-125	76-100	51-75
Települések száma	2	3	7	6	18	29	62	151

A finomabb bontású hisztogram igazolja a hatványfüggvény létét (4. ábra). Görbéje néhány kisebb bizonytalan kilengés után egyenletes csökkenéssel tart lefelé.

4. ábra A városokban lévő szakmák számának a megoszlása

Amint az az 1. térképről is kitűnik, a városállomány térbeli eloszlása meglehetősen egyenlőtlen (3. táblázat). A városokkal a legsűrűbben teletűzdelt terület az Alföld, különösen a Duna-Tisza köze volt. Az élen 20-20 várost felmutató Bács-Bodrog és Pest-Pilis-Solt-Kiskun kiegészül Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyék foltjával (10-10 város), amelyet tovább gazdagítanak Temes és Torontál területei (9-9 város). Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a városok a megye településeinek mekkora hányadát jelentik, Békés mellett Csongrád és Hajdú megye magaslik ki. A városok magas arányszámát az Alföldön a települések magas átlagos lélekszáma (ld.: óriásfalvak) magyarázza. A nagyobb népesség pedig azzal jár, hogy egy bizonyos népesség-küszöb meghaladása lehetővé teszi az egyébként ritkábban előforduló foglalkozások művelői számára is a megélhetést (5. ábra).

3. táblázat. A városok megoszlása megyénként

Megye	Városok a megyében		Megye	Városok a megyében		Megye	Városok a megyében	
	szám	%		szám	%		szám	%
Bács-Bodrog	20	14,71	Nógrád	4	1,43	Háromszék	2	1,74
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	20	9,09	Szatmár	4	1,29	Hont	2	1,06
Nyitra	12	2,71	Szepes	4	1,73	Hunyad	2	0,46
Békés	10	32,26	Trencsén	4	1,00	Kolozs	2	0,84
Jász-Nagykun-Szolnok	10	17,54	Veszprém	4	2,09	Liptó	2	1,65
Pozsony	10	3,29	Abaúj-Torna	3	1,12	Máramaros	2	1,20
Bihar	9	1,80	Alsó-Fehér	3	1,65	Maros-Torda	2	0,96
Temes	9	3,95	Arad	3	1,34	Nagy-Küküllő	2	1,59
Torontál	9	4,04	Bars	3	1,38	Szeben	2	2,22
Vas	9	1,44	Borsod	3	1,66	Szolnok-Doboka	2	0,62
Tolna	8	6,25	Csanád	3	9,09	Úgocsa	2	2,82
Zala	8	1,35	Fejér	3	2,70	Beszterce-Naszód	1	0,98
Somogy	7	2,21	Gömör és Kis-Hont	3	1,06	Brassó	1	4,00
Zemplén	7	1,53	Moson	3	4,92	Csik	1	1,47
Heves	6	5,13	Sáros	3	0,77	Fogaras	1	1,15
Csongrád	5	26,32	Szabolcs	3	2,17	Kis-Küküllő	1	0,85
Hajdú	5	22,73	Szilágy	3	1,24	Torda-Aranyos	1	0,70
Krassó-Szörény	5	1,38	Zólyom	3	2,21	Túróc	1	1,04
Sopron	5	2,08	Bereg	2	0,80	Udvarhely	1	0,71
Baranya	4	1,10	Esztergom	2	3,70	Ung	1	0,47
Komárom	4	4,04	Győr	2	2,20	Árva	0	0,00

Északnyugat-Magyarországon is van egy városokkal jobban ellátott térség: Pozsony és Nyitra megyékben 10, illetve 12 város található. Itt a városok aránya három százalék körül mozog, de a felvidéki megyék viszonylatában ez a mutató is kiemelkedő. A városokkal leggyérebben ellátott terület Erdély, mind a mennyiségét, mind az arányát tekintve.

Szükséges itt kitérnünk arra, hogy dolgozatunkban pontosan mely megyékre gondolunk, ha az egyébként ismert nagytájneveket (Alföld, Dunántúl, Erdély, Felvidék) használjuk. Mivel a közigazgatási beosztás nem mindig igazodik pontosan a nagy tájegységek határaihoz, ezért a szakirodalomban több megoldási javaslat is van e nehézség feloldására. A magam részéről a Csató Tamás által kidolgozottat követem.¹² Ez ugyan néhány ponton eltér a hagyományos törté-

¹² Vö.: Csató é.n. 15., 139-141.: Alföld: Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál. Dunántúl: Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala. Erdély: Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Krassó-Szörény, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szilágy,

nelmi hovatartozástól, ám meglehetősen jól tükrözi a tájféldrajzi sajátosságokat. Az ehhez való igazodást eredményeink összehasonlításának lehetősége és szükségessége is diktálja. (Csató beosztásától csupán abban tértek el, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből kiemelték Budapest székesfővárost.)

5. ábra Magyarország városihálózata 1890-ben: a jogi értelemben vett városok és 5000 lakosnál népesebb községek (Forrás: Kovács Endre – Katus László szerk.: Magyarország története 1848-1890. 6/2. k. Budapest, 1979. 1141.)

Miközben 1890-ben a magyarországi nagytájak népességének százalékos megoszlásához viszonyítva a területi arányaik között az eltérés meglehetősen csekély volt, addig a városok megoszlását tekintve már lényeges különbségek mutatkoznak (4. táblázat). A legkirívóbb, hogy az ország területének 31%-át kitevő, s a népesség több mint egyharmadának otthont adó Alföldön a városok 38,5%-át találjuk. Számottevőnek tűnnek a település-földrajzi meghatározottságok, illetve a népességkoncentráció hatása. Nem meglepő tehát, hogy a városok nagytájankénti megoszlása is meglehetősen aránytalan. Azaz: itt kétszer annyi a városok száma, mint amennyi települései számával arányos lenne. Míg a Dunántúl és a Felvidék esetében közel azonos a kettő aránya, addig az Alföld jelentősen felül-, Erdély pedig különösen alulreprezentált.

Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely. Felvidék: Abaúj-Torna, Árva, Bars, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Heves, Hont, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén, Zólyom.

4. táblázat Az ország népességének, területének és városainak nagytáji megoszlása 1890-ben

	Népesség		Terület		Városok	
	száma	aránya	km ²	aránya	száma	aránya
Alföld	5063831	34,59	86446,62	30,93	107	38,5
Dunántúl	2832244	19,34	44583,64	15,95	59	21,2
Erdély	2850018	19,47	69100,01	24,72	32	11,5
Felvidék	3895363	26,61	79346,93	28,39	80	28,8

A székesfőváros adatait nem számítva a városállomány 278 településén – ahol az ország népességének 17 százaléka élt – talált megélhetést az ország 347 ezer önálló vállalkozójának 41%-a: 142 és félezer iparúzó. De mitől város a város, azon túlmenően, hogy legalább ötvennél több iparforgalmi szakmának ad otthont? E településeken mintegy 490 féle foglalkozás fordult elő. Azonban nyolcvanát éppen csak meghaladta azok száma, amelyek megtalálhatóak a városoknak legalább a 40 százalékában (*ld.: 5. táblázat*). Még ha jelzesszerűen is, de a leggyakoribb szakmák segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli társadalom „életvilágába”.

Négy olyan foglalkozás akad, amelyik kivétel nélkül mindegyik városnak minősített településen jelen volt: az asztalos, a cipész, a férfiszabó és a kovács. Csupán 1-1 helyséből hiányzott a bádogos, a kocsmáros és a mészáros. Ugyancsak szinte mindegyik városban volt a péknek sütődéje, a szatócsnak, a vegyeskereskedőnek, a fűszer- és gyarmatáru, valamint a rőfös- és kézműáru kereskedőnek üzlete, a csizmadiának, a kádárnak és a bognárnak egyaránt megtalálható volt a műhelye, de megélhetést talált a kőműves, az ács és lakatos is. Lehetett borotválkozni vagy hajjat bodoríttatni a borbély vagy a fodrász Lysoform-illatú üzletében. Vendéglőbe is betérhetett az arra utazó, sőt, többnyire szállodában vagy szolidabb vendégfogadóban is álomra hajthatta a fejét. S természetesen jószerével elmaradhatatlan volt a városi intelligencia egyik sajátos figurája a patikus is. A nagyobb városokban akár két vagy több gyógyszertár is működött. A kéményseprő kormos alakja is megszokott volt, hiszen e települések szinte kivétel nélkül székhelyei voltak legalább egy kéményseprő kerületnek. (Nevezetesebb helyeken a városon több füstfaragó is osztozott.)¹³ A városoknak több mint 90 százalékában hentesüzlet gondoskodott a friss disznóhúsról, s volt elemi erővel működő malom is. Igénybe lehetett venni az órás, a kalapos, a szíjgyártó, a kötélgyártó, a szücs vagy akár a fakereskedő szolgáltatásait.

¹³ Vö. Szulovszky 1994, 2008.

5. táblázat A városállomány gyakoribb foglalkozásai

	<i>Foglalkozás</i>	<i>Települé- sek száma</i>	<i>%</i>		<i>Foglalkozás</i>	<i>Települé- sek száma</i>	<i>%</i>
1.	Asztalos	278	100	42.	Könyvnyomda	201	72,3
2.	Cipész	278	100	43.	Takács	197	70,9
3.	Férfiszabó	278	100	44.	Lisztkereskedő	194	69,8
4.	Kovács	278	100	45.	Timár	194	69,8
5.	Bádogos	277	99,6	46.	Esztergályos	190	68,3
6.	Kocsmáros	277	99,6	47.	Nyerges	189	68,0
7.	Mészáros	277	99,6	48.	Terménykereskedő	189	68,0
8.	Bognár	276	99,3	49.	Szitaáru- és rostagyártó	182	65,5
9.	Pék	276	99,3	50.	Szappanos és gyertyamártó	180	64,7
10.	Fűszer- és gyarmatáru-ker.	275	98,9	51.	Kárpitos és díszítő	177	63,7
11.	Vegyéskereskedő	275	98,9	52.	Gép- és műlakatos	176	63,3
12.	Lakatos	274	98,6	53.	Szikvízgyártó és raktár	175	62,9
13.	Borbély és fodrász	273	98,2	54.	Borkereskedő	170	61,2
14.	Gyógyszerész	273	98,2	55.	Gőz- és mûmalom	170	61,2
15.	Kömüves	273	98,2	56.	Üveges	165	59,4
16.	Ács	271	97,5	57.	Kelme- és ruhafestő	160	57,6
17.	Vendéglős és szállodás	270	97,1	58.	Rézműves	160	57,6
18.	Csizmadia	269	96,8	59.	Arany- és ezüstműves	156	56,1
19.	Szatócs	269	96,8	60.	Szűrszabó és gubás	156	56,1
20.	Kádár	266	95,7	61.	Üvegkereskedő	156	56,1
21.	Kéményseprő	266	95,7	62.	Divatáru-kereskedő	155	55,8
22.	Rőfös- és kézműáru keresk.	265	95,3	63.	Könyvkereskedő	153	55,0
23.	Kalapos	262	94,2	64.	Rövidáru-kereskedő	153	55,0
24.	Órás	261	93,9	65.	Fésűs	150	54,0
25.	Vízi-, száraz- és szélmalom	261	93,9	66.	Regáleblő	150	54,0
26.	Szjgyártó	258	92,8	67.	Tégla- és cserépgyáros	149	53,6
27.	Szűcs	254	91,4	68.	Divatárusnő	147	52,9
28.	Fakereskedő	253	91,0	69.	Dohány- és szivartózsde	142	51,1
29.	Kötélgyártó és raktár	253	91,0	70.	Kávéháztulajdonos	142	51,1
30.	Hentes	252	90,6	71.	Alkusz és ügynök (Gabona)	133	47,8
31.	Vaskereskedő	243	87,4	72.	Fényképész	133	47,8
32.	Takarékpénztár	240	86,3	73.	Hitelközvetkezet	125	45,0
33.	Szobafestő	233	83,8	74.	Kőfaragó és kömetész	122	43,9
34.	Gabona-kereskedő	229	82,4	75.	Téglavető- és cserépegető	121	43,5
35.	Bőrkereskedő	227	81,7	76.	Kereskedelmi- és műkertész	120	43,2
36.	Könyvkötő	225	80,9	77.	Écet-gyáros	118	42,4
37.	Mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő	224	80,6	78.	Marhakereskedő és marhahizláló	118	42,4
38.	Női szabó	224	80,6	79.	Ruhakereskedő	117	42,1
39.	Fazekas	202	72,7	80.	Bank	113	40,6
40.	Cukrász	201	72,3	81.	Kefekötő	112	40,3
41.	Építőmester és építési vállalk.	201	72,3				

A városállomány településeinek több mint 80 százalékában működött takarékpénztár, volt könyvkötő, sőt szobafestő és női szabó is. A kereskedelem színvonalát pedig vas-, gabona- és bőrkereskedő is teljesebbé tette. A városoknak legalább a kétharmad részében élvezhették a cukrász-remekeket, s a helyi könyvnyomdának köszönhetően szellemi finomságok előállítására is lehetőség

volt. De megélt itt az építési vállalkozó, a liszt- és terménykereskedő, a tímár és nyerges, de az amúgy hanyatló ágban lévő takács mester is.

A városoknak több mint a felében volt már könyvkereskedő, kárpitos és díszítő, arany- és ezüstműves, rézműves, üveges, divatáru-kereskedő, kelme- és ruhafestő, dohány- és szivartőzsdé, sőt kávéház is. Gőz- és műmalom is működött, s szükség mutatkozott a gép- és műlakatos szakértelmére is. Valamivel kevesebb, mint a felényi városállományban hitelszövetkezet, illetve bank is várta üzletfeleit, s mindazok számára, akik a múlt időt egy vakuvillanás erejéig meg kívánták állítani, rendelkezésre állt a fényképész.

A faluállomány

Jóllehet, a faluállomány 12 és félezer településén mintegy háromezreszázötvenféle szakmát lehetett összeszámlálni, ám a községekben ezekből alig akadt mutatóba néhány. *Mindössze 19 olyan mesterség volt, amelyet a falvaknak legalább a tíz százalékában meg lehetett találni, s csupán ötvenet tesz ki azon foglalkozásoknak a száma, amelyek a községeknek legalább a két százalékában megélhetést nyújtottak művelőiknek (6. táblázat).*

6. táblázat A faluállomány legalább két százalékán jelenlévő foglalkozások

	<i>Foglalkozás</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>%</i>		<i>Foglalkozás</i>	<i>Falvak száma</i>	<i>%</i>
1.	Korcsmáros	7877	62,28	26.	Kötélgyártó és raktár	615	4,86
2.	Kovács	7673	60,67	27.	Fazekas	596	4,71
3.	Szatócs	5592	44,22	28.	Dohány- és szivartőzsdé	566	4,48
4.	Cipész	5229	41,35	29.	Gyógyszerész	560	4,43
5.	Vízi-, száraz- és szélmalom	5214	41,23	30.	Gabona-kereskedő	545	4,31
6.	Asztalos	4332	34,25	31.	Rőfős- és kézműáru-kereskedő	527	4,17
7.	Csizmadia	4206	33,26	32.	Gőz- és műmalom	526	4,16
8.	Mészáros	3978	31,45	33.	Marhakereskedő és marhahizláló	524	4,14
9.	Bognár	3966	31,36	34.	Bádogos	473	3,74
10.	Férfi szabó	3821	30,21	35.	Kalapos	462	3,65
11.	Ács	3187	25,20	36.	Hitelszövetkezet	439	3,47
12.	Kőműves	3020	23,88	37.	Gép- és műlakatos	428	3,38
13.	Vegyeskereskedő	2754	21,78	38.	Tímár	399	3,15
14.	Takács	2248	17,77	39.	Uradalmi állatteny. és tejgazdaság	394	3,12
15.	Fűszer- és gyarmatáru keresk.	1811	14,32	40.	Mezőgazdasági szeszfőzde	387	3,06
16.	Kádár	1786	14,12	41.	Esztergályos	334	2,64
17.	Regálebélő	1716	13,57	42.	Gépkovács	333	2,63
18.	Vendéglős és szállodás	1521	12,03	43.	Női szabó	324	2,56
19.	Szűcs	1310	10,36	44.	Nyerges	302	2,39
20.	Lakatos	1100	8,70	45.	Órás	300	2,37
21.	Pék	1081	8,55	46.	Téglavető- és cserépezető	292	2,31
22.	Borbély és fodrász	953	7,54	47.	Bőrkereskedő	274	2,17
23.	Szűjgyártó	708	5,60	48.	Szűrszabó és gubás	263	2,08
24.	Fakereskedő	706	5,58	49.	Kőfaragó és kőmetsző	257	2,03
25.	Hentes	624	4,93	50.	Kéményseprő	253	2,00

A faluállomány településeit öt szintre bontottam (7. táblázat). Ezek nem lefelé szélesedő piramist, hanem inkább egy rombuszt formáznak. A legfelső szintet az az 546 község – a falvak 4,36%-a – jelenti, ahol 26 és 50 között van a jelenlévő különféle szakmák száma. E szint településeinek átlagos lélekszáma 3549,3 volt. E községekben élt a falvak népességének 16,%-a, s a 204.528 falusi vállalkozóknak csaknem 31%-a.

7. táblázat A faluállomány szintjei

Szakmák száma	Települések			Népesség		Jelenlévő vállalkozók	
	száma	aránya (%)	átlagos népessége	száma	aránya (%)	száma	aránya (%)
26-50	546	4,36	3549,3	1.937.945	16,59	63.190	30,90
11-25	2437	19,47	1600,2	3.899.719	33,38	82.900	40,53
4-10	5143	41,10	756,8	3.891.313	33,31	49.294	24,10
1-3	3615	28,89	471,1	1.703.208	14,58	9.144	4,47
0	773	6,18	322,8	249.573	2,14	0	0

Az ezt követő szinthez a falvak csaknem egyötöde tartozott 10 és 25 közötti mesterséggel, a falusi népesség egyharmadával és a falvakban működő önálló vállalkozók kétötödével. Az átlagos népesség 1600 fő volt.

A települések kétötödét tette ki a középső szint: legalább 4, maximum 10 jelenlévő önálló iparossal vagy kereskedővel. A falusiak egyharmada élt a községek e halmazában. A faluállományban dolgozó önálló iparúzóknak nem egészen egy-egyede talált itt megélhetést. A települések átlagos lélekszáma 756,8 fő volt.

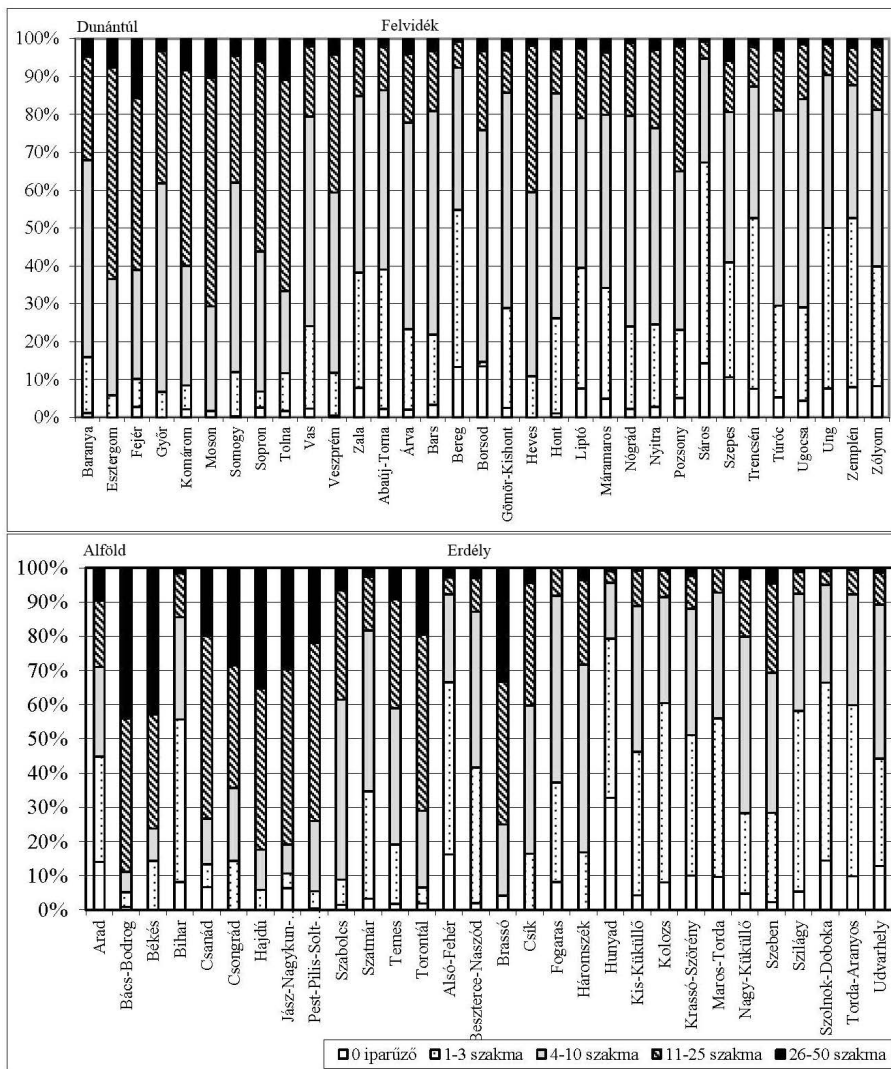
Tanulságos pillantást vetni az egyes település-szintek megyei és nagytáji megoszlására (vö. 6. ábra).

Míg a faluállomány legfelső szintjén Dunántúl az országos átlagot (4,36) éppen, hogy meghaladja, addig az Alföld csaknem háromszorosan múlja azt felül. A leggyengébb pozícióban lévő Erdély az országos átlag felét sem éri el.

A következő, a 11-25 szakmákkal rendelkező települések szintjén az átlagot (19,47) hasonlóan szárnyalja túl az Alföld és a Dunántúl, s a Felvidék is kezd ehhez közelíteni. Erdély itt sem éri el az országos átlagnak a felét sem. A legnépesebb kategória, a 4-10 iparúzóval ellátott falvak esetében kezd megfordulni az eddigi helyzet. Dunántúl ezúttal is meghaladja az átlagot (41,1), de ebben már nem az Alföld a társa, hanem a Felvidék. Erdély erősen közelít az átlaghoz. A sereghajtó: az Alföld.

Azokban a falvakban, ahol legfeljebb csupán 3 iparos vagy kereskedő tud megélni, az országos átlagot (6,18) Erdély jelentősen, a Felvidék alig haladja meg. Az Alföld kevéssel marad le ettől, ellenben a Dunántúl nem sokkal lép túl

az országos átlag felén. A településhierarchia legalsó szintjén ismét Erdélyé az első, csaknem kétszeresen szárnyalja túl az országos átlagot. A Felvidék csak némileg, az Alföld már határozottabban múlja alul ezt a szintet. A Dunántúl ezúttal már az átlag felét sem éri el. Bár a fő tendencia egyértelműnek tűnik, azonban a nagytájakon belül is jelentős eltérések találhatók.

6. ábra *A faluállomány szerkezeti megoszlása Magyarország megyéiben*

A legjobb mutatókkal rendelkező Alföld megyéi közül kimagaslik Bács-Bodrog, Hajdú, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megye. Lényegesen gyengébb-

ben teljesített viszont Arad, Bihar, Szatmár és Szabolcs. Az erdélyi régió élenjáró megyéje, Brassó még az Alföldi megyék mezőnyében is a legjobbak között lehetne. A Dunántúlon Moson, Fejér, Tolna és Esztergom tűnik ki a környezetéből. E térségből a legrosszabb eredményt – vagyis szerkezeti hátrányt – Zala könyvelheti el. A Felvidéken kedvezőbb kondícióban van Heves és Nyitra, a hátrányosabb helyzetű megyék: Sáros, Borsod és Bereg.

Még az iparosokkal és kereskedőkkel a településeink leggyengébben ellátott Erdélyben is a legkedvezőtlenebb helyzetben van Hunyad, Maros-Torda, Szolnok-Doboka.

8. táblázat Az alapellátás mesterségei az 1-3 szakmával rendelkező településeken

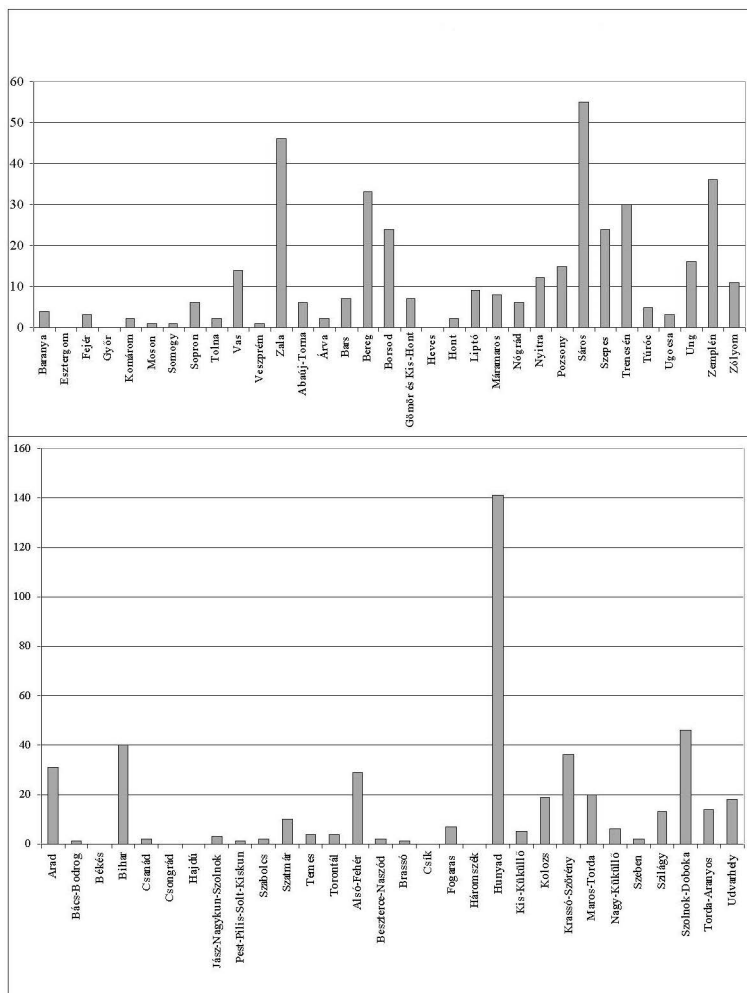
	Foglalkozás	Üzletek			Foglalkozás	Üzletek	
		szám	%			szám	%
1.	Kocsmáros	2081	28,48	17.	Szűcs	60	0,82
2.	Kovács	923	12,63	18.	Uradalmi állatteny. és tejgazdaság	60	0,82
3.	Vízi-, száraz- és szélmalom	662	9,06	19.	Fűszer- és gyarmataru-kereskedő	53	0,73
4.	Szatócs	614	8,40	20.	Takács	51	0,70
5.	Cipész	324	4,43	21.	Kádár	49	0,67
6.	Regálebérlő	314	4,30	22.	Marhakereskedő és marhahizlaló	47	0,64
7.	Csizmadia	308	4,22	23.	Italmérő	45	0,62
8.	Asztalos	176	2,41	24.	Sókereskedő	38	0,52
9.	Ács	149	2,04	25.	Mezőgazdasági szeszfőzde	31	0,42
10.	Dohány- és szivartózsde	145	1,98	26.	Túrógyár, sajt- és vajtermelő	29	0,40
11.	Bognár	113	1,55	27.	Fakereskedő	27	0,37
12.	Férfiszabó	113	1,55	28.	Ásványvízforrás-tulajdonos, bérlő	26	0,36
13.	Mészáros	111	1,52	29.	Fazekas	23	0,31
14.	Vegyéskereskedő	109	1,49	30.	Kőfaragó és kőmetsző	22	0,30
15.	Vendéglős és szállodás	104	1,42	31.	Pálinkamérő	21	0,29
16.	Kőműves	101	1,38				

Mivel a szerkezeti megoszlás mögött az ellátás-ellátottság különböző szintjei vannak, érdemes egy pillantást vetni a településhierarchia alsó régióira is.

A minimális ellátottsággal, legfeljebb háromféle iparúzóval rendelkezett a falvak csaknem 30 százaléka, ahol a falusiaknak csaknem 15%-a, a falusi vállalkozóknak pedig 4,5%-a lakott. E szinthez összesen 3615 község tartozott, átlagosan 471 lélekszámmal. A faluállományban e halmazában 129 szakmában összesen 7306 vállalkozó működött, azonban csupán 31 olyan foglalkozásról beszélhetünk, amely húsznál több önálló iparúzót tudott összeszámolni a sorai-ban (8. táblázat). A településhierarchia e szintjén élő korabeli vállalkozóknak a túlnyomó többsége (6929) ebben a harmincegy szakmában dolgozott. Tanulságos, hogy a legnagyobb részük, csaknem 30 százaléuk kocsmáros volt. Messze

leszakadva követte ezt a maga 12,6 százalékos részesedésével a kovács. A 3., 4. és az 5. helyen a vízi-, száraz- vagy szélmolnár, a szatócs és a cipész állt. A többi mesterség közül figyelemre méltó, hogy a 113 férfiszabó is dolgozott az alsó szintű alapellátásban.

A településhierarchia legalsó szintjét az a faluállomány mintegy 6 százalékat kitevő 773 helység jelentette, ahol egyáltalán nem tevékenykedett sem iparos, sem kereskedő. Mintegy negyedmillió ember, a falusi népesség 2,1%-a lakott ilyen községben. A településeken átlagos lélekszáma 322 fő, vagyis gyakorlatilag aprófalvak voltak.

7. ábra Sem iparossal, sem kereskedővel nem rendelkező települések megyei megoszlása

A 7. ábra azt mutatja, hogy a megyékben hány településen voltak kénytelenek nélkülözni az iparosok és kereskedők helyi szolgáltatásait. Messze kimagaslik e tekintetben Hunyad, de igen magas Sárosban, Zalában és Zemplénben is ezeknek a falvaknak a száma. Nyilvánvalóan a településhierarchiának e legalsó szintjén élő embereknek ugyanúgy voltak az önellátás keretein túlmutató szükségletei, igényei, csak nekik nem adatott meg, hogy ezeket helyben tudják kielégíteni.

Irodalom

BARABÁSI ALBERT-LÁSZLÓ

2003 *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Budapest:

BELUSZKY PÁL

1973a Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970. *Földrajzi Értesítő*, 22. 1. 121–142.

1973b A település-osztályozás néhány elvi-módszertani szempontja. *Földrajzi Értesítő*, XXII. évf. 4. füzet 453–466.

1990a Magyarország városhálózata 1900-ban. In: *Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*. Szerk. Tóth József. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 92–133.

1990b A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia–vázlat, tényképekkel). *Tér és Társadalom*, 4. 3–4. 13–56.

1999 Magyarország településföldrajza. Általános rész. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (Területi és Települési Kutatások, 13.) (Studia Regionum).

2000 Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Budapest, 299–326.

2003 Magyarország településföldrajza. Általános rész. 2. javított és bővített kiadás. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. (Dialóg Campus Tankönyvek) (Dialóg Campus Szakkönyvek) (Studia Regionum) (Területi és Települési Kutatások, 13.)

BELUSZKY PÁL SZERK.

2005-2006 *Magyarország történeti földrajza I-II*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus

BELUSZKY PÁL – GYÖRI RÓBERT

2005 *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest – Pécs: Dialóg Campus

CSATÓ TAMÁS

é.n. *A belkereskedelem Magyarországon a 19-20. században*. Budapest: Aula.

SZULOVSKY JÁNOS

1994 A városiasodás mestersége. (A kéményseprőipar mint indikátor) In: *Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára*. Szerk.: Kulcsár Árpád – Szulovszky János. Budapest, 79–104.

2000a A gazdasági címtárak forrásértéke. *Statisztikai Szemle*, 78. 7. sz. 536–549.

2000b A társadalom realizált igényvilága a 19. század utolsó harmadában Magyarországon. Térképlapok egy kutatásból. In: *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*.

Szerk.: Cseri Miklós, Kósa László, T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 585–618.

- 2001 A borbély- és fodrázmesterség iránti igény területi eltérései. Magyarország és Horvát-Szlavónország a 19. század utolsó harmadában. In: *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Szerk.: Bali János, Jávor Kata. Budapest, 337–358.
- 2008 *Füstfaragók. A kéményseprő mesterség kultúrtörténete*. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest: Plusz Könyvek.
- 2010 A fordulópontok évtizede (Az 1880-as évek Magyarországa) in: *Történelmi Szemle* 52. évf. (2010) 4. sz. 601-617.

Függelék: A városállomány települései 1892-ben

	<i>Város</i>	<i>Megye</i>	<i>Szakmák száma</i>
1.	Pozsony	Pozsony	243
2.	Arad	Arad	230
3.	Szeged	Csongrád	223
4.	Temesvár	Temes	211
5.	Nagyvárad	Bihar	204
6.	Debrecen	Hajdú	200
7.	Brassó	Brassó	194
8.	Kassa	Abaúj-Torna	192
9.	Sopron	Sopron	192
10.	Kolozsvár	Kolozs	190
11.	Győr	Győr	185
12.	Miskolc	Borsod	177
13.	Nagyszeben	Szeben	172
14.	Pécs	Baranya	171
15.	Szabadka	Bács-Bodrog	160
16.	Újvidék	Bács-Bodrog	159
17.	Újpest	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	159
18.	Székesfehérvár	Fejér	153
19.	Baja	Bács-Bodrog	149
20.	Keckemét	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	149
21.	Szombathely	Vas	145
22.	Zombor	Bács-Bodrog	141
23.	Eger	Heves	137
24.	Veszprém	Veszprém	137
25.	Marosvásárhely	Maros-Torda	137
26.	Versecz	Temes	137
27.	Vác	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	134
28.	Szatmárnémeti	Szatmár	133
29.	Nagy-Becskerek	Torontál	132
30.	Nyitra	Nyitra	130
31.	Nyíregyháza	Szabolcs	129
32.	Hódmezővásárhely	Csongrád	127
33.	Ungvár	Ung	126
34.	Nagyszombat	Pozsony	126
35.	Nagykanizsa	Zala	126
36.	Gyöngyös	Heves	126
37.	Pancsova	Torontál	125
38.	Pápa	Veszprém	125
39.	Békéscsaba	Békés	122
40.	Máramaros-Sziget	Máramaros	121
41.	Makó	Csanád	121
42.	Besztercebánya	Zólyom	120
43.	Szolnok	Jász-Nagykun-Szolnok	119
44.	Eperjes	Sáros	118
45.	Lugos	Krassó-Szörény	117
46.	Kaposvár	Somogy	116
47.	Komárom	Komárom	116
48.	Besztercze	Beszterce-Naszód	113
49.	Sátoraljaújhely	Zemplén	112
50.	Nagykároly	Szatmár	112
51.	Czepléd	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	107
52.	Oroszáza	Békés	107
53.	Munkács	Bereg	106
54.	Érsekújvár	Nyitra	106
55.	Gyula	Békés	106
56.	Mohács	Baranya	105
57.	Szarvas	Békés	105
58.	Gyulafehérvár	Alsó-Fehér	104

59.	Szentes	Csongrád	104
60.	Zenta	Bács-Bodrog	104
61.	Esztergom	Esztergom	103
62.	Nagykikinda	Torontál	103
63.	Losonc	Nógrád	102
64.	Késmárk	Szepes	101
65.	Fehértemplom	Temes	101
66.	Dés	Szolnok-Doboka	99
67.	Keszthely	Zala	99
68.	Balassagyarmat	Nógrád	96
69.	Segesvár	Nagy-Küküllő	95
70.	Fogarás	Fogarás	94
71.	Jászberény	Jász-Nagykun-Szolnok	94
72.	Beregszász	Bereg	94
73.	Szászváros	Hunyad	94
74.	Léva	Bars	93
75.	Kalocsa	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	93
76.	Kőszeg	Vas	93
77.	Nagykőrös	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	93
78.	Körmend	Vas	92
79.	Németpalánka	Bács-Bodrog	92
80.	Igló	Szepes	92
81.	Szekszárd	Tolna	92
82.	Mezőtúr	Jász-Nagykun-Szolnok	91
83.	Szászrégen	Maros-Torda	91
84.	Szigetvár	Somogy	90
85.	Rimaszombat	Gömör és Kis-Hont	90
86.	Zalaegerszeg	Zala	89
87.	Kiskunfélegyháza	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	89
88.	Vágújhely	Nyitra	89
89.	Tata	Komárom	88
90.	Zsombolya	Torontál	88
91.	Lippa	Temes	87
92.	Nagybánya	Szatmár	87
93.	Óbecse	Bács-Bodrog	86
94.	Zsolna	Trencsén	86
95.	Selmecz- és Bélabánya	Hont	85
96.	Galgóc	Nyitra	85
97.	Újverbász	Bács-Bodrog	83
98.	Apatin	Bács-Bodrog	83
99.	Bártfa	Sáros	83
100.	Dunaföldvár	Tolna	83
101.	Paks	Tolna	83
102.	Székelyudvarhely	Udvarhely	83
103.	Torda	Torda-Aranyos	82
104.	Zilah	Szilággy	82
105.	Szilágysomlyó	Szilággy	82
106.	Siklós	Baranya	82
107.	Bonyhád	Tolna	82
108.	Medgyes	Nagy-Küküllő	82
109.	Szamosújvár	Szolnok-Doboka	81
110.	Kula	Bács-Bodrog	81
111.	Békés	Békés	81
112.	Nagyszentmiklós	Torontál	81
113.	Kisvárd	Szabolcs	81
114.	Trencsén	Trencsén	81
115.	Dunaszerdahely	Pozsony	80
116.	Kisújszállás	Jász-Nagykun-Szolnok	80
117.	Nagyenyed	Alsó-Fehér	80
118.	Szered	Pozsony	79
119.	Nagyszalonta	Bihar	78
120.	Karcag	Jász-Nagykun-Szolnok	78

121.	Moson	Moson	77
122.	Ipolyság	Hont	77
123.	Kiskunhalas	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	77
124.	Holics	Nyitra	76
125.	Ada	Bács-Bodrog	76
126.	Sepsiszentgyörgy	Háromszék	76
127.	Soroksár	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	76
128.	Verbó	Nyitra	75
129.	Gyórsziget	Győr	75
130.	Szenicz	Nyitra	75
131.	Lőcse	Szepes	75
132.	Magyarakanizsa	Bács-Bodrog	75
133.	Nagytapolcsány	Nyitra	75
134.	Csorna	Sopron	75
135.	Tokaj	Zemplén	74
136.	Rózsáhegy	Liptó	74
137.	Karánsebes	Krassó-Szörény	74
138.	Sümeg	Zala	74
139.	Csongrád	Csongrád	73
140.	Kismarton	Sopron	73
141.	Kapuvár	Sopron	73
142.	Homonna	Zemplén	73
143.	Csáktornya	Zala	73
144.	Tapolca	Zala	73
145.	Nagy Mihály	Zemplén	72
146.	Körmöcbánya	Bars	72
147.	Bácstopolya	Bács-Bodrog	72
148.	Szászsebes	Szeben	71
149.	Detta	Temes	71
150.	Huszt	Máramaros	71
151.	Bicske	Fejér	71
152.	Bezdnán	Bács-Bodrog	70
153.	Csákovár	Temes	70
154.	Mező-Berény	Békés	70
155.	Sárvár	Vas	70
156.	Oraviczabánya	Krassó-Szörény	70
157.	Rozsnyó	Gömör és Kis-Hont	70
158.	Monor	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	69
159.	Margita	Bihar	69
160.	Liptószentmiklós	Liptó	69
161.	Orsova	Krassó-Szörény	69
162.	Abony	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	69
163.	Marcali	Somogy	68
164.	Magyaróvár	Moson	68
165.	Törökbecse	Torontál	68
166.	Gyoma	Békés	68
167.	Mór	Fejér	67
168.	Tolna	Tolna	67
169.	Kézdivásárhely	Háromszék	67
170.	Déva	Hunyad	67
171.	Várpalota	Veszprém	67
172.	Berettyóújfalú	Bihar	67
173.	Pásztó	Heves	66
174.	Szempcz	Pozsony	66
175.	Hajdúnánás	Hajdú	66
176.	Zólyom	Zólyom	66
177.	Tóváros	Komárom	66
178.	Devecser	Veszprém	66
179.	Kiskőrös	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	65
180.	Abauj-Szántó	Abauj-Torna	65
181.	Battonya	Csanád	65
182.	Cservenka	Bács-Bodrog	65

183.	Török-Szent-Miklós	Jász-Nagykun-Szolnok	65
184.	Perjámos	Torontál	65
185.	Salgótarján	Nógrád	65
186.	Kun-Szent-Márton	Jász-Nagykun-Szolnok	64
187.	Nyírbátor	Szabolcs	64
188.	Nagy-Lak	Csanád	64
189.	Nagymarton	Sopron	64
190.	Bazin	Pozsony	64
191.	Pankota	Arad	64
192.	Nagy-Atád	Somogy	64
193.	Felső-Őr	Vas	63
194.	Hajdúböszörmény	Hajdú	63
195.	Nagy-Bittse	Trencsén	62
196.	Bán	Trencsén	62
197.	Belényes	Bihar	62
198.	Hódság	Bács-Bodrog	62
199.	Sárospatak	Zemplén	62
200.	Bácsszenttamás	Bács-Bodrog	62
201.	Tisza-Füred	Heves	61
202.	Tasnád	Szilágy	61
203.	Nagyszőlős	Ugocsa	61
204.	Zala-Szent-Grót	Zala	61
205.	Barcs	Somogy	61
206.	Nezsider	Moson	60
207.	Aranysmarót	Bars	60
208.	Pinkafő	Vas	60
209.	Hőgyész	Tolna	60
210.	Magyar-Pécska	Arad	60
211.	Dombóvár	Tolna	60
212.	Mátészalka	Szatmár	60
213.	Szakolcza	Nyitra	60
214.	Malaczka	Pozsony	60
215.	Szentendre	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	59
216.	Jánosház	Vas	59
217.	Privigye	Nyitra	59
218.	Rohoncz	Vas	59
219.	Somorja	Pozsony	58
220.	Bánffyhunyard	Kolozs	58
221.	Szepes-Váralja	Szepes	58
222.	Gálszécs	Zemplén	57
223.	Szikszó	Abaúj-Torna	57
224.	Kunszentmiklós	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	57
225.	Tót-Komlós	Békés	57
226.	Tab	Somogy	57
227.	Püspök-Ladány	Hajdú	57
228.	Ó-Szivác	Bács-Bodrog	57
229.	Aszód	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	57
230.	Szentgotthárd	Vas	57
231.	Német-Bogsán	Krassó-Szörény	57
232.	Mokrin	Torontál	57
233.	Mező-Csát	Borsod	57
234.	Mágocs	Baranya	56
235.	Abrudbánya	Alsó-Fehér	56
236.	Szerencs	Zemplén	56
237.	Székelyhid	Bihar	56
238.	Putnok	Gömör és Kis-Hont	56
239.	Zsámbék	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	56
240.	Er-Mihályfalva	Bihar	56
241.	Kis-Bér	Komárom	56
242.	Bátaszék	Tolna	56
243.	Esztergom-Szent-Tamás	Esztergom	56
244.	Galánta	Pozsony	56

245.	Sasvár	Nyitra	55
246.	Szeghalom	Békés	55
247.	Hatvan	Heves	55
248.	Hajdúszoboszló	Hajdú	55
249.	Kisszeben	Sáros	55
250.	Turócz-Szent-Márton	Túróc	54
251.	Újarad	Temes	54
252.	Gyergyószentmiklós	Csik	54
253.	Szécsény	Nógrád	54
254.	Jász-Apáti	Jász-Nagykun-Szolnok	54
255.	Kunhegyes	Jász-Nagykun-Szolnok	54
256.	Mezőkövesd	Borsod	54
257.	Bácsalmás	Bács-Bodrog	53
258.	Kispest	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	53
259.	Heves	Heves	53
260.	Turkeve	Jász-Nagykun-Szolnok	53
261.	Csurgó	Somogy	53
262.	Buziás	Temes	53
263.	Modor	Pozsony	53
264.	Derecske	Bihar	53
265.	Bajmók	Bács-Bodrog	52
266.	Alsó-Lendva	Zala	52
267.	Breznóbánya	Zólyom	52
268.	Duna-Pataj	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51
269.	Mindszent	Csongrád	51
270.	Sarkad	Bihar	51
271.	Miava	Nyitra	51
272.	Nagykárolyfalva	Temes	51
273.	Erzsébetváros	Kis-Küküllő	51
274.	Tisza-Ujlak	Ugocsa	51
275.	Gödöllő	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51
276.	Ráckeve	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	51
277.	Körös-Ladány	Békés	51
278.	Szerb-Módos	Torontál	51

SZENTENDRE TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI FEJLŐDÉSE

BECSEI JÓZSEF¹

The historical evolution of Szentendre

The analysis of the settlement-geographic location and environment of Szentendre requires the complex evaluation of numerous factors that do not appear so characteristically in the case of other settlements. Three out of these factors are especially noteworthy:

- the physical geographical environment in which the settlement emerged and evolved
- the history and its facts and factors which have influenced the structure and character of the settlement until today
- and based on the above mentioned facts, the special lifestyle and strengthening town character which make the town a gem not only of the Danube Bend but of Hungary as well.

The present study aims to show (from one point of view, namely from a settlement-geographic point of view) what factors played a role in the formation of the present-day society, economy and character of the town, what the spatial and quantitative distribution of these factors is and how they are functioning today. Various processes and circumstances that characterize the present-day settlement were formed as a result of interactions between numerous factors, therefore all these have to be analysed separately in order to achieve a synthesis of the present state.

Szentendre településföldrajzi helyzetének és adottságainak elemzése számos olyan tényező együttes értékelését követeli meg, amely más települések esetében nem jelentkezik ilyen karakteresen. Ezek közül három mindenképpen kiemelésre méltó:

- a természeti földrajzi környezet, amelyben megtelepült és ma is éli életét a város;
- a történelmi múlt, s ennek napjainkig meglévő, továbbélő, a település struktúráját és arculatát meghatározó tényei és tényezői;
- az mindezek alapján kialakult, s egyre erősödő speciális élet és városi arculat, amely hazánknak is, de a Dunakanyarnak mindenképpen a "gyöngyszemévé" teszi ezt a várost.

A jelen tanulmány azt kívánja megmutatni, egyféle nézőpontból, mégpedig a településföldrajz szempontjából, hogy miféle tényezők játszottak szerepet a mai társadalom-gazdaság és településarculat kialakulásában, azok ma milyen térbeli (településen belüli) megoszlásban, milyen mennyiségben vannak jelen, s hogyan fungálnak ma. A mai települést alkotó különféle folyamatok és adottságok számos tényező együttes hatásaként születtek meg és tükrözik azt vissza, ezért ezeket egyenként, történelmi folyamatokban meg kell vizsgálni, hogy azután a mai állapotról egy összegző kép megrajzolható legyen.

¹ Prof. Dr. Becsei József emeritus professzor, a földrajztudomány (MTA) doktora, SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

1. A természeti földrajzi környezet

Szentendre egyike azon magyar városoknak, amelyek kialakulásában és morfológiai szerkezetének formálásában több olyan természeti földrajzi tényező, adottság (domborzat, vízrajz) is meghatározó szerepet játszott és játszik ma is, amely részben megengedő, részben kizáró hatásával jelentkezett. Mindezek együtt festői keretet adnak a településnek, amely a Duna alacsony (3-5 m-es) és magas (6-7 m-es) árterétől a teraszszinteken és a dombokká emelkedő hordalékkúpokon át a Visegrádi-hegység 500-550 m magasságú szintjéig terjed. Ezek a csúcsok (Vörös-kő 521 m, Beszeg 549 m, Málnás-hegy 534 m, Szt-László hegy 590 m, Cser-hegy 534 m, Bölcsohegy 588 m, Csikácsér 556 m) félkörívet vonnak a település köré Tahitól Pomázig. A Bükkös-patak északon fut át a településen s érkezik a keleti határt jelentő Dunába.

A város tengerszint feletti magassága 102 m, de fokozatos növekedéssel mára a 350 m tszf magasságig (Cseresznyés-Barackos-Pálma u.) kúszott fel. A Duna part melléke, az Óváros keleti pereme a Duna alacsony és magas árterére települt, nagyobbik része azonban a 12-14 méteres, illetve a 18-27 méter viszonylagos magasságú teraszon (PÉCSI M. 1959) foglal helyet. Itt található a Várdomb (Templomdomb), illetve a tőle északra (Iskola-Angyal u.) fekvő, s környezetéből viszonylagos magasságával kitűnő Szamárhegy. A történelmi város a Duna enyhe kanyarulatához simulva északra és délre a Duna teraszaira terjeszkedett tovább, majd a patak völgyek által megszabott irányban, az általuk felépített hordalékkúpon nőtt északnyugatra, nyugatra és délnyugatra.

A Bükkös-patak hordalékkúpján épült a város második történelmi városrészének tekinthető Izbég 150-160 m tszf magasságban, tehát 50-60 m-es viszonylagos magasságban.

A 150 m-es szintvonal felett eső településrészek a legújabb városnövekedés eredményeként épültek, illetve épülnek be: északon és északnyugaton Petyina, Tyukos-dőlő, Pismány, nyugaton László-telep és a Püspökmajori lakótelep egy része. A város déli része (Katona-telep, Pannónia-telep, Vasúti villasor) a magas ártéri szintben (105-110 m) foglal helyet. A város északi területén Boldogtanya és Kisboldogtanya a csaknem kizárólag üdülőövezeti terület. "Ezen a szakaszon a Duna annyira alámosta Leányfalu fölött az oligocén agyagos rétegeket, Leányfalutól D-re és Szentendrétől É-ra a miocén andezit tufa Dunáig kifutó rögét, hogy azok meredek peremmel, néhol csaknem függőlegesen buknak le a holocén teraszszintre (PÉCSI M. 1959). Mindez tájképileg széppé, az üdülők által közkedveltte teszi a tájat. Hasonlóan romantikus településrésze Szentendrének a Sztelin-patak és vízmosásainak fiatal bevágódásától délre elterülő ritkán beépített kertes, üdülőterületi része (Pismányhegy, Szabadság-forrás).

A domborzati és vízrajzi adottságok a tájképi szépségen túl meghatározzák a település terjeszkedési irányait, amelyben a Duna kelet felé határt szab, a patak völgyek pedig újabb és újabb beépítésnek kínálnak lehetőséget. De

alapvetően meghatározzák a város alaprajzi struktúráját is, amelyben meghatározó szerepet a halmazos alaprajz játszik, bár jelen van a szalagtelkes és a sakktabla alaprajzi elem is.

Szentendre (légifelvétel)

A település történeti alakulásának folyamatát a huszadik század utolsó évtizedéig követjük, hogy erre alapozottan tudható legyen a mai struktúra értékelése, hiszen minden település mai képében egy hosszabb fejlődés eredményei összegződnek. A történelmi folyamat során azonban számba kell venni a morfológiai arculatot, továbbá azokat a funkciókat, amelyek ezeket a formákat létrehozták, meghatározták, s amelyeknek a működését biztosítják, de fel kell tárnunk annak a társadalomnak is a fejlődését, átalakulásait és szerkezetét, amely e funkciókat működteti és létrehozza a morfológiai elemeket és együtteseket. A geográfiai szemléletben a településföldrajzi elemzések csak e komplex szemlélet mentén lesz sikeres, hiszen a település legáltalánosabb megfogalmazásban a morfológia, a funkciók és a társadalom együtteséből áll és működik.

2. Településtörténeti áttekintés

2.1. Szentendre fejlődése a XX. századig

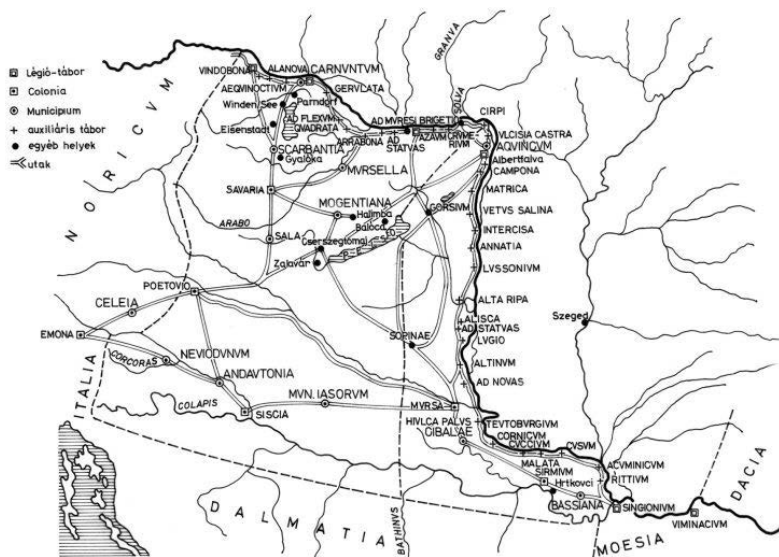
Amilyen jelentős szerepet játszottak a természeti földrajzi adottságok Szentendre arculatának és életének meghatározásában, ugyanolyan fontos szerep jutott ebben a történelmi múltnak. Bár az ember első megtelepedésétől kezdve a történelmi idők mindegyikének nyomai, leletei fellelhetők, de a különböző korszakok "hagyatékai" más és más mértékben befolyásolják a mai települést. Az emberi megtelepedés kezdeteiről, valamint a középkorból ránk maradt emlékek elsősorban, mint múzeumi-levéltári tárgyak vannak jelen, s így segítenek tájékozódni Szentendre történelmi múltjáról, míg a római kor és az újkor a mai település képezésének kialakulásában is szerepet játszottak. Ezért részletesebben csak e két korról szólnunk, míg a többi időszakot csak megemlítjük.

Az emberi megtelepedés kezdeteiről, a 15-20 000 évvel ezelőtt itt élt emberek telephelyei tanúskodnak; megtelepedésükhöz a síkság, a hegyvidék, az erdők és a víz, mindenekelőtt a Duna biztosította a feltételeket. Az újkőorból származó emlékek valószínűsítik, hogy az ember a Bükkös-patak hordalékkúpjára telepedett, míg az illírek uralmát (i.e. I. sz.) felváltó kelta eraviscus törzs telephelyét a Betonárugyár területén tárták fel (BOROS-SOPRONI-SZOMBATHY 1967, SOPRON S. 1985, SALLAY-KUTHY é.n.).

Szentendre első virágkora a rómaiak uralma idejére esik, amikor is az Aquincum székhellyel létrejött Alsó-Pannónia tartomány egyik határvédő katonai tábora (Ulcisia Castra = Farkas vár) települt Szentendre területére a Bükkös patak jobb partjára (110-120 m tszf), a mai Római sánc-Paprikabíró-Kossuth Lajos u.-Római sánc köz területen (SALLAY M. é.n.) (2. ábra). (Ulcisia Castra (magyarul: Farkasvár) Pannonia provincia „limes”-ének egyik jelentős állomáshelye, Marcus Aurelius kedvenc katonai tábora volt (lásd még: Ripa Pannonica Hungary). Megfordult itt 202-ben Septimius Severus, 214-ben Caracalla és 375-ben II. Valentinianus császár.

Áprily Lajos így eleveníti meg ezeket az éveket: „Zuhog a fény a ház-sorok falára, / megtündököltet minden ablakot. / A római Castra Ulcisiára / valamikor itt így ragyoghatott. / Lábak dobbantak, had vonult kevélyen, / belerezzent minden útmenti ház, / ijak villantak, s ragyogott a fényben / ezer feketebőrű szír íjász.”) A II. század elején felépült tábor, település trapéz alakú, 205 134 m alapterületű volt, s két részből állott: a katonai táborból (Retentura) és a polgárvárosból (cabanae). A polgári népesség, ami az itt talált őslakosokból (eraviscusok) került ki, háziiparral és kisparcellás földműveléssel foglalkozott. A IV. századra a határvédő katonaságot is parasztok, ill. kiszolgált katonák adták, akik a földhöz juttatásért védték a határokat. A római tábor jelenlétével ma is befolyásolja a település életét, nemcsak azzal, hogy idegenforgalmi látványosság, hanem hatással van a beépítés szerkezetére is.

Szentendre római kori virágzását földrajzi fekvésének köszönhetette. Egyrészt azzal, hogy a védelmi vonal fontos pontján, másrészt az Aquincumból legyezőszerűen szétágazott országutak egyike mentén feküdt. Ezt az adottságok a hunok kevésbé, de az avarok ismét kihasználták, fejlett kereskedelem alakult ki, valószínűleg az avar törzs vezetőinek székhelye lett a város a dunai átkelőhelyek ellenőrzési pontján (1. ábra).

1. ábra. Limesek a Duna mentén

A középkori Szentendre települése minden bizonnyal a mai település helyén volt, de az újkori megtelepedésre a hatása kevésbé bizonyítható. A honfoglaló magyarok valószínűleg erődítménynek használták. Első okleveles említése 1002-től származik, amikor a veszprémi püspök kapta birtokul. A középkori Szentendre életében fontos szerepet játszott egyrészt, hogy uradalmi központ szerepet kapott, korán megindult a földművelésre való áttérés, másrészt, hogy fontos szerepet játszott az egyházmegyei igazgatásban. Fontos változást jelentett, hogy a XIV. század elején Károly Róbert (1318) Szentendrét és a Szentendrei szigetet a visegrádi várhoz csatolta. Ezzel elindult a mezővárosi fejlődés útján, amely azonban nem teljedhetett úgy ki, mint több más magyarországi város esetében, mert az egyházzal való küzdelemben nem kaphatták meg a város lakói azokat a kiváltságokat, amelyek ezt a fejlődést kiteljesíteni segítették volna.

A középkor egyetlen megmaradt építészeti emléke a város plébániatemploma. Ebből arra következtethetünk, hogy a római tábor felváltó új telep a templomdomb körül keletkezhetett. A püspöki udvarház valószínűleg

a mai városháza helyén állt, a főút legmagasabb pontján a centrum, a piac szélesedett ki. Szentendre - feltehetően - közvetlenül a török uralom előtt mezővárosi rangot kapott, s a Bükkös pataktól északra előkerült több méter széles várfal maradványai azt tanúsítják, hogy várfallal vették körül a települést. A szabálytalan alaprajzú település struktúráját a városon átvezető országút határozta meg, amely a település tengelyét jelentette. A parasztok kezdetben szétszórva, majd az 1300-as évekre zárt, ún. belső telkeken építettek házakat. A mai város szerkezete is ezt a formát, alapstruktúráját követi (SALLAY M. é.n.). Ezen hely és struktúra újraeledése a XVII. század végétől azonban nem a történelmi kontinuitás következménye, hanem a természeti földrajzi adottságok és a forgalmi fekvés által meghatározott lehetőség.

A XV. század végéig tapasztalható lassú fejlődést a XVI. századtól ismét a pusztulás váltotta fel, amely a török uralom alatti kettős hatalmi helyzetből következő kiszolgáltatottság következménye volt. A pusztulás legszembetűnőbb jele az elnéptelenedés volt: 1559-ben még 38 házat, 1588-ban már csak 6 portát említettek, de 10 év múlva már nem volt lakott a település. Csaknem egy évszázad után újratelepült Szentendre vált ismét virágzó településsé, azt nevezhetjük a város második virágkorának, amely a mai Szentendre települési struktúráját kialakította, meghatározta.

Szentendre 1686-ban Budával együtt szabadult fel a török uralom alól, s néhány év múlva, 1690-ben a Magyarországra menekült 37000 szerbből 6000 Szentendrére telepedett meg, akiknek I. Lipót számos kiváltságot biztosított. Az ideérkezettek többsége ideiglenes tartózkodási helynek tekintette új lakóhelyét, az itt lévő őslakos magyarokkal semminemű sorsközösséget nem vállaltak. 1699-ben a karlováci béke után sokan visszaköltöztek hazájukba. Az 1696. évi összeírás szerint Szentendrére 107 telkes jobbágy, 879 házas zsellér és 468 házatlan zsellér, tehát mintegy 1454 család élt (kb. 8000 lélek). A telkes jobbágyok és házas zsellérek lakóépületeinek száma megközelítette az ezret (KUTHY S. é.n.; SOPRONI S. 1985).

Az új lakosok külön *mehalák szerint* (vallási és területi alapon szerveződött szerb települési csoportosulás) *települtek* meg, összesen hat csoportba, s mindegyik templomot épített magának, s mindez a mai településszerkezetben is jelen van, hiszen a település fejlődése ez időtől folyamatos. Az ószerbiai pozsareváciak a Pozsarevacska templom (Bükkös-patak-Kossuth L. u.-Római sánc köz) körül telepedtek le, a szerémségi csiprováciak a Csiprovacska (ma Péter-Pál) templom köré (Kucsera F.-Péter-Pál-Dumtsa J. u.), a torontáli opaváciak az Opovacska-templom (ma református) (Rákóczi F. u.-Arany J.-Vörösmarty u.) körül tömörültek, a belgrádiak a püspöki székesegyházat (más néven Belgrád-templom) (Alkotmány-Hunyadi u.) alapították. A Görög utca főterén torkolatánál van a görög templom, a Blagovesztenszka, amelytől keletre a görög kereskedők telepedtek meg. A Boszniából menekült szerbek a város északi részén (Bogdányi-volt Vörös Hadsereg u.-Szerb-Borpince u. stb.)

telepedtek le, mehalájukhoz tartozott a Preobrazsenszka templom. S végül eredetileg szintén szerb település volt a Bükkös-patak mellett keletkezett egytűcsás falu, Izbég is, amelyet 1766-ban csatoltak Szentendréhez (2. ábra).

2. ábra. Szentendre

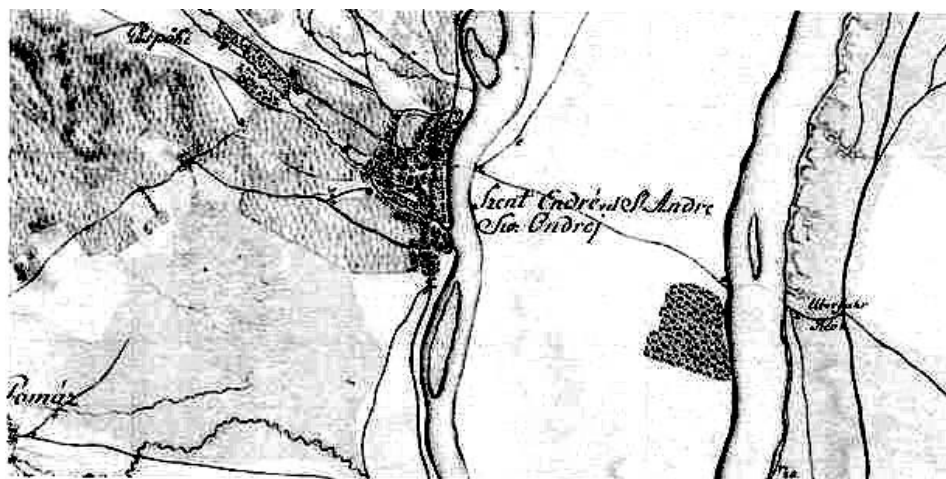
A város újratelepülése utáni gyors fejlődésének okait mindenekelőtt abban kell keresnünk, hogy rohamosan fejlődött kézműipara, kereskedelme és bortermelése, s mindegyik jótékony hatással volt a vegyes nemzetiségű összetételre. A gazdasági növekedést jelzi, hogy folyamatosan alakultak a céhek (csizmadiák, paplan-zubbonykészítők, tímárok, 1700-ban szücsök, szabók, szappanfőzők, 1754-ben vargák, 1758-ban kovácsok, lakatosok és kerégyártók, 1767-ben aranyműves céh). A város főterén elsőként a kereskedők építettek köházakat, raktárakat és pincéket. A város erősödését és

fejlődését az is segítette, hogy Szentendre nemcsak a hazánkba menekült szerbek kereskedelmi központja volt, hanem egyházi és kulturális centruma is. Előbb a szerb pátriárka székhelye, majd görögkeleti püspökségi székhely lett. A kulturális központ jellegét jelzi, hogy egy időben szerb gimnázium és szerb nyelvű tanítóképző működött a városban, de központja volt a szerb irodalmi és művészeti életnek is.

A XVIII. század elejére azzal, hogy a szerbek egy része visszaköltözött eredeti hazájába a környező falvakból egyre több magyar, ill. Frankföldről (Württemberg) német nemzetiségű sváb lakosság költözött az itt élő szerbek, görögök és dalmátok mellé. A város életét a nemzetiségi villongások többször megzavarták. Mária Terézia Szentendre mezővárosát szabadalmas királyi város rangjára emelte. 1767-ben ismét visszakerült a koronauradalomhoz, s a királynő a szentendrei uradalmat 6000 forintért bérbe adta a város lakosainak, s felmentette őket minden egyéb szolgáltatás alól. Ez újabb lendületet adott a város további fejlődéséhez.

A gazdasági helyzet stabilizálódását nagy építkezések követték, aminek legfontosabb jelentkezése, hogy a korábbi faházak és templomok helyett kőházakat és templomokat építettek. (A kőtemplomok építése 1710 és 1791 között zajlott le, utoljára a Csiprovacska templom hajója - 1791 - készült el.) A mai városmag lényegében akkor alakult ki, amelynek jellegzetessége volt, hogy nemcsak mehalák szerint differenciálódott, hanem foglalkozások szerint is. Hiszen a tímárok a Szamárhegyen telepedtek le, a kereskedő családok a főtéren és környékén építettek keskeny, kétablaknyi szélességű kőházakat, amelyeknek földszintje üzlet, emelete lakás, padlása pedig raktár volt. Sok esetben a korábbi romépületekre építettek, s így megtartották a középkori alaprajzot. A szőlőtermelés a déli lankák vulkanikus talajára terjedt ki (Pismány, Tyukovác, a vasútállomás-Paprikabíró utca-Bükkös-patak-Alsó-Izbég által határolt terület). Az egyes mehaláknak a fő utak mellett épített üzleteken kívül volt kis piactere is (a görögöké a Duna parton, a Boszniából jötteknek a Szerb utca torkolatánál stb.), de az országos vásárokat a Bükkös patak hídfője táján tartották.

A virágzó gazdasági-városi élet a népesség szaporodásában, lélekszámának emelkedésében is jelentkezett, hiszen az 1696-os 8000 fős népesség a pozserováci békekötést követő szerb visszatelepüléskor 1300 főre csökkent (1715), de 1771-re a lakosság száma 5000 főre, csaknem négyszeresére nőtt. A mai "... város kialakulása, lakosságának végleges megtelepedése erre az időre esik. A városközpont szerkezete középkori eredetű; területileg azonban a XVIII. század folyamán erősen megnövekedett. (3. ábra) Ekkor alakultak ki a jellegzetes város- és utcaképek, még ha az épületek egy része későbbi korok terméke is. A kanyargó hegyre kaptató utcák kusza hálójában járva a XVIII. század hangulatát érezzük" (KUTAY S. é.n.).

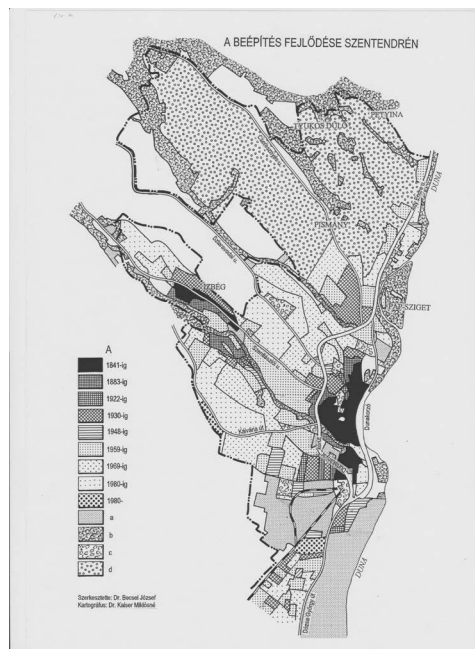
3. ábra. Szentendre az első katonai felmérésen (1782-85)

A XIX. századot Szentendre történetében a hanyatlás és az önállósulás időszakának nevezhetjük. A XIX. század fordulóján még német és szlovák népesség betelepülése növelte a lakosok számát, de a Rákóczi szabadságharc idején a szerbek kezdtek visszatelepülni; az 1830-31-es járvány a lakosság egyharmadát elpusztította, s 1832-ben a népesség száma már csak 3186 fő volt, 60 % római katolikus, 36 % görögkeleti, 4 % protestáns. A század első évtizedei a természeti katasztrófák idejét is jelentette: 1799 -ben árvíz, 1800-ban tűzvész, amely a város nagy részét elpusztította, 1809-ben és 1837-38-ban ismét árvíz pusztított. Az 1880-1885 között pusztított filoxérajárvány pedig a szőlőtermelés végét jelentette.

A fizikai pusztításon túl azonban fontos szerepet játszott Pest és Buda gyors ütemű fejlődése, amely elszippantotta a környező települések fejlődése elől a lehetőséget, annak vonzásába és árnyékába kerültek. A mintegy évszázados stagnálásban jelentős változást hozott, hogy 1887-ben megépült a fővárossal összekötő helyi érdekű gőzvasút, amely révén lehetőség nyílt arra, hogy a fővárosi ipari üzemekben munkát vállalhattak a szentendreiiek, de arra is, hogy a fővárosiak megközelíthessék Szentendrét és környékét. A stagnálás időszakának azonban az a pozitívuma is megvolt, hogy az ipari-kereskedelmi-forgalmi fejlődés érintetlenül hagyta a város szerkezetét és képét, s így ma csaknem érintetlen történelmi hangulatával a magyar városhálózat egyik gyöngyszeme, amely a XIX. század második felében újra megváltotta a földesúri területek, javadalmak és regáléjogok használatát, s 1872-ben rendezett tanácsú várossá alakult.

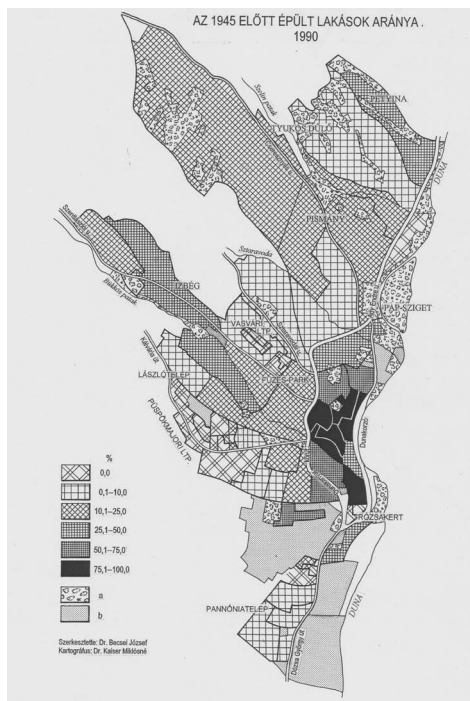
A XIX. század vége és a XX. század eleje az átalakulás időszaka. A kapitalizálódás inkább csak megérintette a várost, mint fejlesztette, bár itt is létesültek ipari üzemek (olajgyár, téglagyárak, szövőipar, Izbégen szerszámgyár), de Szentendre nem vált ipari várossá, lakói Budapesten vállaltak

munkát, ellenben a fővárosból mind több nyugdíjas, házat vásárló kisember költözött ide, s egyre többen építettek maguknak házat Pismányban és Leányfalu határában. Mindez előrejelzi azt a fejlődést, amely végül is a ma előttünk álló hely kifejlődéséhez vezetett (4-5. ábra).

4. ábra

A beépítés fejlődése Szentendrén

5. ábra

Az 1945előtt épült lakások aránya 1990

2.2. A XX. századi fejlődés

2.2.1. A XIX-XX. század fordulójának jellemző demográfiai folyamatai

Szentendre igazgatási területét csaknem változatlanok tekinthetjük (4167 és 4383 km között változott), a rajta élő *népesség száma* azonban a XIX. század második felétől jelentősen módosult. 1870 és 1890 között előbb csökkenés (4683 főről 4229 főre), majd stagnálás és 1920-ig lassú növekedés jellemezte. Fél évtized alatt valamivel több, mint ezer fővel nőtt a lakosok száma, s 1920-ban 5877 fő volt. A stagnálás és lassú növekedés mellett jellemezte az etnikai összetétel alakulása. 1881-ben legnagyobb arányban (29,4 %) a németek lakták a várost, őket a szlovákok követték 24,9 %-kal, majd a magyarok 23,5 %-kal, a szerbek 17,6 %-kal, s az egyéb népesség 4,6 %-ot adott. 1920-ra a magyarok

aránya 72,8 %-ra nőtt, a németeké 9,6 %-ra, a szlovákoké 9,4 %-ra, s az alapító szerbeké 6,7 %-ra csökkent.

Fontos változás következett be a *népesség kor szerinti összetételében* is, mert a gyermekkorúak hányadának csökkenő tendenciája (34,3 %-ról 1930-ra 26,2 %-ra) ekkor indult el. Stagnált az idősebb népesség aránya, ellenben növekedett a 15-39 évesek részesedése a lakosságból. Századunk első két évtizedében a nők száma (1900: 1:1,11, 1910: 1:1,06, 1920: 1:1,1) 200-400 fővel meghaladta a férfiakét. Fordulat e vonatkozásban is az 1920-as években következett be, amely minden bizonnyal a népességcserével áll összefüggésben, s talán a Budapestre való beköltözéssel, amely elsősorban a fiatalabb férfi népességet érintette, továbbá az 1910-1920 közötti évtized módosulását a háború férfi veszteségei okozták.

A *kapitalista iparosítás* a város gazdasági szerkezetében csak módosulást eredményezett, de Szentendre továbbra is *mezőgazdasági-kereskedő város* maradt. Az 1880-as években a település déli határában fekvő mocsaras területek lecsapolásával nagy kiterjedésű szántóföldhöz jutott a lakosság, a filoxérajárvány kipusztította szőlőterületekre pedig gyümölcsfákat telepítettek, s ekkor honosították meg az egres termelést. A népességnek 1900-ban 43,6 %-a, 1920-ban még mindig 34,2 %a az őstermelésből élt, a keresőknek 1900-ban 47,2 %-a, 1920-ban pedig 38,5 %-a talált munkát az őstermelő ágazatban.

A századfordulón a *tulajdonképpeni iparban* (1900-ban 588, 1910-ben 823, 1920-ban 811) a keresők negyede-harmada talált munkát. Nagyobb üzemei a Zimmer-féle szerszámgyár (45 fő foglalkoztatott 1900-ban), ugyancsak 1900-ban a Láber-féle lakatosárúgyár (26 fő foglalkoztatott) és 76 fővel a Lószerszámveretgyár voltak. A kereskedelem és hitelélet, valamint a közlekedés foglalkoztatottjainak aránya jelentősen módosult, az 1900-as 6,1 %-ról 1920-ra 8,9 %-ra nőtt, az ezen ágazatokból élő népességé pedig 8,1 %-ról 11,7 %-ra emelkedett, a többi ágazat (közszolgálat és szabad foglalkozás, házicselések, nyugdíjasok stb.) népessége 1900-ban 20,9 %-ot, majd 1920-ban 22,2 %-ot jelentett.

2.2.2. Az 1920-as évtizedtől a XX. század végéig

Azt mondhatjuk, hogy az 1920-as évtizeddel a település életében jelentős fordulat következett be. Ezt mindenekelőtt a népesség számának gyors növekedésén szemlélhetjük. Az 1941-1949 közötti csökkenés kivételével a gyarapodás állandó és gyors volt, a tényleges népességnövekedés 1920 és 1990 között 13474 fő (329,3 %), ami évi átlagos 4,7 %-os lakosságszám-növekedést jelentett. A népesség belső szerkezetének átalakulása alapján azonban ezt az időszakot két nagyobb szakaszra kell bontani:

- a. 1920 és 1949 közötti időszak,
- b. 1950-1990 közötti időszak.

Az első szakasz egyik sajátossága, hogy a gyors népességnövekedést a második világháború okozta népességcsökkenési időszak zárja. A férfi-nő arányban olyan változás következik be, a fentiek ellenére, hogy a férfiak száma meghaladta nőét, aminek oka a rendőrújonciskola idetelepítése volt. A másik fontos átalakulás, hogy a már korábban elindult csökkenési folyamat tovább folytatódott, másrészt a fiatal korúak (0-14 évesek) népességbeli részesedése, ami már korábban is csökkent, most jelentősen zuhant, az 1920-as 29,5 %-ról 1949-re 22,4 %-ra. Jelentősen nőtt a 15-39 évesek aránya, míg az ettől idősebbeké valamelyest csökkent.

Átalakult a népesség foglalkozási szerkezete is: a. Az östermelésből élők aránya 34,2 %-ról 18,8 %-ra csökkent, a keresőké pedig 38,5 %-ról 18,5 %-ra, míg b. az iparból élők hányada 30 % körül mozgott, de a keresőké 28-29 % között változott. Viszont a c. kereskedelem, hitel és közlekedésből élő népesség hányada 11,7 %-ról 13,5 %-ra emelkedett, ugyanezen ágazatok keresőie pedig 8,9 %-ról 10,9 %-ra növekedett. Ugrásszerű volt a változás d. az egyéb ágazatok népességénél és keresőinél, hiszen az 1920-as 22,2 %-ról 42,5 %-ra emelkedett a keresők részesedése az összes keresőből. (Ez részben a fent már említett rendőriskola idetelepítésével, ill. azzal hozható összefüggésbe, hogy a 30-as évektől Szentendre járásszékhellyé vált.)

A következő kérdésünk, hogy ebben a korszakban hogyan alakult a város foglalkozási-társadalmi struktúrája, s az a településen belül milyen térbeli rendben helyezkedett el. Erre vonatkozóan az 1930-as népszámlálás adatai nyújtanak felvilágosítást, megjegyezve, hogy a nagy gazdasági világválság miatt ezek az adatok is tartalmaznak torzulásokat, így nem azonosítható ez az állapot maradéktalanul az előző és az ezt követő két évtized helyzetével.

1930-ban Szentendre területét lényegében három nagyobb egységre tagolhatjuk:

- a belterület*
- a külterület*
- a külterülethez tartozó Izbégre.*

1. A külterületi Izbég

A város népessége ekkor 7210 fő volt, amelyből 1792 fő (24,9 %) élt külterületen, belőle 1056 fő (58,9 %) volt Izbég lakója. Az Izbégen élők közül a férfi-nő arány 1,08-1 volt. A többséget (77,1 %) a magyarok adták, őket a szlovákok követték (16,9 %), a németek csupán 2,7 %-ot tettek ki, s a maradék 3,3 % volt a többi nemzetiség. Vallási megoszlásukban a római katolikusoké volt a vezető hely (914 fő), 81 fő volt a református, 27 fő az evangélikus, 10 izraelita, 3 görög katolikus és 21 egyéb vallású. A népesség nagyon fiatalos korstruktúrával (0-14 évesek aránya 34,4 %, 15-39 évesek: 39,1 %)

jellemezhető, a 11 évnél fiatalabbak a népesség 30 %-át adták. A lakosok több mint fele (787 fő, 74,5 %) tudott írni-olvasni (a városi érték 81,9 % volt).

Izbég társadalmi-foglalkozási szerkezetében a vezető helyet (57,3 %) az őstermelésből élők foglalták el, de már jelentős hányadot képviselt (31,3 %) az iparforgalmi népesség is. (Az őstermelő népesség belső strukturálódásának egyik sajátossága volt, hogy igen alacsony hányadot (38,3 %) képviseltek a keresők, hiszen a városi átlag 45,6 %, az izbégi pedig 40,2 %-a volt.

Mindezek ellenére azt állapíthatjuk meg, hogy Izbég egyik jellemző sajátossága, hogy a város egyik agrárkerülete volt, amelyet jól jellemez az, hogy amíg a település összes lakójának 14,6 %-a élt itt, addig a mezőgazdasági népességnek 30,6 %-a. Az őstermelő népesség belső strukturálódásának egyik sajátossága volt, hogy a keresők alacsony (38,3 %) hányadot képviseltek. (Az alacsony jelzőt azért használhatjuk, mert városi átlagban a keresők aránya 45,6 %, de izbégi átlagban is 40,2 % volt.) Az alacsony foglalkoztatási ráta oka, a magas gyermekarány, továbbá, hogy a mezőgazdaságban nőket alig foglalkoztattak (17,2 %).

További sajátossága volt e kerületnek, hogy itt magas arányban éltek a mezőgazdasági munkások, hiszen a lakossági arányt (14,6 %) kétszeresen (28,9 %) meghaladó mértékben élt ezen társadalmi csoport ebben a településrészben. A mezőgazdasági és kertészeti népességből is 68,9 %-al részesedtek, így az őstermelőknek csaknem háromnegyed részét tették ki, de Izbég egész társadalmának is közel negyven százalékát (39,5 %) alkották.

Az őstermelő népesség két másik csoportja, az önállók (19,2 %) és a cselédek (11,9 %) az előbbieknél kisebb arányban éltek itt, de a város összes cseléd lakosának 41,4 %-a lakott ebben a városrészben, az önállóknak pedig 19,4 %-a, vagyis itt is a városi átlagnak megfelelő arányban részesültek a helyi társadalomból, s általában jellemző volt, hogy a 10 kh-on aluli birtokosok adták azt a réteget.

Bár az iparforgalmi népesség (31,3 %), valamint a többi ágazat népességének az aránya (14,2 %) sem elhanyagolható jelentőségű az Izbégi társadalom összetételében, de ezekhez a társadalmi csoportokhoz tartozók részesedése a városi iparforgalmi és egyéb ágazatok népességéből alacsonyabb, mint az izbégi összes lakos részesedése a város összes lakosából. Azonban fontos jellemzője volt Izbégnek, hogy az agrár jelleg mellett egyre erősödő jellemvonásává vált az ipari társadalom erősödése.

2. A további külterületi részek

A külterületi települések további egységei az alábbi magasabban fekvő övezeteket jelentették:

— Budán-, Kőhegy- és Szmolin dülő Izbégtől D-re eső határrészen 160-250 m tszf magasságú hordalékkúpon, ill. teraszszinteken;

- Bukomirovácdőlő, Csicserkó és Kékdőlő Izbégtől É-ra Pismányig a 150-200 m tszf-i magasságban;
- Orlovác és Tyukovác Pismánytól északra 250-300 m tszf-i magasságban;
- Sztaravoda és Pismány. Ezen külterületi településrészek közül mára Csicserkó, Sztaravoda és Pismány hozzákapcsolódott a zárt településhez, de Tyukovác (Tyukos-dőlő) is jelentős részével ez történt.

Az 1930-as népességszám alapján a legnagyobb lélekszámú lakosságot Pismányban (201 fő), Csicserkó és Kékdőlő (138 fő) területén találunk, majd ezt Sztaravoda (122 fő) követte, a többi részeknek 60-100 fő között mozgott a népessége. A lakosság korstruktúrája még Izbégtől is fiatalosabb szerkezetű volt, mert a 0-14 évesek aránya 34,0 %-ot, a 60-x éveseké 8,0 %-ot adott. Egyetlen területen, Pismányban volt magasabb (12,4 %) a 60-x évesek aránya, s itt a gyermekkorúak részesedése (28,9 %) nem érte el a harminc százalékot. Ugyancsak ebben az övezetben, valamint Sztaravodában magasabb volt a szlovák és a német nemzetiségiek aránya (9,3 %, ill. 3,1 %), a németek Csicserkó és Kék-dülőben 5,8 %-os arányt képviseltek. A külterület egészén a magyarok 91,3 %-os létszámmal részesültek a lakosságból.

Az egyes külterületi részek foglalkozási-társadalmi struktúrája már ekkorra differenciálódott. Az egész területen az őstermelő népesség a lakosság 70,4 %-ét tette ki, de Pismányban már csak 48,3 %-ot ért el, a déli külterületi részekén 64,9 %-ot. Ebből következőleg a két területen az iparforgalmiak aránya 28,4 %, ill. 26,6 % volt, s ezen túl Pismányban a többi ágazat (közszolgálat, nyugdíjasok, szabadfoglalkozásúak stb.) értéke 25,1 %-ot ért el. Jelezván egyrészt, hogy ez a terület társadalmilag leginkább megközelítette a belterület társadalmi struktúráját, másrészt, hogy erősebbé vált a terület pihenő, üdülőhely jellege. Ugyancsak a fentieket erősíti az a tény is, hogy ebben a két övezetben a mezőgazdasági munkások aránya (31,8 %, ill. 34,1 %) lényegesen alacsonyabb volt, mint az egész külterületi rész átlagában (75,1 %).

3. A belterület

Szentendre lakosságának 75,1 %-a élt 1930-ban a belterületen, amelynek demográfiai jellemzői lényegesen különböztek a külterületi településrészekétől. Ezek az alábbiakban foglalhatók össze:

- A férfi-nő arány 1:1,0, míg külterületen 1,03:1,0, a belterületen csupán tíz fővel volt több a férfi, mint a nő.
- A belterületi népesség 84,5 %-a tudott írni-olvasni, míg a külterületen csak 73,9 %.
- A nemzetiségi összetételben is különbségek mutatkoznak: bár a magyarok túlnyomó többségben (90,2 %) voltak a belterületen is, de a németek és szerbek többsége a belterületen élt, míg a szlovákoknak 69,3 %-a külterületen, elsősorban Izbégen (81,3 %).

— Jelentős különbség állt fenn a népesség korszerkezetében is, mert a gyermekkorúak aránya (23,6 %) mintegy tíz százalékkal maradt el a külterületi részesedéstől, a 60 évesnél idősebbek viszont magasabb hányadot képviseltek, de a 15-39 évesek is éppen 6 %-kal magasabb arányban részesültek a belterületi lakosokból, mint a külterületiekből. Miután ez mondható el a 40-59 éves korcsoportról is, összességében megállapítható, hogy a belterületen arányosabb korszerkezet alakult ki, mint a külterületen, amelynek lényeges eleme, hogy a munkaképes korú népesség a lakosság 66,3 %-át adta (ez magasabb volt az országos (65,8 %) átlagnál).

A *belterület népességének társadalmi-foglalkozási struktúrája* már 1930-ban is valódi urbánus jellegű volt. Az összes lakos 47,4 %-a tartozott a keresők közé, amelyen belül a nők aránya nem érte el a 30 %-ot, de a mezőgazdaságban dolgozók aránya csupán 16,3 % volt, ezzel szemben az iparforgalmi népesség a lakosság 48,9 %-át, az összes keresőnek (2567 fő) pedig a 42,5 %-át adta. A többi ágazat - közszolgálat, véderő, nyugdíjas, tőkepénzes stb. - keresőinek a részesedési hányada (36,7 %) igen magas értéket jelentett. A foglalkozás alapján képezhető társadalmi csoportok közül a legtekintélyesebb létszámot az ipari népesség alkotta, őket a közszolgálatból és szabad foglalkozásból élők, majd a mezőgazdasági önállók, a mezőgazdasági munkások követték. Bár a közlekedésből élők létszámban megelőzték a nyugdíjasokat és tőkepénzeseket, de az előbbieket esetében a kereső-eltartott viszony 1:2,47 volt, míg az utóbbiaknál 1:1,28. A közlekedési ágazat igen magas eltartotti aránya egyébként is kirívó volt Szentendre társadalmában, hiszen a városi átlagos érték 1:1,19 volt. Sajnos a város belterületén belül további területi bontásban nem állnak rendelkezésünkre adatok, így további elkülönítés nem tehető.

Összességében az mondható, hogy a második világháború küszöbére úgy érkezett el Szentendre, hogy a népesség növekedése mellett foglalkozási struktúrájában is végbement egy urbanizációs váltás, s a településen belül ez úgy differenciálódott, hogy az agrár elem elsősorban a külterületi részekre szorult, míg a belterületen az iparforgalmi és szolgáltatási ágazatok népessége vált dominánssá.

1930 és 1941 között a népesség gyorsan (33,7 %-kal) növekedett, de a háború utáni (1949) népességszám alacsonyabb volt (9273 fő), mint 1941-ben (9641 fő). Miután Izbég továbbra is külterületi rész volt, ezért a külterületi népesség aránya 25,1 % maradt. A demográfiai szerkezet alig változott, de a foglalkozási struktúra igen. 1949-ig a mezőgazdaság népesség száma és aránya is csökkent, majd 1949-re kis mértékben nőtt. Az ipari népesség száma is és aránya is növekedett, de aránya 1941-ben alacsonyabb volt, mint 1930-ban, vagy 1949-ben. Hasonló folyamatot mutat a közlekedés és kereskedelem népességének és keresőinek a változása is.

Külön kell szólnunk az egyéb ágazatokból élők létszámának alakulásáról, hiszen egy évtized alatt (1930-1941) a létszámuk 2081-ről 3344-re növekedett, vagyis Szentendre 2431 fős népességnövekedésének 52,0 %-a ebben az

ágazatban talált megélhetést. Különösen nagy volt (1660 fő) a közszolgálati és szabadfoglalkozásúak létszám-emelkedése, amely nemcsak a teljes népességnövekedést szívtá fel, hanem más ágazatoktól is elhódított embereket. Mindennek az oka egyrészt az, hogy az 1930-as és 1941-es népszámlálási kategóriák tartalma különbözött egymástól, de ezen túl a valóságos okok között találjuk, hogy Szentendre a 30-as évektől járási székhelyé vált, ami a hivatalnokok számának ugrásszerű gyarapodását is jelentette. (Bár a következő évtizedben mind a keresők, mind a népesség száma csökkent, de ez időtől a legnagyobb létszámú társadalmi-foglalkozási ágazattá vált.)

1949-ben az egyéb ágazatok népessége a lakosság 34,3 %-át, a keresőknek 42,6 %-át adták. Az ipar 33,5 és 28,1 %-ot foglalt el, a mezőgazdaság 18,8 és 18,5 %-ot, s a maradék 13,4 %-nyi népesség élt a kereskedelemből és közlekedésből, a keresőknek pedig 10,8 %-a került ki közülük. A szellemi keresők aránya ekkorra 15 % körül alakult. A fenti számok azt jelzik, hogy Szentendre az 1950-es évek elejére ismét egy nagy váltás korszakába lépett át, amikor is a szellemi élet, az idegenforgalom, az üdülő-pihenőhely jelleg és a kereskedelem megerősödése ment végbe, s vált a város életét meghatározó fontos tényezővé.

A második szakasz - 1950-1990 - első éveiben Szentendre is arra törekedett, hogy az ipari tevékenységet a városban megerősítsék. Ennek eredményeként jelentősebb üzemekké váltak a Papírgyár, Cementgyár, a töltőtollüzem, több kisipari szövetkezet létesült, új profillal működött tovább a kocsigyár és a kéziszerszámgyár. Az ipari jelleg erősödését jól mutatja, hogy az 1950-es évek második felére a városban a gyáripari jellegű telepek száma már 17 volt, a bennük foglalkoztatott munkások és alkalmazottak száma pedig 1200 főre nőtt. Emellett azonban fontos lépések történtek a kulturális szerepkör kiépítésére is. A két világháború között alapították a művésztelepet (Szentendrei Festők Társasága), amely az 1960-as években tovább növekedett, 1955-ben alapították a Ferenczy Károly Múzeumot, amely mellett tucatnyi emlékmúzeumot, kiállító helyet (Ferenczy család, Barcsay, Czóbel, Kovács Margit stb.) létesítettek. Létrejött a Szerb Egyháztörténeti Gyűjtemény, majd 1969 óta épült a Skanzen. Mindennek eredményeként Szentendre a képzőművészeti élet egyik jelentős központjává vált, amely egyben az idegenforgalom célpontjait is jelenti. Két gimnáziuma, főiskolája, nagy könyvtára, művelődési háza, a középfokú központi funkciók erősödését jelentették.

A funkcióváltás folyamatát szemlélteti a népesség társadalmi-foglalkozási struktúrájának jelentős módosulása. 1960-ban ugyanis az ipari népesség részesedése a lakosságból 50,6 %-ot ért el (a keresők aránya 49,3 %-ra emelkedett), a városban élő 3005 fő ipari és építőipari keresőből 1224 fő (40,7 %) eljárt dolgozni, s ebből 815-en Budapesten találtak munkaalkalmat. (A helyben lévő ipari munkahelyek száma azonban 2419 volt, mert az eljárókkal szemben álltak a bejárók, akiknek a száma 659 főt tett ki.) Budapest

megerősödött munkaerő vonzási szerepét illusztrálja, hogy az összes szentendrei keresőnek 20,6 %-a (1257 fő) ide járt dolgozni.

A foglalkozási struktúra változásának további jellemzője volt a mezőgazdasági népesség és a keresők 1949 és 1960 közötti csökkenése, (1740 főről 1190 főre, ill. 902-ről 821-re) a közlekedés és kereskedelem népességszámának (1246-ról 1467-re) és keresőinek (529-ről 777-re) a növekedése, valamint az egyéb ágazatokból élők számának a fogyása. Ez a tendencia jellemezte még a következő évtizedet is, de *az ezerkilencszázhetvenes évekkel kezdődően új foglalkozási struktúra kialakulása következett be*. Ennek lényeges folyamatai:

- a mezőgazdasági keresők számának és arányának tetemes csökkenése;
- az ipari társadalom hasonló fogyása;
- az egyéb ágazatok keresőinek jelentős gyarapodása;
- a közlekedésben és kereskedelemben dolgozók számának és arányának egyenletes növekedése.

A népgazdasági ágazatokon belüli foglalkozási viszony is módosult, mégpedig általában kedvező irányban:

- 1960 és 1980 között az ipari ágazat kivételével, növekedett a betanított munkások aránya;
- valamennyi ágazatban csökkent a segédmunkások hányada, legnagyobb mértékben az iparban;
- jelentősen nőtt a szellemi dolgozók részesedése, különösen nagyarányú volt ez az egyéb ágazatokban (6,4 %-ról 16,2 %-ra),
- a mezőgazdaságon belül a szövetkezeti forma vált dominánssá (a mező- és erdőgazdaság aktív keresőinek 88,0 %-a), amelyen belül a segédmunkás arány 7,2 %, a szellemi dolgozóké 18,9 %-os volt.

A társadalmi-foglalkozási szerkezet módosulása a népesség iskolázottsági szintjének növekedése mellett ment végbe. Az 1980-as népszámlálás szerint Szentendre lakosainak 7,0%-a rendelkezett felsőfokú, 17,3 %-a középiskolai és 9,2 %-a szakiskolai, ill. szakmunkásképző iskolai végzettséggel. 707 fő tartozott a vezető, irányító beosztásba, 1903 a beosztott ügyintézői csoportba, 636 a beosztott ügyviteli dolgozók közé és 15 fő volt önálló.

A város fejlődésének az itt élő társadalom változásainak elemzésekor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Szentendre a főváros intenzív agglomerációs zónájává vált. Ennek egyik jele, hogy több megyei intézményi funkció került ide, hogy a népességet sajátos korstruktúra jellemzi, amelyben magas a produktív korú népesség aránya (62,8 %), viszonylag magas a természetes szaporodás (1970-1980 között 10,1 %) és alacsony az időskorúak aránya, amelyről kissé részletesebben is szót kell ejteni.

1960-ban a Szentendrén lakó aktív keresők száma 6098 fő volt, amelyből 1764 fő (28,9 %) járt el dolgozni, míg 1980-ban Szentendrén a helyben lakó aktív keresők száma 8660 fő volt. Ebből 5570 fő dolgozott helyben (64,3 %),

vagyis az aktív keresőknek 35,7 %-a volt eljáró. Az eljárók száma két évtized alatt csaknem megduplázódott, a keresők növekedésénél (42,0 %) gyorsabban (51,8 %) nőtt a számuk és arányuk. A 3090 főből 2246 fő járt Budapestre dolgozni (72,7 %), vagyis az összes aktív keresőnek kereken negyede (25,9 %) dolgozott a fővárosban. A munkaerő-csere másik oldala viszont az, hogy Szentendrére 2916 fő a bejáró, s ebből 760 személy (26,1 %) érkezett Budapestről, a további mintegy 60 % a szomszédos Szentendre vonzáskörébe tartozó falvakból került ki. (Azonban az is jellemző, hogy a további 368 bejárónak 171 település volt az otthona.) Az el- és bejárók gazdasági ág szerinti létszámmegoszlása csaknem pontosan megfelelt egymásnak.

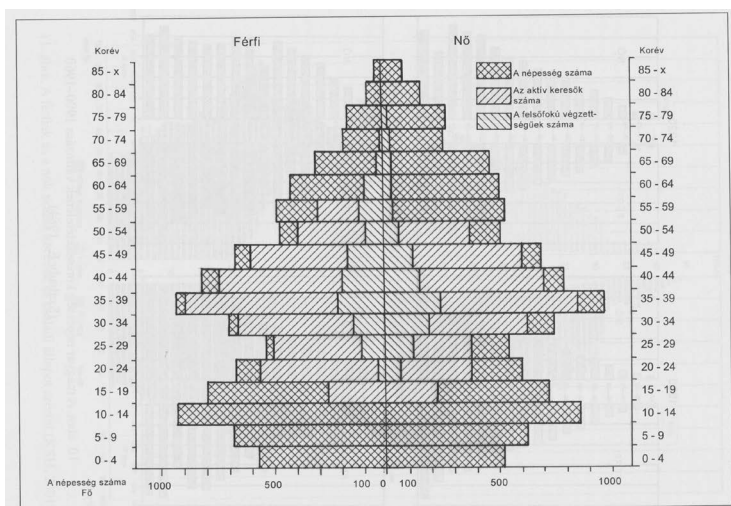
A szentendrei munkahelyek száma alig volt kevesebb (174), mint az itt élő aktív keresők száma, de az egyéni foglalkozási szerkezet eltért attól a struktúrától, amelyet a városi munkahelyek kínálni tudtak. Különösen kedvezőtlen volt, hogy az aktív kereső nők 31,9 %-a kényszerült ingázásra.

Szentendre népességgyarapodásának legdinamikusabb szakasza az 1960-1980 közötti két évtized volt. Ezen tény, valamint a társadalmi-foglalkozási struktúra fent leírt változásai óhatatlanul felvetik azt a kérdést, hogy a beköltözők milyen társadalmi összetételű népességgel gyarapították a várost. Erre következtethetünk akkor, ha összevetjük a keresők 1960 és 1980-as adatait. A két évtized alatt a népesség száma 6523 fővel (62,9 %) növekedett, ebből a 0-14 évesek 21,2 %-kal (1385 fő), a nyugdíjas korúak (nőknél 55 évesnél, férfiaknál 60 évesnél idősebbek) 15,5 %-kal (1013 fő), míg a produktív korúak 63,2 %-kal (4125 fő) részesedtek. Így az előbbi két csoport aránya a népességből valamelyest csökkent, míg a munkaképes korúaké 57,8 %-ról 59,7 %-ra emelkedett. Vagyis a városba a produktív korúak beköltözése volt a jellemző.

A következőkben az a kérdés, hogy ez a *népesség foglalkozási viszony* szerint hogyan oszlott meg, mely társadalmi csoportok gyarapodtak a leginkább. (Az 1960-as népszámlálás nem különítette el az aktív és inaktív keresőket, míg az 1980-as csak az aktív keresők adatait közli, így az összehasonlításban az 1960-as keresői szám áll szemben az 1980-as aktív keresői értékkel. Azonban nagy hibát nem követünk el ezen értékek összevetésekor, mert 1960-ban az inaktív keresők száma csupán 188 volt, míg 1980-ban 1070 fő.) A két évtized alatt a keresők száma 42,0 %-kal növekedett. A leggyorsabban (122,5 %) a kereskedelem és hitelélet keresőinek a száma nőtt, ezt a közlekedés (71,3 %) majd az egyéb ágazatok (70,5 %) követték, s messze elmaradva az ipar és építőipar (27,2 %) növekedése.

A keresőkön belül a foglalkozási viszony szerinti struktúraváltozás jelentős volt. Ennek a legfontosabb vonása, hogy a szellemi keresők száma 235,1 %-kal növekedett; valamennyi ágazatban meghaladta a 200 %-ot, de a legnagyobb (260,5 %) az egyéb ágazatokban volt. A szellemi munkaerő gyarapodását jól jellemzi az, hogy a számuk 956 főről 2248-ra emelkedett. Nőtt (80,8 %-kal) a szak- és betanított munkások száma is, míg a segédmunkásoké 43,9 %-kal

csökkent. A szellemi gyarapodást jelzi az is, hogy két évtized alatt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma négyszeresére emelkedett.

6. ábra. Szentendre népességének korfája 1990 (Becsei J., 2000)

A fenti adatokból levonható az a következtetés, hogy Szentendre népességgyarapodása úgy ment végbe, hogy a korszerkezet alig változott (6. ábra), tehát továbbra is fiatalos struktúrájú; továbbá a lakosság iskolázottsága és általános képzettségi szintje javult, a tercier és a quaterner ágazatok megerősödése következett be. Vagyis nemcsak mennyiségi gyarapodáson, hanem minőségi változáson is átment a népesség.

Irodalom

- Az első katonai felmérés (1782-85). Arcanum Adatbázis Kft, Budapest, 2000, DVD
- BERÉNYI ISTVÁN: Az üdülőterületek területfelhasználásának néhány kérdése Szentendre példáján. MRA FKI Területi Kutatások 4. Budapest, 1981, pp.109-118.
- BOROS LAJOS - SZOMBATHY VIKTOR-SOPRONI SÁNDOR: Szentendre. 1966
- FEJÉR FERENC: Szentendre. ARTE, 1993.
- HORLER MIKLÓS: Szentendre. Műszaki Kiadó, Budapest, 1960
- PÉCSI MÁRTOM: A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalkotása. Budapest: Akadémiai. 1959.
- SALLAY MARIANNE-KUTHY SÁNDOR: Szentendre. Én. Budapest, p 188.
- SOPRONI SÁNDOR: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. München. 1985
- TOMPAI GÉZA felelős tervező: Szentendre általános rendezési terve. 1-2. r. VÁTI, Budapest, 1981.
- TOMPAI GÉZA felelős tervező: Szentendre általános rendezési terve. VÁTI, Budapest, 1984.
- VISY ZSOLT: A római limes Magyarországon. Corvina K. Bp. 1989.

**A MAGYAR REVÍZIÓ FÖLDRAJZI ÉRVRENDSZERÉNEK
ELSŐ NYILVÁNOS MEGJELENÉSE:
APPONYI ALBERT 1920. JANUÁR 16-I BESZÉDE**

GULYÁS LÁSZLÓ

The first appear of geography arguments of Hungarian revisionist
movement:

Speech of Albert Apponyi at 16th of Januáry, 1920

The dismembering of the dualist Hungary starting in the autumn of 1918 and the ratifying Trianon Treaty provoked the revisionist movement of the Hungarian nation. This movement was a rather complex phenomenon and Hungarian geography was one of its crucial element. Earl Pál Teleki, one of the most outstanding geographers of the era started the preparation for the peace conference so early as in the autumn of 1918. He and his colleagues elaborated the Hungarian reasoning, including geographical arguments.

Hungary's arguments based on geography was first released at the peace conference of Versailles, when Apponyi Albert held his speech on the 16th of January, 1920. Our study presents his speech, and survey impacts of his speech.

A dualista Magyarország 1918 őszén beinduló feldarabolása az éppen megszülető utódállamok között, illetve az ezt jóváhagyó trianoni békeszerződés kiváltotta a magyar nemzet revíziós mozgalmát.¹ Ez a mozgalom rendkívül sok rétegből, részből állt össze. A magyar földrajz tudomány az egyik legfontosabb eleme volt ezen mozgalomnak. A korszak egyik kiemelkedő földrajztudósa gróf. Teleki Pál már 1918 őszén megkezdte a békekonferenciára történő felkészülést. Munkatársaival kidolgozták a magyar érvrendszert, melynek egyik legfontosabb alkotórészét a földrajzi-gazdasági érvek képezték.

A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenésére a versaillesi békekonferencián került sor, amikor 1920. január 16.-án elhangzott Apponyi Albert híressé vált beszéde. Tanulmányunkban ezt a beszédet – különös tekintettel a földrajzi-gazdasági érvekre – és annak hatásait mutatjuk be.

Az Apponyi beszéd közvetlen előzményei

A versailles-i békekonferencia ünnepélyes megnyitására 1919. január 18-án került sor. A következő hónapokban a győztesek meghúzták Európa új határait, majd a vesztesekkel ezeket sorra el is fogadtatták. Így

¹ A témakörben alapműnek tekintjük Zeidler Miklós (2001): A revíziós gondolat. Osiris Kiadó. Budapest.

1919 második felében Versailles-ban aláírták a német (1919. június 28.), Saint Germain-ben az osztrák (1919. szeptember 10.), Neuilly-ben a bolgár (1919. november 27.) békeszerződéseket. Ezzel szemben Magyarország új határait rögzítő trianoni béke aláírására csak 1920. június 4-én került sor.² Ez a késelem véleményünk szerint az alábbi négy okra visszavehető: a Kun Béla-féle 133 napos bolsevik diktatúra, az ország nagy részének román megszállása, az antant által elismerhetőnek tartott magyar kormány megalakulásának nehézségei, a magyar politikai elit időhúzó magatartása 1920 tavaszán-nyarán.

Magyarországot a konferencia ügyrendje kifejezetten hátrányos helyzetbe hozta.³ Magyarországot, mint vesztes államot nem hívták meg a békekonferencia első szakaszára, azaz arra a szakaszra, amikor a határok kialakítása megtörtént. Azaz Versaillesben rólunk, de nélkülünk döntöttek. A békekonferencia Főtanácsa csak 1919. december 1-jén – azaz közel 11 hónappal a békekonferencia összeülése után – határozott úgy, hogy táviratban felszólítja az éppen hivatalba lépő Huszár kormányt, küldje el megbízottait a békefeltételek átvételére.⁴

A Huszár-kormány 1919. december 12-i ülésén összeállította a magyar békedelegációt. Elnöke gróf Apponyi Albert lett és mellé hét ún. főmegbízottat – Bethlen István, Teleki Pál, Popovics Sándor, Lers Vilmos, Somssich László, Zoltán Béla, Ottlyk István – neveztek ki. A karácsonyi ünnepek miatt a magyar békedelegáció csak 1920. január 5-én indult el vonattal Budapestről. A párizsi pályaudvarra 1920. január 7-én délelőtt

² A trianoni békeszerződést magyar részről Dr. Benárd Ágost népjóléti és munkaügyi miniszter, valamint Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter látta el kézjegyével. Személyükre vonatkozóan alaplunkáknak tekintjük Vizi László Tamás (2010/a): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Agoston. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. III. évf. 3. szám. 2010/3. No. 10. 67-79. old.; Vizi László Tamás (2010/b): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak a személyéről. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. III. évf. 4. szám. 2010/4. No. 11. 109-132. old.; Vizi László Tamás (2014/a): Ki írja alá a trianoni békét? Rubicon Történelmi Magazin, XXIV. évf. 260. szám. 2014/6. 70-76. old.; Vizi László Tamás (2013a): Egy elfeledett magyar diplomata: Drasche-Lázár Alfréd http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmányok/vizi_laszlo.pdf In.: A felfedező tudomány. Elektronikus formában megjelent konferenciakötet. <http://kgk.sze.hu/a-felfedezo-tudomany> MTA VEAB, Széchenyi István Egyetem, 2013. 1-9. old.

³ Fülöp Mihály-Sípos Péter (1998): Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula Kiadó. Budapest. 52. old.

⁴ A magyar béketárgyalások (1920). Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly-ben. I-III. kötet. Magyar Királyi Külügyminisztérium. Budapest. 1920. A távirat teljes szövegát az I. kötet a XVI. Oldalon közli.

érkezett meg. Több mint egy hetes várakoztatás után⁵ 1920. január 15-én délután 4 órakor a francia Külügyminisztérium Szajna-parti épületének Vörös Szalonjában Clemenceau a békekonferencia nevében átadta a magyar delegációnak a magyar békeszerződés tervezetét. Ezen a néhány perces találkozón a szöveg átadása mellett Clemenceau közölte a magyarokkal azt is, hogy eleget tesznek a magyar kérésnek és másnap – január 16-án – Apponyi Albert szóban is összefoglalhatja a magyar álláspontot.⁶

Az Apponyi beszéd gondolatmenete

Apponyi beszédére 1920. január 16.-án délután három órakor került sor, a francia Külügyminisztérium épületében, Pichon külügyminiszter szobájában, ahol a Főtanács az üléseit szokta tartani. A győztesek részéről jelen volt az öt főhatalom képviselője: Clemenceau (Franciaország miniszterelnöke), Lloyd George (Nagy-Britannia miniszterelnöke), Nitti (Olaszország miniszterelnöke), Wallace (az USA párizsi nagykövete) és Matsui (Japán párizsi nagykövete).⁷ A szoba elnevezés megtévesztő, valójában egy téglalap alapú nagy teremről van szó, amelynek egyik hosszú oldalát – a déli oldalt – a padlótól a mennyezetig érő széles ablakok foglalták el. Az északi oldalon hatalmas dupla ajtók nyíltak, innen lehetett a folyosókról belépni a terembe. A terem falait sötét lambéria borította, melyet IV. Henrik életéből vett jeleneteket ábrázoló festmények díszítettek. A szoba nyugati oldalán (a téglalap egyik rövidebbik oldala) helyezkedett el az elnökség asztala, míg az ablak felüli oldalon (déli oldal) a győztes hatalmak küldöttségei ültek. A magyar küldöttség asztala a terem keleti oldalán (a másik rövidebbik oldal) kapott helyett.

Az ülés kezdetén Clemenceau minden bevezetés nélkül felkérte a magyar delegáció vezetőjét előadásának megtartására, és felajánlotta, hogy ülve adjon elő. Apponyi ez utóbbit udvariasan elhárította. Itt az elején rögtön meg kell állnunk és néhány szót szólnunk kell a beszéd nyelvéről. A Horthy korszakban Apponyi beszédét mint jelentős szónoki teljesítményt ünnepelték és külön hangsúlyozták, hogy három nyelven mondta el. Ez az alábbi módon történt: Apponyi beszédét franciául

⁵ Ennek részleteiről lásd Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attaktor Kiadó, Máriabesnyő. 18-19. old.

⁶ Francis Deák and Dezső Újváry ed.(1939): Papers and Documents to the Foreign Relations of Hungary. Vol I. 1919-1920. Budapest. 860. old.

⁷ Az 1920. január 16.-i ülés jegyzőkönyvét közli Paper relating to the relations of United States 1919 the Paris Peace Conference. IX. kötet 872–884. old. A továbbiakban PPC jelzettel hivatkozunk erre a forrásra!

kezdte, majd 10 perc után az addig elmondottakat elismételte angolul, majd ismét áttért a franciára, ezt a részt aztán szintén megismételte angolul. Végül is a teljes beszédét 4-5 részletben mondta el, hol francia, hol angol nyelven. A Lloyd George-féle közjáték után (lásd később) beszéde legvégén mondott egy rövid olasz nyelvű részt is, melynek gondolatmenetét kifejezetten az olaszok számára dolgozta ki.

Ismerkedjünk meg az Apponyi-beszéd gondolatmenetével:⁸ Beszéde elején leszögezte, hogy a békefeltételek Magyarország számára „*lényeges módosítások nélkül elfogadhatatlanok.*” Majd így folytatatta: „*Nem titkolhatjuk el, mindenekelőtt, megütközésünket a békefeltételek mérhetetlen szigorúsága felett.*” Hiszen ezen békefeltételek teljesülése esetén Magyarország elveszítené területének kétharmad és népességének majdnem kétharmad részét. Ráadásul ezeket a békefeltételeket a győztesek oly módon alakították ki, hogy a magyar felet meg sem hallgatták.

A fenti bevezető után Apponyi rátért érvrendszerének első elemére, az etnikai-nemzeti érvekre. Eszerint: A Magyarországtól elszakítandó 11 millió főnek 35%-a (3,5 millió fő) magyar. Az így megszülető nagyszámú magyar kisebbség miatt a létrejövő utódállamok etnikai/nemzeti szempontból „*még jobban részekre lesznek darabolva, mint az egykori Magyarország*”. Magyarul az antant által hangoztatott nemzetiségi elv nem valósul meg az új államok esetében.

Ezen a ponton Apponyi beépítette az érvrendszerbe a kultúrfölény elméletét. Ugy érvelt, hogy a magyarság sokkal magasabb kulturális szinten áll, mint az utódállamok többségi nemzetei (szlovákok, románok, szerbek). Ezt a kijelentését konkrét számokkal is igyekezett alátámasztani, ennek érdekében két adatot mutatott be:

1. Míg a magyaroknál az írni-olvasni tudók aránya megközelíti a 80%-ot, addig ez az arány a románoknál 33%, míg a szerbeknél 59%.
2. A felsőbb társadalmi osztályok körében a magyaroknál 84%-nak van érettségije, míg a románoknál ez a szám csak 4%.

Ha a magasabb kultúrfokon álló magyarok – folytatta a gondolatmenetet Apponyi – az utódállamokban az alacsonyabb kultúrfokon álló nemzetek uralma alá kerülnek, akkor azt az egész egyetemes emberi kultúra megszenvedí. Apponyi itt ismét két példát hozott fel, a nagy múltú kolozsvári és a pozsonyi egyetem szomorú sorsát, ahonnan a nagy tudású magyar professzorokat elűldözték.

⁸ A beszédet a Magyar béketárgyalások (1920) I. kötete közli (276–282. old.), elemzésünkhöz elsősorban ezt a verziót használtuk.

Apponyi gondolatmenetét a népek önrendelkezésének eszméjével folytatta. Azt fejtegette, hogy Wilson amerikai elnök megfogalmazta az önrendelkezés eszméjét, amely kimondja, hogy „*az államok lakosságának egyetlen egy része sem helyezhető akarata, megkérdezése nélkül, mint valami marhanyáj, egy idegen állam fennhatósága alá.*” Majd így folytatja: „*Ennek a nagy eszmének a névében, ... követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozóan, amelyeket most tőlünk elszakítani akarnak. Kijelentem, hogy előre alávetjük magunkat a népszavazás eredményének, bármi legyen is az.*” Ha azok az érvek, amelyeket a magyar küldöttség a békekonferencia elé fog terjeszteni, nem elég erősek a békekonferencia döntéshozóinak a szemében, akkor, „*kérdezzék meg az érdekelt népeiséget*”, azaz legyen népszavazás – mondta Apponyi.

Ezen a ponton Apponyi beemelte az érvrendszerébe a kisebbségi jogok kérdését. Feltette a kérdést: „*...talán a nemzeti kisebbségek jogai hatásosabban lennének biztosítva az új államok területén, mint ahogy Magyarországon voltak?*” A saját maga által feltett kérdésre kettős választ adott. Egyrészt azt fejtegette, hogy Magyarország nemzetiségi politikája sokkal jobb volt, mint az ami az új államoktól várható. Másrészt azt bizonygatta, hogy az új államok területén már komoly atrocitások érték a kisebbségeket. Ezt a gondolatkört az alábbi módon fejezte be: „*...abban a végső esetben, ha területi változásokat fognak reánk kényszeríteni, a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelme hatásosabban és részletesebben biztosítassék, mint azt a nekünk átnyújtott békejavaslat tervbe veszi.*”

Ezen a ponton jelent meg az Apponyi-féle érvrendszerben két újabb elem, egyrészt a történelmi érvek, másrészt a velük szorosan összefonódó stratégiai-biztonságpolitikai tényezők. Az a terület – mondta Apponyi –, amely Magyarországot jelenti, századokon át fontos szerepet játszott Közép-Európában a béke és biztonság fenntartásában. Magyarország tíz évszázadon keresztül védte Európát a keleti veszedelmektől.

Az érvrendszer felépítésének vége felé közeledve fejtette ki Apponyi a legerősebbnek szánt érvcsoportját, **a földrajzi-gazdasági érveket**. Véleményem szerint ezeket az alábbi három pontban foglalhatjuk össze:

1. Az első pont megfogalmazáshoz egy francia geográfus, Elisée Reclus⁹ szavait használta fel Apponyi. Amikor kijelentette, hogy Magyarország „*olyan tökéletes földrajzi egység, amely Európában*

⁹ Elisée Reclus (1830-1905) a 19 században tevékenykedő francia geográfus, életrajzát lásd. http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89lis%C3%A9e_Reclus

egyedül áll.” Ezt a kijelentés Apponyi beszédének több pontján is megismételte

2. A folyók és völgyeik a határoktól kiindulva a középpont felé törekednek, így egységet alkotnak. Ez az egység – értsd vízrajzi egység –pedig „*csak egységes hatalom által kormányozható.*” Itt jegyezzük meg, hogy a vízrajzi érvek a későbbiek során is igen erőteljesen megjelentek a magyar béke delegáció által benyújtott különféle memorandumokban, szakértői anyagokban. Suba János mutat rá tanulmányában, hogy a trianoni békeszerződés következtében a vízsabályozás feltételei jelentős mértékben megváltoztak, hiszen a folyókból csak 1698 km maradt a trianoni Magyarország területén, míg 2745 km a szomszédos államok fennhatósága alá került.¹⁰
3. Magyarország részei gazdaságilag teljes mértékben egymástól függenek. Az ország közepén helyezkednek el a termelő üzemek, míg az ország szélei tartalmazzák azokat a nyersanyagokat, amelyekre a középső rész gazdasági fejlődéséhez szükségesek. Itt jegyezzük meg, hogy beszéde egy korábbi pontján – még a bevezető szakaszban – ezt a gondolatot Apponyi már kifejtette. Ott azt fejtegette, hogy ha a határokat úgy húzzák meg, ahogy az a előterjesztésben szerepel, akkor a középső rész el lesz szakítva „*...szén-, érc-, és sóbányáinak legnagyobb részétől, épületfájától, olajától, földgázforrásaitól, munkaerejének jó részétől, alpesi legelőitől, amelyek marhaállományát táplálták...*”

Mindezek következtében – szögezte le Apponyi –: „*A történelmi Magyarország tehát Európában egyedül álló természetes földrajzi és gazdasági egységgel rendelkezik. Területén sehol se húzhatók természetes határok és egyetlen részét sem lehet elszakítani anélkül, hogy a többiek ezt meg ne szenvednék. Ez az oka annak, hogy a történelem tíz századon át megőrizte ezt az egységet.*”

Mint látható Apponyi az organikus egység gondolata mellett érvelt, azt fejtegette, hogy az új államhatárok természetes egységeket vágnának ketté, megakadályoznák a munkaerő hasznos belső vándorlását és évszázados gazdasági tradíciókat szüntetnének meg.

Apponyi arra is felhívta a figyelmet, hogy az új államok az irredentizmus fészkei válnának. Mivel az új államok kisebbségei magasabb kultúrfokon állnak, mind a többségi nemzet, ez az irredentizmus erősen fenyegetné az új államok létét. Apponyi beszédének ezen pontján egy újabb gazdasági érvet is felhasznált álláspontja

¹⁰ Suba János (2014): A trianoni határ által kettévágott vízjárások helyzete 1919-1923. Történelmi Földrajzi Közlemények. 2014/1-2. szám 152-169. old.

alátámasztására. Azt mondta: „*Európának szüksége van gazdasági rekonstrukcióra. A gazdasági fejlődést azonban az új alakulatok (értsd új államok – G.L.) bizonyára megfogják gátolni.*” Ez alatt az értette, hogy az új államok, a magasabb kultúrfokon álló kisebbségek által lakott területek gazdasági életét nem tudják majd megszervezni. Így ezek a területek gazdasági szempontból elsorvadnak. A gazdasági hanyatlás, különösen a munkanélküliség pedig szükségszerűen elvezet a morális problémákhoz és a bolsevizmus előretöréséhez.

Apponyi beszédének elhangzása után – miután egy papírcédulán erre engedélyt kért Clemenceautól, mint elnöktől – Lloyd George kért szót.¹¹ A brit miniszterelnök azíránt érdeklődött, hogy a kijelölt határok életbelépése után hány magyar fog élni a szomszédos államokban. Különösképpen az érdekelte, hogy az elcsatolandó magyar etnikum hol található, azaz a határmentén vagy a határtól távol nyelvszigetként. Apponyi ekkor – arra hivatkozva, hogy rosszul hall – székével együtt Lloyd George asztalához telepedett és elé terítette azt a néprajzi térképet, amelyen a magyar népeiséget a vörös szín jelölte – ezért nevezi a magyar történetírás vörös térképnek –, és amely feltüntette a népsűrűséget is. A térképre Teleki Pál a délelött folyamán gondosan berajzolta az antant által javasolt határokat, így Lloyd George pontosan láthatta, hogy elsősorban nem távoli nyelvszigetek, hanem határmenti magyar területek kerülnek, kerülnének idegen uralom alá. Miközben Apponyi a térképen magyarázott Lloyd George-nak, több fontos politikus – Lord Curzon (angol külügyminiszter), Nitti (olasz miniszterelnök) – is az asztalhoz lépett. Itt jegyezzük meg, hogy Romsics Ignác úgy értékeli a Lloyd George által az Apponyi beszéd elmondása által feltett kérdést, hogy annak oka nem a brit miniszterelnök tudatlansága volt, hanem segítőkészsége. Azaz finomam orientálni akarta Apponyit, hogy milyen irányban érveljen tovább.¹² Ez a Lloyd George-féle kívánatos irány az lett volna, hogy a magyar küldöttség ne az összes elcsatolandó területre szóló népszavazást kérje – azaz a teljes revíziót –, hanem a határmenti színmagyar tömböket próbálja meg visszaszerezni.

Ezután a rövid Lloyd George-féle intermezzo után Apponyi még elmondta beszédének olasz nyelvű részét. Az olaszul elmondottak kifejezetten Nitti olasz miniszterelnöknek szóltak. A rövid gondolatmenet arról szólt, hogy noha ebben a háborúban szembekerült a magyar és az olasz, de nem felejtetheti, hogy hányszor véreztek együtt a csatatereken,

¹¹ Lloyd George hozzászólását ismerteteti Romsics Ignác (2001): A trianoni békeszerződés. Osiris Zsebkönyvek. Budapest. 176. old.

¹² Romsics Ignác (2001) 177. old.

egymás oldalán a szabadságért harcolva. Erre hivatkozva Apponyi kérte az olaszok jóindulatát.¹³

Ezek után Clemenceau 16.10. perckor bezárta az ülést. A magyar békeszerződés tervezett szövegével Apponyi és a delegáció legtöbb tagja január 20-án hazautazott Budapestre, hogy az otthoni politikusokkal közösen megbeszéljék, és döntsenek a további lépésekről.

Az Apponyi beszéd hatásai

Joggal merül fel a kérdés, hogy milyen rövid- közép- és hosszú távú hatása volt Apponyi beszédének? A rövid távú hatásra – ott és akkor rögtön a teremben – vonatkozóan többféle forrást tanulmányozhatunk. Apponyi saját visszaemlékezései szerint nem tett rossz benyomást a hallgatóságra. Úgy érzekelte, hogy a Clemenceau arcára a beszéde kezdetekor kiült „gúnyos vonást” fokozatosan „jóakarátúnak mondható kifejezés” váltotta fel.¹⁴ Lloyd George emlékirataiban azt fejtegeti, hogy Apponyinak nem az egész közép-európai újrendezést kellett volna beszédében megkérdőjeleznie, hanem a határmenti magyar területeket kellett volna követelnie.¹⁵ Francesco Nitti szintén megemlíti emlékirataiban Apponyi beszédét, és azt állítja, őt meggyőzte arról Apponyi, hogy 3,5 millió magyart akarnak az új határok révén idegen államoknak adni.¹⁶

Középtávú hatásnak azt tekinthetjük, hogy 1920 februárjában és márciusában angol kezdeményezésre és olasz támogatással felmerült a magyar határok újratárgyalásának ügye. Lloyd George 1920. január 16-i fellépése nem csupán egyéni rögtönzés volt, hanem az angol külpolitika Magyarország számára kedvező irányban történő megváltozását mutatta.¹⁷ Számos angol politikus – Sir Thomas Hohler a budapesti angol főmegbízott, Sir Clerk aki tető alá hozta 1919 őszén a koalíciós Huszárkormányt, Troubridge admirális az antant dunai flottillájának parancsnoka – arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar határok „rosszak és nem fogják kiállni az idő próbáját.”¹⁸ Hasonló szellemben

¹³ A magyar béketárgyalások Apponyi szövege nem teljes, az olasz részt nem közli. Az olaszul mondottakat lásd PPC IX. kötet 883. old.

¹⁴ Apponyi Albert (1933): Élmények és emlékek. Budapest. 219. old.

¹⁵ Lloyd George (1938): The truth about the Peace Treaties. London. II. kötet 966. old.

¹⁶ Lásd magyarul Francesco Nitti (1923): Nincs béke Európában. Második kiadás. Budapest. 130–130. old.

¹⁷ Galántai József (1990): A trianoni békekötés. 1920. Gondolat Kiadó. Budapest. 97. old.

¹⁸ Ezeket az álláspontokat ismerteti Romsics Ignác (1996): A brit külpolitika és a magyar kérdés 70. old. In. Romsics Ignác szerk. (1996): Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Osiris Kiadó. Budapest. 34–131. old.

intéztek interpellációt a kormányhoz ellenzéki képviselők 1920. február 12-én az Alsóházban, illetve február 25-én a Felsőházban.

Ez a brit belső vita hamarosan a három európai nagyhatalom – Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország – egymás közötti vitájává szélesedett. A békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának 1920. február 25-i ülésén Nitti – olasz miniszterelnök – és Lloyd George felvetették, hogy újra meg kellene vizsgálni a magyar határok ügyét. Millerand – az új francia miniszterelnök – a magyar békeszerződés bármiféle újratárgyalását azonban feleslegesnek tartotta.

1920. március 3-án a Legfelsőbb Tanács londoni ülésén Lloyd George ismét elővette a magyar békeszerződés ügyét. Beszédében rámutatott arra, hogy a békeszerződés 2 millió 750 ezer magyar, azaz a teljes magyar népesség egyharmadát tervezi idegen uralom alá helyezni. Nem lesz béke Közép-Európában – jövendölte – *”... ha utólag kiderül, hogy Magyarország igényei jogosak, és hogy egész magyar közösségeket úgy adtak át... mint egy marhacsordát, csak azért mert a konferencia elutasította a magyar ügy megvitatását.”*¹⁹

Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy Apponyi január 16-i beszédében „marhanyját”, míg Lloyd George március 3-i beszédében „marhacsordát” említett. Úgy véljük, ez a szóhasználati egybeesés nem lehet a véletlen műve.

A Lloyd George-féle kezdeményezés – a magyar határok felülvizsgálására –, amelyet az olaszok is támogattak, a Külügyminiszterek és a Nagykövetek Tanácsának 1920. március 8-i ülésén azonban elbukott.²⁰ A tárgyalás során a magyar határok megváltoztatását indítványozó angol miniszterelnök mögül saját külügyminisztere, Lord Curzon is kihátrált. Ezek után Lloyd George is feladta a küzdelmet. Itt jegyezzük meg, hogy több magyar történész – Ormos Mária, Romsics Ignác –, úgy magyarázza a magyar békeszerződés kérdésében történő brit visszavonulást, hogy azt valójában az váltotta ki, hogy cserébe Franciaország a világ másik részén – Kis-Ázsiában, egészen pontosan Szíriában és Irakban – kompenzálta Nagy-Britanniát.²¹ E hipotézis alapja az, hogy az 1920. április 15-i San Remo-i egyezmény feltűnően előnyös volt Nagy-Britannia számára. A mezopotámiai kőolaj

¹⁹ A londoni konferencia jegyzőkönyvét közli Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. VII. kötet 384–388. old.

²⁰ A március 8-i ülésen történeteket részletesen ismerteti Romsics Ignác (1996/b): 73–75. old.

²¹ Lásd Romsics Ignác (1996/b) 76. old; Ormos Mária (1998): Magyarország a két világháború árnyékában 1914-1945. Történelmi Kézikönyvtár. Csokonai Kiadó. Debrecen. 81. old.

készleteket 75–25%-os arányban osztották fel Nagy-Britannia és Franciaország között, holott korábban 50–50%-os megosztásról volt szó. Hozzá kell tennünk, hogy ez az egybeesés csupán hipotézis, erre vonatkozó forrás még nem került elő.

A brit visszavonulás után az értekezlet úgy döntött, a békeszerződés aláírása előtt ne lehessen újratárgyalni a magyar határokat. Mindössze egy kiskaput nyitottak, amely szerint a határmegállapító bizottságoknak a határ helyszínen történő kijelölése során legyen lehetősége kisebb módosításokat eszközölni. Ezt a módosítási lehetőséget azonban nem a békeszerződés szövegébe iktatták be, hanem egy ún. kísérőlevélben hozták a magyarok tudtára. Ezt a dokumentumot nevezi a történetírás Millerand-féle kísérőlevélnek.

Konklúziók

Az Apponyi beszéd a magyar revíziós gondolat alapvetésévé vált. Beszédében olyan érvrendszert épített fel a történelmi Magyarország integritásának védelme érdekében, mely több rétegből állt. Itt jegyezzük meg, hogy ezek a rétegek a békekonferenciához benyújtott memorandumok, térképek és statisztikai táblák révén egyre vastagabbak lettek. Véleményünk szerint az alábbi öt réteget különíthetjük el:²²

- Etnikai elv és a Wilson-féle önrendelkezésre való hivatkozás,
- Stratégiai és biztonságpolitikai érvek,
- Történelmi érvek,
- Civilizációs érvek,
- Földrajzi-gazdasági érvek.

Nézzük meg ezeket a rétegeket a győztes antant szempontjából. Az etnikai elvre és a Wilson-féle önrendelkezésre való magyar hivatkozás úgy hangzott, hogy ha a „kis nemzeteknek” – románoknak, szerbeknek, szlovákoknak –, jár a wilsoni önrendelkezés, akkor az elszakításra ítélt 3,5 milliónyi magyarságnak is jár ugyanez. Ez a magyar érvelés az antant számára még elfogadható lett volna. Csakhogy a magyar küldöttség nem egy-egy kisebb területre kérte a népszavazást, hanem a történelmi Magyarország egészére nézve. Ez viszont a teljes közép-európai rendezés megkérdőjelezését jelentette, ami az antant számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan volt.

²² Zeidler Miklós 2001-ben megjelent könyvében – A revíziós gondolat. Osiris Kiadó. Budapest. – három érvcsoportot különített el.

A magyar fél által felvetett stratégiai és biztonságpolitikai érvekkel, amelyeket az 1920-as években a „*Magyarország a Nyugat védőbástyája*” szlogennel fogalmaztak meg, az volt a probléma, hogy a győztes antant pontosan a közép-európai „győztes nemzetekre” – úgymint lengyelekre, csehszlovákokra, románokra és délszlávokra – kívánta építeni az „Új Közép-Európát” és nem a vesztes és megcsonkított kis-Magyarországra. Egy 1920. február 16-án kelt angol feljegyzés – melyet az angol külügyminisztériumból küldtek Hohler budapesti főmegbízottnak – az alábbi módon fogalmazta ezt meg: „...ami a brit birodalom biztonsági érdekeit illeti: a csehszlovákok, románok és jugoszlávok együttesen egy negyven milliós blokkot fognak alkotni, amely – úgy reméljük – jobb gátnak fog bizonyulni Németországgal szemben, mint hét- vagy akár tíz millió magyar.”²³

A történelmi érvek voltak a magyar érvrendszer leggyengébb pontjai. Ez két okból fakadt. Az egyik okra Gratz Gusztáv világított rá, amikor emlékirataiban azt fejtegette, hogy: „*Ama kérdéseket, amelyeket a magyar békeküldöttség jogi és történelmi szempontból tárgyalt, a külföldi államférfiak inkább politikai célszerűség szempontjából szokták vizsgálni. A történelmi szempontok a békekonferencia tagjainak gondolkodásában csak nagyon másodrendű szerepet játszottak.*”²⁴ A másik ok az volt, hogy az ezeréves magyar állam eszméjével szemben a románok szembeállították a dák-román kontinuitás elméletet,²⁵ míg a csehszlovákok a „Nagy-Morva Birodalom elméletét.”²⁶

A civilizációs érvek – a magyar kultúrfölény hangsúlyozása – kétélű fegyver volt. Az angolok és a franciák Ázsia és Afrika gyarmatosítása során a fehér ember kultúrfölényét hangsúlyozták. Így a magyar kultúrfölény hangsúlyozása a Kárpát-medencében nem hangzott idegenül számukra. De ezt a magyar tételt – a magyar nemzet államalkotó képessége és magas kultúrája – visszájára is lehetett fordítani. Mondván a történelmi Magyarország nemzetiségei azért fejletlenek és azért vannak lemaradva a fejlődésben mert a magyarok kegyetlenül elnyomták őket.

A földrajzi-gazdasági érvek kifejezetten a Kárpát-medence természetes földrajzi egységét – például egységes vízrendszer – hangsúlyozták, bemutatták a jól működő gazdasági munkamegosztást, különösen az ország térbeli szerkezetét, a meghatározó régiók egymásra

²³ A feljegyzést ismerteti Romsics Ignác (1996/b) 71. old.

²⁴ Gratz Gusztáv (1935): A forradalmak kora. Budapest. 306. old.

²⁵ Zeidler Miklós (2001) 55. old.

²⁶ A csehszlovák érvrendszerrel lásd Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 147–157. old.

utaltságát.²⁷ A történelmi és civilizációs érvekkel ellentétben a földrajzi-gazdasági érvek voltak a magyar érvrendszer legerősebb részei.²⁸ Erejüket az adta, hogy valós tényeken alapultak – ráadásul térképekkel és komoly statisztikai adatsorokkal voltak alátámasztva – és ezért nem lehetett őket hatásosan cáfolni.

Közép-Európa gazdasági életének alakulását vizsgálva a két világháború közötti időszakban, kijelenthetjük, hogy az Apponyi által megjósolt negatív gazdasági folyamatok – a gazdasági rekonstrukció nehézségei,²⁹ az utódállamok regionális fejlettségbeli különbségei³⁰ – túlnyomó részt valósággá váltak.

Összefoglalva, Apponyi beszéde hosszú távon meghatározta a Horthy-korszak magyar külpolitikáját – az integritás eszméje –, és azon belül a revíziós törekvések koherens elméleti alapját adta. Apponyi 1921 májusában ünnepelte 75. születésnapját, és ezzel együtt közéleti tevékenységének 50. évfordulóját. A következő években, egészen 1933 februárjában bekövetkezett haláláig a magyar revíziós mozgalom legfajszínűsőbb alakja volt. Számos külföldön és otthon elmondott beszédben³¹ újra és újra kifejtette, bővítette, alakította, magyarázta a magyar revízió érvrendszerét, s fogalmazta meg a trianoni diktátummal kapcsolatosan máig érvényes

²⁷ A magyar történelmi földrajz jelenkori vizsgálataiban is nagy szerepet kap a történelmi régiók szerepének elemzése és értékelése a térségi folyamatok összefüggéseire vonatkozóan, lásd Csüllög Gábor és Kókai Sándor publikációit. Csüllög Gábor (1997): Szempontok és módszerek történelmi tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történelmi földrajzi vizsgálatához. In: Füleki Gy. (szerk.) A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő. 291-296. old.; Csüllög Gábor (1988): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában. In: Frisnyák S. (szerk.) A felvidék történelmi földrajza Nyíregyháza. 243-253. old.; Csüllög G. (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történelmi térszerkezetében. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 29-37. old.; Kókai Sándor egy nagy terjedelmű, igen alapos és részletes munkát szentelt az egyik történelmi régió sorsának bemutatására, lásd Kókai Sándor (2010): A Bánság történelmi földrajza 1718-1918. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza.

²⁸ Zeidler Miklós (2001) 53–54. old.

²⁹ Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Pannónia Könyvek. Pécs.

³⁰ A jugoszláv és a csehszlovák állam vonatkozásában lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.

³¹ Apponyi Albertnek a trianoni békediktátummal kapcsolatos beszédei közül kiemelkedik az aláírás tizedik évfordulóján a magyar Országgyűlés Képviselőházában elmondott beszéde. A beszédet közli és részletesen elemzi Vizi László Tamás (2013b): „Trianon teóriájánál... rosszabb Trianon praxisa” A békediktátum tizedik évfordulója – 1930. Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. VI. évf. 3. szám. 2013/3. No. 22. 120-131. old.; Vizi László Tamás (2014b): Az Országgyűlés Képviselőházának és Felsőházának megemlékezése a trianoni békediktátum 10. évfordulóján. Trianoni Szemle. VI. évfolyam, 2014. január-június. 49-61. old.

kritikáját. Tevékenységének színtere elsősorban Genf volt, ahol a magyar kormány fődelegátusaként a Népszövetségben haláláig³² képviselte Magyarországot érdekeit.

Irodalom

FORRÁSOK

APPONYI ALBERT (1933): Élmények és emlékek. Budapest.

A magyar béketárgyalások (1920). Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neully-ben. I-III. kötet. Magyar Királyi Külügyminisztérium. Budapest.

Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. First Series. Volume I-VIII. London 1948-1958.

FRANCIS DEÁK and DEZSŐ ÚJVÁRY ed.(1939): Papers and Documents to the Foreign Relations of Hungary. Vol I. 1919-1920. Budapest.

NITTI, FRANCESCO (1923): Nincs béke Európában. Második kiadás. Budapest.

Paper relating to the relations of United States 1919 the Paris Peace Conference. Volume I-XII. Washington. 1942-1947.

LLOYD GEORGE (1938): The truth about the Peace Treaties. Volume I-II. London Paper relating to the relations of United States 1919 the Paris Peace Conference. Volume I-XII. Washington. 1942-1947.

FELDOLGOZÁSOK

CSÜLLÖG GÁBOR (1997): Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. In: Füleki Gy. (szerk.) A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSzKI, Gödöllő, 291-296. old.

CSÜLLÖG GÁBOR (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában In Frisnyák S. (szerk.) A felvidék történeti földrajza Nyíregyháza. 243-253. old.

CSÜLLÖG G. (2010): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti térszerkezetében. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 2. szám (No. 9.) 29-37. old.

FÜLÖP MIHÁLY-SÍPOS PÉTER (1998): Magyarország külpolitikája a XX. században. Aula Kiadó. Budapest.

GALÁNTAI JÓZSEF (1990): A trianoni békekötés. 1920. Gondolat Kiadó. Budapest.

GULYÁS LÁSZLÓ (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.

GULYÁS LÁSZLÓ (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.

GULYÁS LÁSZLÓ (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

³² Erről bővebben lásd Miklós Péter (2010): Gróf Apponyi Albert halála és temetése. *Belvedere Meridionale*, 20 (2008). 3–4. sz. 4–16. old.

- MIKLÓS PÉTER (2010): Gróf Apponyi Albert halála és temetése. *Belvedere Meridionale*, 20 (2008). 3–4. sz. 4–16. old.
- ORMOS MÁRIA (1998): Magyarország a két világháború árnyékában 1914-1945. *Történelmi Kézírókönyvtár*. Csokonai Kiadó. Debrecen.
- ROMSICS IGNÁC (1996/b): A brit külpolitika és a magyar kérdés. In: Romsics Ignác szerk. (1996/a): *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó. Budapest. 34–131. old.
- ROMSICS IGNÁC (2001): *A trianoni békeszerződés*. Osiris Zsebkönyvek. Budapest.
- Suba János (2014): A trianoni határ által kettévágott vízitársulatok helyzete 1919-1923. *Történelmi Földrajzi Közlemények*. 2014/1-2. szám 152-169. old.
- SZÁVAI FERENC (2004): *Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei*. Pannónia Könyvek. Pécs.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (2010/a): A trianoni diktátum aláírója: a politikus Benárd Ágoston. *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*. III. évf. 3. szám. 2010/3. No. 10. 67-79. old.;
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (2010/b): Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak a személyéről. *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*. III. évf. 4. szám. 2010/4. No. 11. 109-132. old.;
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (2013/a): Egy elfeledett magyar diplomata: Drasche-Lázár Alfréd
http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/VEABtanulmanyok/vizi_laszlo.pdf
 In.: *A felfedező tudomány*. Elektronikus formában megjelent konferenciakötet.
<http://kgk.sze.hu/a-felfedezo-tudomany> MTA VEAB, Széchenyi István Egyetem, 2013. 1-9. old.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (2013/b): „Trianon teóriájánál... rosszabb Trianon praxisa”
 A békediktátum tízedik évfordulója – 1930. *Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*. VI. évf. 3. szám. 2013/3. No. 22. 120-131. old.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (2014/a): Ki írja alá a trianoni békét? *Rubicon Történelmi Magazin*, XXIV. évf. 260. szám. 2014/6. 70-76. old.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (2014/b): *Az Országgyűlés Képviselőházának és Felsőházának megemlékezése a trianoni békediktátum 10. évfordulóján*. *Trianoni Szemle*. VI. évfolyam, 2014. január-június. 49-61. old.
- ZEIDLER MIKLÓS (2001): *A revíziós gondolat*. Osiris Kiadó. Budapest.

SZÉLJEGYZET A SZIGETVÁRI TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSOKHOZ¹

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Az elmúlt negyed évszázadban rohamosan fejlődő és gazdag tudományos sikerekkel büszkélkedő hazai történeti földrajz újabb kutatási eredményei Szigetvárhoz és a török korhoz kötődnek. Az ott folytatott vizsgálatok és kutatómunka összegzését a Pécsi Tudományegyetem Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja gondozásában megjelenő *Mediterrán és Balkán Fórum* 2014. évi különszámában találjuk, amely a *Szülejmán szultán emlékezete Szigetváron* címmel jelent meg. E kutatási beszámoló, amely a magyar történelemben a mohácsi győzőként ismert egykori török uralkodó, II. Szulejmán Szigetváron történt halála körülményeire, temetésére, valamint az emlékezete ápolására irányuló tudományos vizsgálatok jelenlegi állását hivatott bemutatni, bilingvis – magyar és török – változatban került a nemzetközi és a hazai tudományos élet elé. Az alig másfélszáz oldalas kiadvány az előszón és a bevezetón túl nyolc – rövid terjedelmű – tanulmányt tartalmaz. Az írások közös vonása, hogy egy fontos történeti földrajzi kutatás eddigi eredményei mellett egyben tükrözik tudományterületünk jelenlegi állását és néhány módszertani problémáját is. Miután úgy véljük, hogy – elismerve a kutatócsoport eddigi munkáját és tudományos eredményeit – a hazai történeti földrajz alapvető, a jövőbeli vizsgálatok módszertanát is meghatározó kérdések merülhetnek fel a szigetvári kutatások kapcsán, így a tematikus lapszám recenzálását ezekre fókuszálva tesszük meg.

Szakmai véleményünk, észrevételeink ismertetése előtt el kell mondanunk, hogy mindenképpen elismerésre méltónak tartjuk az eddigi, szigetvári kutatásokat, egyben hangsúlyozzuk: az azokról szóló tematikus lapszámot jó szakmai munkának véljük. Nem szeretnénk a formai kérdések kevésbé fontos részleteibe bonyolódni, így ezzel kapcsolatban pusztán egy észrevételt kell tennünk. A mai magyar tudományos életben – elsősorban a természettudományok normáinak, véleményünk szerint, erőszakolt átvételéből eredően – a humán diszciplínákban is egyre erősebben érvényesül az a tendencia, hogy a periodikákban, elsősorban folyóiratokban történő publikálásnak nagyobb értéket tulajdonítunk, mint a könyvészetben való megjelenésnek. Ám a tudományos életben hosszabb ideje résztvevők nagyon jól tudják, hogy ez nem más, mint napjainkra jellemző kordivat, az egyetemes és a magyar szellemi élet egyik vadhajtása. Eleve az annak alapján történő megkülönböztetés, hogy a publikálás milyen formában történik – véleményünk

¹ Pap Norbert szerk.: Szulejmán szultán emlékezete Szigetváron – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 2014. 135 p. ISSN 1788-8026, ISBN 978-615-5457-06-7

szerint – nem minősítheti, mint amiként nem is minősíti a tudományos eredményt. Természetesen érvényes ez történeti földrajzunkra is, amely egyébként az elmúlt negyed évszázad folyamán legjelentősebb műveit monográfiákban, konferenciakötetekben és tiszteletkötetekben tette közzé. Mindezzel csak azt a szakmai véleményünket hangsúlyozzuk, hogy a szigetvári kutatások mérete, az eddigi és – remélhetően – a jövőbeli eredményei is inkább az önálló kötetben történő összefoglalást igényelnék. Állásfoglalásunk mellett egyetlen, hosszú évek alatt, olykor keserves fáradozással szerzett gyakorlati tapasztalatunk szól. A könyvtári katalógusok és bibliográfiák rendszerének belső logikájából eredően az adott témával foglalkozó kötet minden időben könnyebben fellelhető, mint egy folyóirat valamely tematikus száma, amely legtöbbször meg sem jelenik a nyilvántartásokban. (Egy folyóirat – még ha a példa kedvéért akár kétszáz éve is folyamatosan megjelenik – éppúgy egyetlen tétel a könyvtári katalógusban és bibliográfiában, mint egy könyv. Így az idők múltával – figyelembe véve a magyar repertóriumok és bibliográfiák szerény mennyiségét, a digitalizálás esetlegességét – féltő, hogy a jelen lapszám, vagyis a szigetvári kutatások kezdeti eredményei a feledés homályába vesznek.)

A Mediterrán és Balkán Fórum tematikus száma tartalmát tekintve a modern történeti földrajz egyetemes tendenciájába simul. Értendő ez alatt, hogy a benne található kutatási eredmények a Szigetvár körüli táj egyetlen történelmi pillanatra jellemző állapotáról adnak képet, ami módszertani szempontból azt jelenti: a történeti földrajz keresztmetszeti eljárásáról van szó. Másfelől a szigetvári kutatások egyértelműen megfelelnek a modern történeti földrajzban napjainkban egyre erősebben érvényesülő tendenciának is, amelyet WINFRIED SCHENK (2011) is hangsúlyoz elméleti összefoglaló művében; a történeti földrajz egyáltalán nem önmagáért való elméleti tudományterület. Gyakorlatias célkitűzései és haszna is van, a táj egy adott történelmi pillanatra jellemző rekonstruálása, és – amennyiben erre van lehetőség – valós, kézzel fogható bemutatása. Ezen a ponton válnak érdekessé Szigetvár és a környékén folyó kutatások. Az előbb említett, SCHENK nevével fémjelzett modern történeti földrajz egyik alaptézise, hogy a Föld felszínén vannak olyan pontok, olyan tájak, amelyek az ott élő, vagy azzal történelmük során kapcsolatba került nemzetek számára szimbolikus jelentőségűek. A magyar történeti földrajzban éppen napjainkban formát öltő *metageográfia* (BARÁZ Cs. 2013) egyik központi kérdése a táj szakrális vetülete. A szigetvári kutatások egyszerre tükrözik a történeti földrajz és a metageográfia közös célkitűzését: egy, a mind a magyar, mind a török nép történelmében a nemzeti történelmi tudat fontos elemének 16. századi rekonstrukciója. Szigetvár a magyarság számára a nemzeti honvédelem földrajzi jelképe, míg a törökség esetében a nagyhatalmúság korának szimbóluma. Az a geográfiai pont, amelyben a magyarság egy hősiesség, önfeláldozással járó küzdelem, a későbbi generációk számára örök példaképül szolgáló nemzeti hős halála helyét, míg a török nép egy világhódító uralkodó

katonai győzelmének és elhunytának helyszínét látja. Ily módon a szigetvári erősség metageográfiai és szakrális tartalmat nyer, ami korunkban, az átalakuló, a különböző kultúrák közötti konfliktusokkal terhelt világban mintegy kikényszeríti a most folyó történeti földrajzi kutatásokat.

A most publikált tanulmányok ugyanakkor módszertani szempontból is tanulságosak. A mai magyar történeti földrajzban – meglátásunk szerint – kevés az olyan kutatás, amely egyszerre több tudomány, tudományterület és szakma közös munkáján alapul. Am kézbe véve a Mediterrán és Balkán Fórum tematikus számát, azt látjuk, hogy történészek, geográfusok, kartográfusok – hogy csak a legfontosabbakat említsük – közös tevékenységéről van szó. Am még sokoldalúbb módszertani képet kapunk, ha az érintett tudományokat, tudományterületeket és szakmai kérdéseket vesszük számba. A kutatás jellegéből és fő célkitűzéséből – az 1566. évi tájrajz megalkotásából – eredően az itt folyó munka történeti, kartográfiai, geológiai, régészeti, kultúr- és hadtörténeti, építészeti kérdéseket érint, és a vizsgálatok előrehaladtával egyre több szakmára fog kiterjedni. Mindez azt is jelenti, hogy a szigetvári kutatások jóval túlmutatnak a hagyományos értelemben vett történeti földrajz határain, valójában multidiszciplináris jellegűek, jóllehet a végső eredmény mégis a történeti földrajzhoz mint integráló tudománykörhöz tartozik.

Ugyanakkor a szigetvári feltáró munka kapcsán ki kell emelnünk azt a jelenséget, amelyet a most megjelent kötet tanulmányai is tükröznek, hogy a magyar történeti földrajz egyik, az utóbbi időben teret hódító kérdésköréhez, a hadtörténeti földrajzhoz és az azzal rokon csatatérkutatáshoz (hadtörténeti régészethez) kapcsolódnak Szigetvár török korra irányuló vizsgálatai. Nem áll szándékunkban a hadtörténeti földrajz és a történeti geográfia kapcsolatáról nemrég publikált tanulmányunk (NAGY M. M. 2013) tartalmának megismétlése, így csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a szigetvári kutatómunka a fent említett két tudományos kérdéskör utóbbi másfél évtizedben folytatott vizsgálatai sorának egyik eleme. A magyar történeti földrajz – tudománytörténeti ismereteink szerint – mintegy bő évtizeddel ezelőtt figyelt fel a hadtörténelmi események és folyamatok fontosságára (FRISNYÁK S. – CSIHÁK GY. 2004), miközben a hadtörténelmi szakmában – a nyugati mintákat követve – fokozatosan intézményesült a csata- és hadszíntérkutatás (NÉGYESI L. 2010). Az utóbbi az ezredforduló óta látványos kutatási eredményekkel gazdagította tudományos életünket. Első feltűnő, nagy társadalmi érdeklődést kiváltó sikere a második világháborús, a Keleti-Kárpátokban húzódó Árpád-vonal részleges feltárása volt (SZABÓ J. J. 2002), amelyet a hidegháború déli védelmi rendszerének feldolgozása (RAVASZ I. 2010), majd a magyar hadtörténetírásban régóta keresett Zrínyi-Újvár felkutatása és régészeti feldolgozása (HAUSNER G. – PADÁNYI J. 2012) követt. Főleg ez az utóbbi – a török kori kutatási objektumával – már egyértelműen bizonyítja: a szigetvári munkálatok, különösen a Szulejmán-türbe megtalálására tett kísérletek, ebbe, a hazánkban

láthatóan erősödő kutatói tendenciába illenek bele. Vagyis az, ami Szigetvár környékén történik – szigorúan tudománytörténeti szempontból nézve – egyáltalán nem új hazánkban. Hasonló vállalkozások voltak és remélhetően egyre nagyobb számban lesznek még.

Amitől a szigetvári kutatások – módszertani szempontból – különlegeseek, minden hasonló feltárásnak a helyszín egyediségéből eredő sajátosságain túl, az az erős multidiszciplináris és metageográfiai elem. Főleg ez utóbbinak köszönhető már az első tudományos eredmények nagy nemzetközi visszhangja is.

A fentiekben említett, a csatatérkutatáshoz és hadirégészethez kapcsolódó eredmények közül a szigetvári vizsgálatok azonban még egy tényező miatt is útmutatók lehetnek történeti földrajzunkban. Míg a felsorolt munkálatok olyan objektumokra irányultak, amelyek még napjainkban is részlegesen fennállnak (a határ menti erődrendszerek), vagy éppen kartográfiailag és levéltári forrásokkal jól dokumentáltak, addig ez a Szujelmán-türbe esetében másként van. Ebben a tekintetben a Zrínyi-Újvárral kapcsolatos kutatásokkal rokon. Szigetváron – a metageográfiai és a helyszín szakrális jellegéből eredő – sajátos kényszer nem egy egykori, 1566. évi szigetvári erősség az elsődleges feladat, hanem az egykori türbe helyének meghatározása és feltárása lenne. Ám e munkát nagymértékben akadályozza a dokumentáltság hiánya. Míg Zrínyi-Újvár esetében – a 17. század közepéről visszamaradt, feltárandó erődről lévén szó – már viszonylag pontos térképi ábrázolások is rendelkezésre álltak, addig Szigetvárról ez nem mondható el. A két földrajzi objektum létesítése között éppen egy évszázad telt el, s ez az időszak az, amikor rohamosan fejlődik a katonai kartográfia és a hadügyben az erődítéstan (fortifikáció) válik meghatározóvá. Ám 1566-ban e folyamat még csak kezdeti állapotában van, kiteljesedése majd csak a 17. század közepére tehető a Kárpát-medencei hadszíntéren. Nagyon jól bizonyítja ezt, hogy az itteni végvári rendszer egyes elemeiről ugyan vannak pontos térképeink, ám ezek mind az utóbbi időszakban készültek (KISARI BALLA GY. 2000). Miután az 1566. évi szigetvári események láthatóan kevésbé dokumentáltak, s főleg a kartográfiai források hiányoznak, így a mostani kutatások új szemléletmódot és multidiszciplináris megközelítést, gyakorlati munkát igényelnek. Ez adja történeti földrajzi érdekességüket.

A Mediterrán és Balkán Fórum tematikus számában a kutatások jelenlegi állását összegző PAP NORBERT írásában – *A szigetvári Szülejmán-kutatás keretei, a 2013-as év fontosabb eredményei* címmel – hangsúlyozza, hogy a történeti földrajzi rekonstrukciós munka még korántsem ért véget, s bizony még olyan alapfeladatok is folytatásra várnak, mint a források felkutatása és összegyűjtése. Ugyanitt kiemeli a jelenlegi vizsgálatokat bizonyára hátráltató, eddig még válasz nélkül maradt kérdést is: mit kezdünk e páratlan lelőhellyel. A recenzens ezen a ponton egyet ért a kérdést felvető megállapításával: ez elsősorban politikai kérdés. Tegyük hozzá, kultúr- és külpolitikai kérdés is. Ám olyan politikai probléma, amely jóval túlmutat magán a szigetvári kutatáson.

Véleményünk szerint – szakmánk szempontjából – előrevetíti azt a jövőben feltehetően egyre erősödő tendenciát, hogy minden, a metageográfiaival kapcsolatos történeti földrajzi kutatásunk során szembesülhetünk majd ezzel a problémával. Pusztán szakmai szempontból nézve nyilván nem jó, ha tudományos kérdésekben, az elért eredmények bemutatásában, hasznosításában a politika dönt. A történeti geográfusok nyilván minden politikai presszió nélkül szeretnének dolgozni. Ugyanakkor azonban tudomásul kell vennünk, hogy az ilyen, a szigetvárihoz hasonló kutatások eredményessége vagy éppen eredménytelensége alapvetően formálhatja, és reményeink szerint formálja is a nemzet történelmi és geográfiai ismeretrendszerét. Ez pedig – már az anyagi források biztosítása miatt is – bizonyos mértékig politikai kérdés. Meglátásunk szerint a magyar történeti földrajzban éppen most, a szigetvári kutatások kapcsán jött el annak ideje, hogy tudományos diskurzust folytassunk, egységes, mindannyiunk által tudatosan vállalt álláspontot alakítsunk ki e kérdéssel kapcsolatban. Ez legfőképpen a szakma érdeke.

Befejezésül a recenzens nem tehet mást, mint gratuláljon az eddigi szigetvári kutatásokhoz, az azok eredményeit publikáló szakembereknek. Összegzett véleményünk a Mediterrán és Balkán Fórum Szulejmán-különszámáról, hogy egy nagy távlatokat magában rejtő, a kezdeti stádiumban lévő kutatások mai állását tükröző kötetet ajánlhatunk az olvasók figyelmébe. Ma még nem tudhatjuk, hogy a későbbi feltárások során milyen eredmények születnek. Azt azonban már most elmondhatjuk – várva a továbbiakat –, hogy az eddigi szigetvári kutatások bizonyára emelték a hazai történeti földrajz nemzetközi tekintélyét. Reméljük, hogy a nagy szakmai várakozásoknak a kutatócsoport továbbra is megfelel majd, és tudományterületünk minta értékű, lezárt kutatási folyamatot tükröző eredményekkel gazdagodik.

Irodalom

- BARÁZ CS. 2013: Metageográfia: a táj szakrális vetülete. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 106-121.
- FRISNYÁK S. – CSIHÁK GY. (szerk.) 2004: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. 230 p.
- HAUSNER G. – PADÁNYI J. (szerk.) 2012: Zrínyi-Újvár emlékezete. – Argumentum Kiadó, Budapest. 201 p. + 38 t.
- KISARI BALLA GY. 2000: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. – Szerzői kiadás, Budapest. 703 p.
- NAGY M. M. 2013: Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 161-173.
- NÉGYESI L. 2010: Csatak néma tanúi, A csata- és hadszíntérkutatás, hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 224 p.

- RAVASZ I. (szerk.) 2010: Betonba zárt hidegháború, Az 1950-es években telepített déli védelmi rendszer kutatása és feltárása. – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 207 p.
- SCHENK, W. 2011: Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- SZABÓ J. J. 2002: Az Árpád-vonal, A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. – Timp Kiadó, Budapest. 300 p.

Tartalom

FRISNYÁK SÁNDOR – CSÜLLÖG GÁBOR – TAMÁS LÁSZLÓ A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században	1
HAJDÚ ZOLTÁN Az európai és a magyar politikai tér átrendeződésének történeti földrajzi összefüggései, 1950-1935 (Halász Albert (1890-1945) úttörő tevékenysége).....	13
NAGY MIKLÓS MIHÁLY Településrendszer a magyar hadtörténelemben	20
FRISNYÁK SÁNDOR Adalékok a Bácska történeti földrajzához (A tájhasználat történelmi szakaszai a honfoglalás korától 1920-ig).....	32
KÓKAI SÁNDOR Az örmények szerepe a Bánságban (1718-1918).....	45
SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – SZILÁGYI FERENC Etnikai csere a partiumi megyeszékhelyeken (Nagyvárad, Szatmárnémeti, Zilah)	58
VIGA GYULA Néhány megjegyzés vándorokról és vándorlásokról	83
BOROS LÁSZLÓ A trianoni békediktátum által elcsatolt területek néhány nagyobb városának etnikai és vallási összetétele az 1910-es statisztikai népszámlálás alapján.....	96
SZULOVSKY JÁNOS A társadalmi munkamegosztás és a településhierarchia szintjei Magyarország a 19. század utolsó harmadában	108
BECSEI JÓZSEF Szentendre településtörténeti fejlődése.....	132
GULYÁS LÁSZLÓ A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. Január 16-i beszéde.....	151
NAGY MIKLÓS MIHÁLY Szeljegyzet a szigetvári történeti földrajzi kutatásokhoz.....	165

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nyf.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelmény-rendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az Interneten is elérhető: http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek3.pdf